

Szár

zard

2021. október

3. szám

vég

Századvég
2021 · 3. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · S. Király Béla · Kiss Réka · Molnár Attila Károly · Pillók Péter · Ványi Éva · Veszelszki Ágnes

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor · Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Ságghi Gábor · Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András · Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Gyekiczki András · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János · Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Weber Attila

Kiadja a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Tördelő: Varga Júlia

A szerkesztőség címe: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.

Kapcsolat: Tóth Krisztián

Telefon: + 36 1 479 5298

E-mail: kiado@szazadveg.hu

szazadveg.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1000 forint. Előfizetés egy évre 4000 forint. Előfizetés a szerkesztőségénél.

ISSN 0237-5206

Tartalom

Előszó. 5

NÉPSZÁMLÁLÁSOK

KOLLÁR DÁVID – PILLÓK PÉTER

Intézményi bizalom és a népszámlálás megítélése 9

MÁTHÉ ÁRON

Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből. . . 29

GYORGYOVICH MIKLÓS – HANNOS GÁBOR

A népszámlálások felekezeti-hovatartozás-indikátorainak margójára. . 47

KOVÁCS CSABA – ROVÁCS BARNA

Magyarok a Kárpát-medencében – a népszámlálási adatok tükrében . 61

NEULINGER ÁGNES

A hivatalos statisztikai adatok üzleti értéke, avagy hogyan kapcsolódik a népszámlálás az üzleti kutatásokhoz? 85

STEFKOVICS ÁDÁM – ZENOVITZ LILI – KMETTY ZOLTÁN

A népszámlálásnak, ahogy eddig ismertük, vége van?
A regiszteralapú népszámlálásokról 101

GRÁBICS ÁGNES – LOVÁSZY LÁSZLÓ GÁBOR

Az adatvezérelt állam és a világ megkettőződése – avagy a Big Data perspektívája a népszámlálás szolgálatában 131

MŰHELY

TÓTH MIKLÓS BÁLINT

Sorok közt olvasni. A politika és irodalom aldiszciplínájának áttekintése. 147

RECENZIO

MOLNÁR ATILA KÁROLY

A mozgalmi posztmodern 175

E szám szerzői 181

MAGYAR SZEMLE

— KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR —

KODOLÁNYI GYULA a Batthyány Lajos Alapítvány három évtizedéről • RÉTI LÁSZLÓ: Antall József és Kulcsár Kálmán találkozója • NÉMETH ZSOLT a közép-európai gazdasági térségről • KULIN FERENC: Nemzeti hagyományaink geopolitikai szerepe • SZABADFALVI JÓZSEF: Balogh Arthur és a jogállamiság • PANKOVITS PATRIK: In memoriam Cseh-Szombathy László • TÓTH KLÁRA: 120 éves a magyar film

Előszó

A Századvég folyóirat jelen számában a népszámlálás intézményének néhány kérdéskörét járjuk körül.

Az Európai Unióban tízévente megszervezett összeírás Magyarországon 2021 májusában, illetve júniusában volt esedékes, azonban a pandémias helyzet miatt 2022 őszére ütemezték át a döntéshozók és a szakemberek.

Kutatásmódszertani szempontból vizsgálva a népszámlálás talán az egyetlen olyan adatfelvételi forma a társadalomtudományi kutatási horizonton, amely esetében – a legtöbb kérdésre – kötelező a válaszadás. A népszámlálás kivitelezése igen magas szakmai felkészültséget és szervezést igényel, emellett nagy precizításra van szükség, az összeírást végzők virtuálisan vagy személyesen ellátogatnak Magyarország több mint 4,4 millió háztartásába, és számba veszik azokat. Ezt úgy kell kivitelezni, hogy az európai szinten összehangolt módszertan és statisztikai fogalmi rendszer ne sérüljön. Adatfelvételi szemüvegen keresztül nézve a census jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen a kvantitatív társadalomtudományi kutatási gyakorlatban, sőt a piac- és közvélemény-kutatási gyakorlatban az adatbázisokat a népszámlálás eredményei alapján súlyozzák.

No de mi történik az adatokkal a háttérben? A lakosság számára a népszámlálás egy kérdőív kitöltését jelenti, a háttérben azonban nagyon sokan használják az adatokat a lakosság számára láthatatlan módon. Ha az aktuális adatigényeket és felhasználást vesszük górcső alá, akkor nagyon jól látszik, hogy a censusok adatainak felhasználása a mai közigazgatási és államigazgatási gyakorlat integráns részét képezi: a népszámlálás eredményeit egyaránt felhasználják gazdasági és társadalmi szakpolitikák tervezéséhez, de ezek alapján lehet előre számolni az ország jövőbeli demográfiai viszonyait is. Valójában napjainkban minden országos szintű döntéshozatalra hatással van, akár direkt, akár indirekt módon.

Bevezetőként – egy kérdőíves vizsgálat alapján – Kollár Dávid és Pillók Péter kísérletet tesznek arra, hogy bemutassák a népszámlálással kapcsolatos lakossági percepciókat. A népszámlálás elfogadottságát, a részvételi szándékot az intézményekbe vetett bizalom és a tudománnyal kapcsola-

tos attitűdök oldaláról vizsgálják többszintű elemzésükben, amelyben az Eurobarometer adatai alapján egy rövid nemzetközi kitekintés is olvasható.

A censusok történetébe nyújt betekintést a szám második tanulmánya. Máthé Áron írása az egyes nevezetes történelmi korok mentén időbeli sorrendben foglalkozik a legfontosabb birodalmak és korszakok összeírási gyakorlatával és szempontrendszerével. Bemutatja röviden a magyarországi népszámlálások történetét, valamint az intézményi hátterének kialakulását is.

Az ezt követő további három tanulmány a magyarországi és magyar vonatkozású censusokkal kapcsolatos szűkebb szakmai kérdéseket járja körül. Ezek közül az első a felekezeti hovatartozás mérésének módszertanához szolgáltat adalékokat. Gyorgyovich Miklós és Hannos Gábor tanulmányukban ezt a fontos méréselméleti kérdéskört járják körül, amely hazánkban is, és nemzetközi szinten is reflektálnak mondható, fontos téma mind társadalompolitikai vetületei miatt, mind pedig a vallásosság változásának követése szempontjából.

A Központi Statisztikai Hivatal munkatársai – Kovács Csaba és Rovács Barna – írásukban egy Magyarország számára különösen fontos dimenziót ragadnak ki: bemutatják a kárpát-medencei magyarság lélekszámát a környező országok népszámlálásai segítségével. A szerzők az egyes környező országok nemzetiségi felvételeinek bemutatása mellett tanulmányukban kitérnek a helyi magyar közösségek demográfiai jellemzőire is.

Neulinger Ágnes cikkében a népszámlálás egy eddig kevésbé vizsgált aspektusát mutatja be: a népszámlálásból kinyerhető „adatok” üzleti célú felhasználásáról ír. Nézőpontja szerint a népszámlálás megkerülhetetlen bázisát jelenti az üzleti célú kutatásoknak, hiszen teljes körű adatot szolgáltat a lakosság alapvető jellemzőiről, az életmódot befolyásoló demográfiai tényezőkről és lakhatási körülményekről. Cikkében a hazai és nemzetközi források segítségével a népszámlálás és az üzleti kutatás kapcsolódási pontjait és jellemzőit keresi.

Számunk tematikus részének utolsó két cikke a népszámlálásokkal kapcsolatos lehetséges – sőt már részben megvalósult – jövőt járja körül. A két tanulmány két irányból közelíti meg a technológiai keretek adta lehetséges változásoknak a népszámlálásokra gyakorolt hatását.

A Stefkovics–Zenovitz–Kmetty szerzői hármas a már napjainkban is használatos regiszterek bevonásának helyzetét vizsgálja, bemutatva azok

jellemzőit néhány uniós ország példáján keresztül. A KSH is élen jár a regiszterek bevonásában és alkalmazásában, de ahogy a szerzők is bemutatják, ennek az alkalmazásnak több síkja is elképzelhető még a továbbiakban.

Lovászy László Gábor és Grábics Ágnes pedig az úgynevezett „big data” bevonásának lehetőségét és elvi kereteit vizsgálja. Igazán érdekes és úttörő módon a szerzők annak a lehetőségét járják körül, hogy szükséges-e, kell-e, egyáltalán lehetséges-e az úgynevezett GAFA (Google, Amazon, Facebook, Apple) által gyűjtött adatokat a népszámlálás folyamatába beemelni, szélesíteni, avagy pontosítani az összegyűjtendő adatok körét.

Számunk műhelytanulmányának szerzője Tóth Miklós Bálint, aki a politikatudomány egy kevésbé ismert területének, a politika és irodalom aldiszciplínájának szakirodalmát tekinti át.

Cikkében az irodalom belsőleges és külsőleges megközelítési módjairól szóló koncepciót távolról követve megkülönbözteti a szépirodalmi művekben rejlő politikai okfejtések belsőleges és külsőleges értelmezését. Az egyes koncepciók erényeinek és gyengeségeinek számbavételét követően amellet érvel a szerző, hogy az irodalmi textusok sajátosságaira tekintettel lévő politikaelméleti felfogás alkalmazásával kerülhetünk a legközelebb a prózai és lírai alkotásokban megbúvó politikai eszmefuttatások helyes értelmezéséhez.

Pillók Péter

POLITIKATUDOMÁNYI

SZEMLE

2021/3

XXX. évfolyam

POLITIKAI TÖRÉSVONALAK

- *Péli Gábor*: Mozgó törésvonalak a magyar politikai térben. Hogyan lett a két ellenzékből egy a választói térélmélet szerint?

MIGRÁCIÓ – BEVÁNDORLÁS

- *Ujlaki Anna*: Miért legyen a migráció politikaelmélete feminista?
- *Tóth Szilárd János*: Republikanizmus és bevándorlás: mit diktál a szabadság?
- *Kapelner Zsolt*: Bevándorlás és a kizárás joga

KITEKINTŐ

- *Cs. Kiss Lajos*: Carl Schmitt-recepció és a demarkációprobléma

AZ INTEGRÁCIÓS KUTATÁSOK PUBLIKÁCIÓIRÓL

- *Oross Dániel*: Integráció a polarizáció árnyékában
(*Kovách Imre [szerk.]: Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*)
- *Mikecz Dániel*: „Rosszkedvünk tele”
(*Kovách Imre [szerk.]: Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*)

KÖNYVFIGYELŐ

KOLLÁR DÁVID – PILLÓK PÉTER

Intézményi bizalom és a népszámlálás megítélése

Absztrakt

Dolgozatunkban az vizsgáljuk, hogy a különböző intézményekbe vetett bizalom milyen mértékben befolyásolja a népszámlálás megítélését. A tanulmány felvetése szerint az intézményekbe vetett bizalom alapján meghatározhatja a népszámlálás adatainak minőségét. Ugyanis ha egy válaszadó nem bízik a népszámlálást lebonyolító intézményben, akkor a válaszát úgy módosíthatja, hogy az kedvező legyen ránézve, vagyis csökkentse a válaszában rejlő nem kívánt kockázatokat. Ezzel összhangban két célt tűzünk ki. Egyrészt leíró elemzések révén feltárjuk a népszámlálásra vonatkozó attitűdöket és a részvételi hajlandóságot Magyarországon. Másrészt pedig megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők befolyásolják a népszámlálásba vetett bizalmat, és hogy mely intézményekre vonatkozó attitűdök azok, amelyek a leginkább befolyásolják azt.

Kulcsszavak: népszámlálás, bizalom, intézmények, intézményi bizalom, kockázat

Abstract

In our paper we investigate the extent to which trust in different institutions influences the assessment of the census. The paper hypothesizes that trust in institutions can fundamentally determine the quality of census data. If the respondent does not trust the institution conducting the census, he or she can modify his or her response to make it more favourable to him or her, i.e. to reduce the unintended risks inherent in his or her response. In line with this, two objectives have been set. First, we will explore attitudes towards the census and willingness to participate in Hungary through descriptive analyses. Second, we examine what factors influence trust in the census and which attitudes toward institutions are the ones that most influence it.

Keywords: census, trust, institutions, institutional trust, risk

Bevezetés

A népszámlálás megkerülhetetlen tudományos jelentősége mellett számos gyakorlati haszonnal is bír, és politikai döntések számára is nélkülözhetetlen. A népszámlálás adatai ugyanis lehetővé teszik a társadalmi, gazdasági és demográfiai folyamatok pontos feltérképezését és megértését, ezáltal pedig egyrészt megalapozzák a különböző nemzetközi, orszá-

gos, regionális vagy éppen településszintű intézkedéseket, másrészt segítséget nyújtanak a hosszú távú stratégiák, előrejelzések és fejlesztési irányok kidolgozásához.¹ Mindezekon túl pedig lényegében a népszámlálás az egyetlen olyan adatforrás, amely megbízható eredményeket szolgáltat a kis földrajzi területek vagy résznépességek, etnikai csoportok társadalmi, demográfiai és gazdasági jellemzőiről.² Vagyis a népszámlálás jelentőségét nem pusztán az adja, hogy alkalmas a népességszám egyszerű leírására,³ hanem hogy lehetőséget nyújt olyan komplex statisztikai elemzésekre, amelyek alapvető fontosságúak a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok megtervezéséhez és hatékony alakításához. Például a népszámlálás adatai teszik lehetővé az egyes választókerületek kialakítását, a települések jellegének meghatározását (például: község, város), az aktuális és potenciális munkaerő jellemzőinek feltárását, de döntő szerepet játszanak a központi költségvetési támogatások elosztásában is.⁴ Mindezekon túl a népszámlálás adatai az üzleti szektor számára is nélkülözhetetlenek, hiszen az *„ipartelepítés és az üzleti ágazatok elhelyezéséhez a népszámlálás nemcsak a potenciális fogyasztói kör nagyságának és összetételének megállapításával járulhat hozzá, hanem a gazdasági aktivitásra vonatkozó adatok révén a létrehozáshoz, majd a folyamatos működtetéshez szükséges munkaerő meglétének, hiányainak, tartalékainak felméréseivel is”*.⁵ Mindezek révén könnyen belátható, hogy a népszámlálás adatai több szempontból bírnak stratégiai jelentőséggel,⁶ hiszen olyan viszonyítási pontként szolgálnak, amely alapjaiban határozza meg a gyakorlati döntéseket és cselekvéseket.

Az előbb említett jelentősége miatt a népszámlálás esetében különösen fontos, hogy az adatfelvétel eredményei megbízhatóak legyenek, vagyis valóban visszaadják az adott ország lakosságának jellemzőit, és a válaszadók attribútumait. Mivel a népszámlálás – nem mintavételes – teljes körű lekérdezés, ezért az eredmények torzulását úgynevezett *nem*

1 Rózsa 2005; O'Hare 2019.

2 UNECE 2020, 4.

3 https://mke.info.hu/wp-content/uploads/2011/09/utmutato_konyvtaros_segitok_szamara_NSZL_2011.pdf

4 O'hare 2019, 13–21.

5 Rózsa 2005, 59.

6 Kurucz 2021.

mintavételi hibák okozhatják. A nem mintavételi hibáknak több fajtáját különböztetjük meg. Idetartozik az úgynevezett fedési hiba, azaz a mintavételi keret hibája, amely azt jelenti, hogy nem mindenkinek van egyáltalán esélye a mintavételi keretbe kerülésre. Ilyen a nemválaszolási hiba, amely abból ered, hogy a mintába kerültek visszautasítják a válaszadást, vagy csak egy kérdés (*item nonresponse*), vagy a teljes kérdőívvel kapcsolatban (*unit nonresponse*). A nem mintavételi hibák közé soroljuk még a mérés és a mérőeszköz torzító hatását és a válaszadói hibát is.⁷

Ezek közül jelen tanulmányban a válaszadói torzításokra fókuszálunk. Ezeket bár sok tényező befolyásolhatja (így például a válaszoló kognitív képességei,⁸ de nem független a válaszadói reakció a kérdések megfogalmazásától sem⁹), az egyik különösen meghatározó faktor, ami a válaszadási hajlandóságot és a válaszok minőségét meghatározhatja, nem más, mint a bizalom¹⁰ vagy éppen annak a hiánya. A bizalom ugyanis inherens módon kapcsolódik a kockázathoz.¹¹ Vagyis bizalomról csak akkor beszélhetünk, ha interakcióink és cselekvéseink során biztosan tudhatjuk, hogy a másik fél nem fogja kihasználni a sebezhetőségünket.¹² Éppen ezért az alacsony bizalmi szintű környezetben a cselekvők hajlamosak arra, hogy „túlbiztosítsák” magukat,¹³ vagyis olyan módon viselkedjenek, amely révén képesek minimalizálni a kockázatokat. Tehát például ha a válaszadó nem bízik a kérdezőbiztosban vagy a kérdezést végző intézményben, azaz úgy véli, hogy a válaszadás valamilyen szempontból jelentős kockázatot jelent a számára, akkor két lehetősége van. 1. Megtagadja a válaszadást, hogy elkerülje a válaszadás jelentette kockázatokat, vagy 2. a válaszát úgy módosítja, hogy az kedvező legyen ránézve,¹⁴ vagyis csökkentse a válaszá-

7 Pillók 2010.

8 Stefkovics–Wurm 2021, 5.

9 Pillók 2010.

10 Hart 2006; McNabb 2014, 120; O'Hare 2019; Szeitl–Tóth 2020, 100.

11 Kollár 2012.

12 Gyórfy 2017.

13 Miskolczy 2021.

14 Korábbi kutatások kimutatták, hogy a kérdőíves adatfelvételek során a válaszok gyakran a társadalmilag elvárt viselkedés irányába konvergálnak (King–Bruner 2000). Például a „valósnál” sokkal kisebb arányban vallják be az emberek illegális vagy deviáns viselkedésüket, de a jövedelmi helyzet (Sudman–Brandburn 1982) vagy éppen a szexuális szokások (Meston et al. 1998) esetén is erős torzítások figyelhetők meg. Ennek hátterében – egyfajta megfelelési kényszeren túl – az őszinteségből fakadó kockázatok minimalizálására való törekvés áll.

ban rejlő nem kívánt „veszélyeket”. Ha figyelembe vesszük, hogy a népszámláláson való részvétel kötelező, akkor a bizalom hiánya nemcsak a válaszadási hajlandóságot befolyásolhatja döntően, hanem a válaszok torzítását is. Más szavakkal, ha a válaszadók nem bíznak a kérdezést végző intézményben vagy a kérdező személyben – a feltételezett kockázatok minimalizálása érdekében –, olyan hamis válaszokat adhatnak meg, amelyek érvénytelen adatokhoz vezetnek. Vagyis egyszerűen szólva a bizalom hiánya a népszámlálás adatainak minőségi romlásához vezethet.

Az elmondottakat tovább árnyalva érdemes megjegyezni, hogy a népszámlálásba és általában a statisztikákba vetett bizalom két – következményeiket tekintve konvergáló – válfaját különíthetjük el.¹⁵ Az első esetben a kérdés, hogy milyen mértékben bízik (*confidence*¹⁶) valaki a népszámlálás eredményeiben, vagyis milyen mértékben véli úgy, hogy a kapott adatok megbízhatóak, azaz mentesek bármilyen külső – üzleti vagy politikai célú – beavatkozástól. Ezzel szemben a második esetben a kérdés nem az adatok megbízhatóságára vonatkozik, hanem arra, hogy felvett adatokkal visszaél-e az állam vagy az adatfelvételt végző intézmény. Érdemes megjegyezni, hogy ebben az esetben kétféle bizalmatlansági tényező is felmerülhet: az első a szándékos visszaélésre vonatkozik, a második pedig az adatok véletlen kiszivárgására.¹⁷ A percepciót mindkét esetben alapjaiban befolyásolja az, hogy milyen mértékben bízik valaki általában a társadalmi intézményekben.¹⁸ Ezt a felvetést az Eurobarometer 2008-as kérdőíves kutatása is megerősíti. Az eredmények szerint mind makro- (országok közötti), mind pedig mikro- (országon belüli) szinten szignifikáns összefüggés tapasztalható az intézményekbe és a statisztikákba vetett bizalom között.¹⁹

15 Hogan 2020.

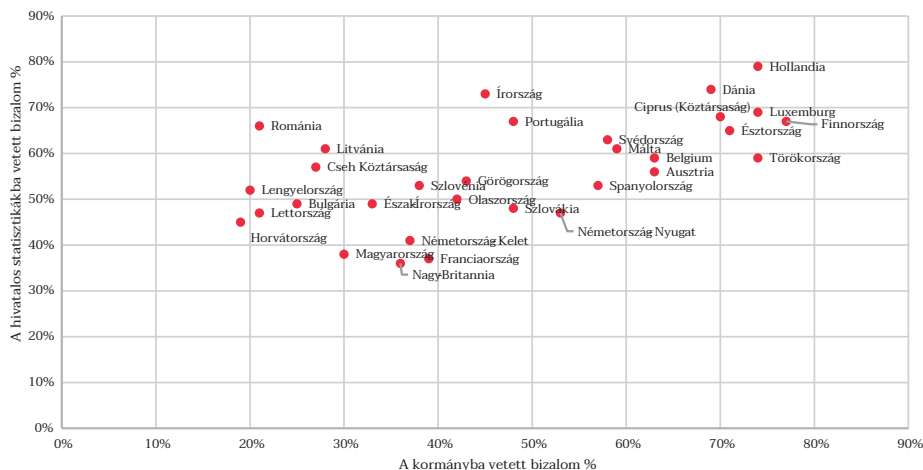
16 Hardin 2006.

17 PARIS21 2019.

18 OECD 2011; PARIS21 2019.

19 Érdemes megjegyezni, hogy a bizalom különböző dimenzió esetén – legyen szó az általános és intézményi bizalom vagy éppen a különböző intézményekbe vetett bizalom közötti kapcsolatról – jellemzően nem egyértelműen meghatározható irányú oksági viszonyról beszélhetünk, hanem inkább az egyes elemek közötti folyamatos kölcsönhatásokról és együtt járásokról. Például – ahogy azt a tanulmány későbbi fejezetében kimutattuk – a különböző tudományos intézmények esetén kiemelten magas szintű bizalomról beszélhetünk, ezt viszont a „gyakorlatban” alááshatja a médiába vetett bizalom kifejezetten alacsony szintje. Ezt az eredményt megerősíteni látszik az az eredmény, amely szerint a Semmelweis Egyetemen inkább vagy teljes mértékben megbízók aránya 90 százalék, míg a médiában intenzíven szereplő Merkely Béla esetében ez a szám már csak 66 százalék (Századvég saját kutatás, 2001. április, N=1000).

1. ábra. A kormányba és a hivatalos statisztikákba vetett bizalom összefüggése – 2008

Forrás: Eurobarometer 67.2

Ezzel összhangban jelen tanulmányunkban két célt tűzünk ki. Egyrészt leíró elemzések révén feltárjuk a népszámlálásra vonatkozó attitűdöket és a részvételi hajlandóságot Magyarországon. Másrészt pedig megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők befolyásolják a népszámlálásba vetett bizalmat, és hogy mely intézményekre vonatkozó attitűdök azok, amelyek a leginkább befolyásolják azt.

A kutatás módszertana

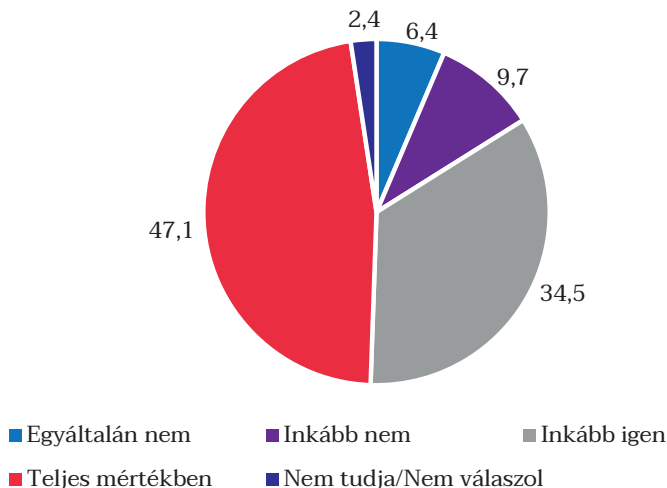
Jelen tanulmány alapját a Századvég Politikai Iskola Alapítvány által 2021 áprilisában végzett ezerfős – a 18 év feletti magyar lakosságot reprezentáló – adatfelvétel jelenti. A minta kialakítását számítógéppel támogatott, telefonos adatfelvételi módszerrel (CATI) végezték el. A mintavételből fakadó torzulásokat iteratív súlyozással korrigáltuk a KSH 2016-os mikrocenzusa által felvett demográfiai arányoknak megfelelően. A vonatkozó adatfelvétel nem, korcsoport, településtípus és iskolai végzettség mentén reprezentálja a felnőtt magyar lakosságot.

A cenzussal kapcsolatos általános vélekedések, attitűdök

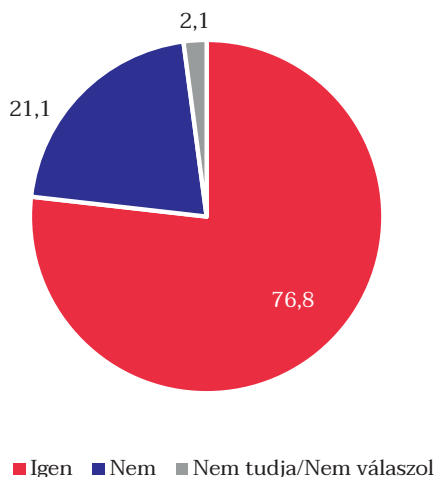
Először is azt vizsgáltuk meg, hogy a megkérdezettek milyen mértékben tartják fontosnak a népszámlálást. Az eredmények azt mutatják, hogy a többség (82 százalék) inkább vagy teljes mértékben fontosnak tartja, vagyis alapvetően magas a népszámlálás társadalmi támogatottsága. Az alapvető szociodemográfiai változók közül az iskolai végzettség befolyásolja a legmarkánsabban a vizsgált változót. Míg a felsőfokú végzettségűek pusztán 9 százaléka válaszolt inkább vagy egyáltalán nemmel, addig az alacsonyabb végzettségűek esetén ugyanez az arány 20 százalék.

A népszámlálás általános megítélését követően azt néztük meg, hogy a lakosság milyen arányban venne részt válaszadóként a népszámlálásban. Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezettek háromnegyede részt venne, és egyötöde nem. Az általános megítéléshez hasonlóan ebben az esetben is sokkal nagyobb affinitást mutatnak a magasabb végzettségűek: míg közöttük pusztán 11 százalék válaszolt nemmel, addig az alacsonyabb végzettségűek 30 százaléka. Érdeemes megemlíteni azt is, hogy relatíve erős kapcsolat figyelhető meg a népszámlálás általános megítélése és a kitöltési hajlandóság között. Vagyis azok, akik fontosnak ítélik a népszámlálást, nagyobb valószínűséggel töltenék is azt ki.

2. ábra. Ön szerint fontos, hogy bizonyos időközönként országos népszámlálást tartsanak?

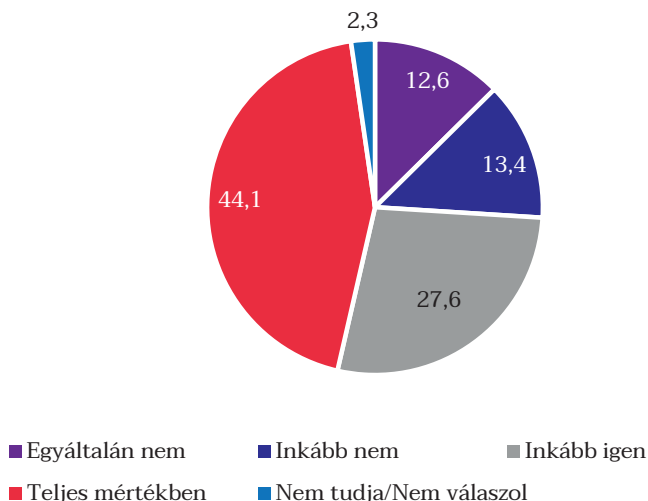
3. ábra. Részt venne-e Ön válaszadóként a népszámlálásban?

Mindezeket árnyalva kíváncsiak voltunk arra is, hogy a megkérdezettek milyen arányban értenek egyet azzal, hogy kötelező részt venni a népszámláláson. Az eredmények alapján tendenciáiban azonos mintázatokat regisztrálhatunk, de ebben az esetben valamivel magasabb az elutasító válaszok aránya (26 százalék). Mindazonáltal a válaszadók döntő többsége (72 százalék) egyetért a kötelező részvétellel. Mindezeket túl érdekes eredmény, hogy igen erős kapcsolatot figyelhetünk meg a népszámlálás általános megítélése és a vonatkozó változó között: azok körében, akik szerint a népszámlálás nem fontos, 67 százalék nem ért egyet a népszámlálás kötelező jellegével, a népszámlálást fontosnak tartók esetében viszont ez az arány csak 18 százalék. Az előzőekkel összhangban ez az eredmény azt implikálja, hogy a népszámlálás jelentőségének tudatosulása jelentősen növeli a kitöltési hajlandóságot.

4. ábra. Egyetért-e Ön azzal, hogy kötelező részt venni a népszámlálásban?

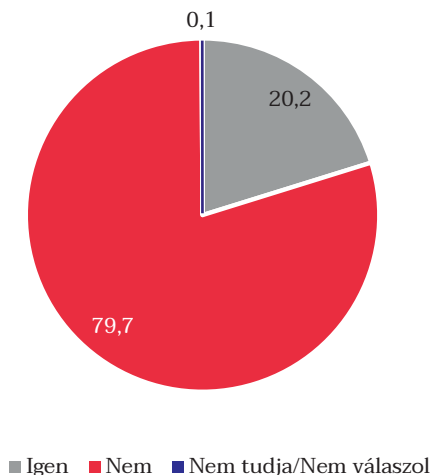

Népszámlálás a koronavírus-járvány árnyékában

Az általános jellemzők után azt vizsgáltuk meg, hogy hogyan ítéli meg a lakosság a népszámlálás elhalasztását. Ezzel összhangban először azt kérdeztük meg, hogy hallottak-e a résztvevők arról, hogy a 2021-es népszámlálást a koronavírus-járvány miatt 2022-re halasztották. Az eredmények szerint a válaszadók döntő többsége (80 százaléka) nem hallott erről, ez különösen igaz az alacsonyabb iskolai végzettségűekre, az idősebbekre és a községekben élőkre. Figyelembe véve azt a tendenciáit, hogy a tudásalapú kérdések esetében jellemzően felülreprezentáltak az igenlő (tudom/ismerem) válaszok, kijelenthető, hogy csak egy nagyon szűk réteg számára volt hírértéke a népszámlálás elhalasztásának.

Mindezek ellenére elmondható, hogy az explicit véleményt megfogalmazók döntő többsége (85 százaléka) támogatja a népszámlálás elhalasztását, és csak egy 14 százalékos kisebbség tartja rossz döntésnek. Érdemes megemlíteni, hogy a lakosság 18 százaléka nem rendelkezett konkrét véleménnyel. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy őket nem igazán érdekli a népszámlálás kérdése. Ezt a feltételezést megerősíti, hogy azok, akik a népszámlálást nem tartják fontosnak, kétszer nagyobb arányban jelölték meg a nincs véleménye opciót.

5. ábra. Hallott-e Ön arról, hogy a 2021-es népszámlálást a koronavírus-járvány miatt 2022-re halasztották?

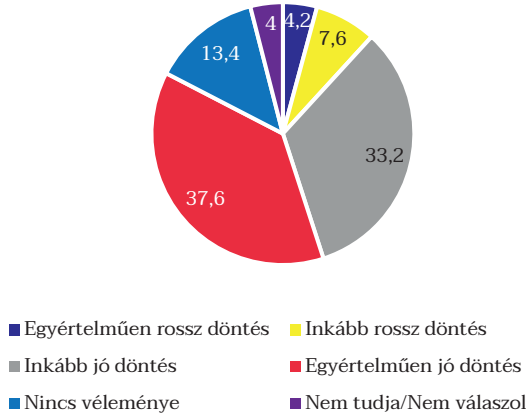

A koronavírus-járvány vonatkozásában kifejezetten érdekes kérdés az is, hogy milyen módon szeretnék kitölteni a válaszadók a kérdőívet. Ez alapján elmondható, hogy a válaszadók negyede papíralapon, kérdezőbiztos segítségével, 64 százaléka pedig az interneten önállóan tervezi kitölteni. Érdeemes megjegyezni, hogy a KSH adatai alapján 2011-ben a népszámlálást online kitöltők aránya 18,6 százalék²⁰ volt.²¹ Vagyis az elmúlt tíz évben – legalábbis a szándék szintjén – jelentősen (közel 40 százalékkal) nőtt azoknak az aránya, akik online tervezik kitölteni. Nem meglepő módon azok körében, akik a papíralapú változatot részesítik előnyben, szignifikánsan felülreprezentáltak az alacsonyabb végzettségűek, a kisebb településeken élők és az idősebbek.

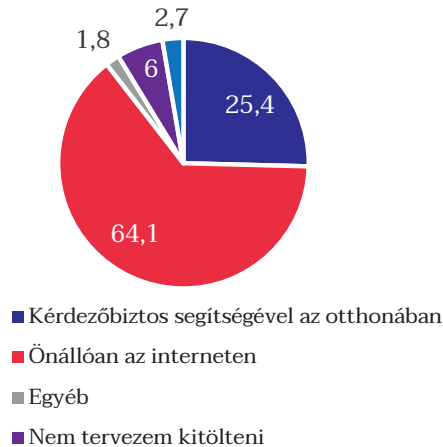
20 A 2016-os mikrocenzus esetén ez az arány lényegében azonos (18%) volt. https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/docs/hirek/20161010_internetes_kitoltes_lezarult.pdf

21 https://www.ksh.hu/nepszamlalas/valaszadasi_modok

6. ábra. Mi a véleménye arról, hogy a 2021-es népszámlálást a koronavírus-járvány miatt 2022-re halasztották?

7. ábra. Hogyan tervezi kitölteni a legközelebbi népszámlálási kérdőívet?

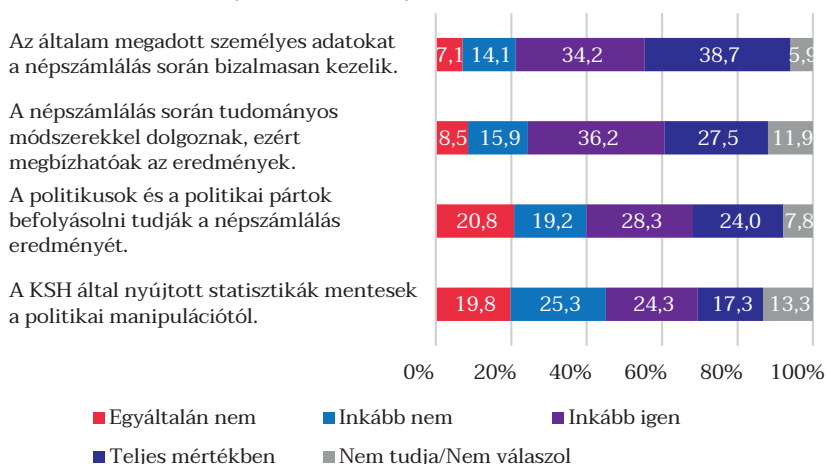

A népszámlálás percepciója

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen attitűdökkel rendelkeznek a megkérdezettek a népszámlálás szakmaiságára és „tisztaságára” vonatkozóan. Ez alapján elmondható, hogy a válaszadók többsége (73 százalék) úgy véli, a személyes adataikat bizalmasan kezelik, és alapvetően egyetértenek (64 százalék) azzal, hogy a népszámlálás során alkalmazott

tudományos módszerek legitimálják az eredményeket. Ezeket az eredményeket árnyalja, hogy a többség (52 százalék) úgy véli, a politikusok és a politikai pártok befolyásolni tudják a népszámlálás eredményeit, és hogy a válaszadók egy igen jelentős hányada (45 százalék) nem ért egyet azzal az állítással, hogy a KSH által nyújtott statisztikák mentesek a politikai beavatkozásoktól. Vagyis összességében, bár a válaszadók többsége úgy véli, hogy a személyes adatai biztonságban vannak, és a népszámlálás eredményei megbízhatóak, nem zárják ki a politikai beavatkozások lehetőségét.

8. ábra. Mennyire ért Ön egyet a következő állításokkal?

Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy ezek az attitűdök milyen mértékben befolyásolják a részvételi hajlandóságot, a népszámlálás általános percepcióját és a kötelező részvétel megítélését. A vonatkozó 1. táblázat alapján elmondható, hogy azok, akik úgy vélik, hogy a személyes adataikat bizalmasan kezelik, és hogy a népszámlálás során tudományos módszerekkel dolgoznak, illetve hogy a KSH statisztikái mentesek a politikai manipulációtól, szignifikánsan nagyobb hajlandóságot mutatnak a részvétel iránt is. A másik két változó esetében tendenciáiban azonos összefüggéseket tapasztalhatunk, viszont minden változó szignifikánsan nagyobb hatást fejt ki. Vagyis azok, akik a népszámlálást szakmailag legitimnek ítélik, úgy vélik, hogy az eredményeket nem manipulálják, és a személyes adataikat bizalmasan kezelik, szignifikánsan nagyobb arányban vélik úgy, hogy a népszámlálás fontos, és egyetértenek annak kötelező jellegével.

1. táblázat. Attitűdök, részvételi hajlandóság, a népszámlálás általános percepciója, és a kötelező részvétel megítélése – korreláció

	<i>Részt venne-e Ön válaszadóként a népszámlálásban?</i>	<i>Ön szerint fontos, hogy bizonyos idő-közönként országos népszámlálást tartsanak?</i>	<i>Egyetért-e Ön azzal, hogy kötelező részt venni a népszámlálásban?</i>
A politikusok és a politikai pártok befolyásolni tudják a népszámlálás eredményét.	0,046	-,103**	-,116**
Az általam megadott személyes adatokat a népszámlálás során bizalmasan kezelik.	-,130**	,216**	,254**
A KSH által nyújtott statisztikák mentesek a politikai manipulációtól.	-,087*	,118**	,147**
A népszámlálás során tudományos módszerekkel dolgoznak, ezért megbízhatóak az eredmények.	-,186**	,280**	,270**
** A korreláció szignifikáns 0,01 szinten.			
* A korreláció szignifikáns 0,05 szinten.			

Ezek az eredmények tehát megerősítik a bevezetőben elmondottakat, vagyis a népszámlálás megítélését és a részvételi hajlandóságot szignifikánsan befolyásolja az intézményi környezetbe vetett bizalom. Ezzel összhangban a következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a népszámlálás eredményeibe vetett bizalmat mennyire határozzák meg más intézményekre vonatkozó attitűdök.

Társadalmi intézmények és a népszámlálás megítélése

Ennek vizsgálatához tizenkét (kvázi) intézményt soroltunk fel, amelyek közül egy a népszámlálás eredményeibe, egy a KSH-ba vetett bizalmat méri. Négy (média, parlament, kormány, igazságszolgáltatási rendszer) a „hagyományos” társadalmi-politikai intézményekre vonatkozó attitűdöket ragadja meg, további hat pedig a tudományos intézményekre és

tudományos kutatásokra vonatkozó bizalom szintjét tárja fel. A tizenkét intézményre vonatkozó átlagokat az alábbi ábra szemlélteti. Ez alapján elmondható, hogy a megkérdezettek leginkább a különböző tudományos intézményekben és tudományos kutatások eredményeiben bíznak. Ezek közül is kimagaslik a Semmelweis Egyetem,²² amelyben a válaszadók 91 százaléka inkább vagy teljes mértékben megbízik. Ehhez hasonló arányok (89 százalék) láthatók a természettudományos kutatások eredményei kapcsán. Érdekes, hogy bár a társadalomtudományos kutatások eredményeiben is megbízik a válaszadók többsége (73 százalék), ez azonban mégis szignifikánsan elmarad a természettudományi kutatásoktól. Sőt a népszámlálás eredményeiben is valamivel jobban bíznak (77 százalék) a válaszadók, mint ezekben. Vagyis felvethető, hogy a népszámlálás eredményeit a társadalomtudományos kutatások egy olyan specifikus csoportjának tekintik, amelyek szakmai minősége magasabb, mint a hétköznapi társadalomtudományos kutatásoké. Érdeemes megemlíteni viszont, hogy a KSH-ban általában szignifikánsan kevesebben bíznak (61 százalék), mint a népszámlálásban, bár a többség még így is inkább bízik benne. A hagyományos társadalmi-politikai intézmények esetében az eredmények már sokkal inkább megoszlanak, míg az igazságszolgáltatási rendszerben és a kormányban körülbelül a válaszadók fele bízik, addig a parlamentben csak a megkérdezettek 37 százaléka, a médiában pedig alig ötöde. Mindezek alapján elmondható, hogy a lakosság szignifikánsan jobban bízik a különböző tudományos intézményekben és tudományos kutatások eredményeiben, mint a „hagyományos” társadalmi-politikai „szervezetekben”.

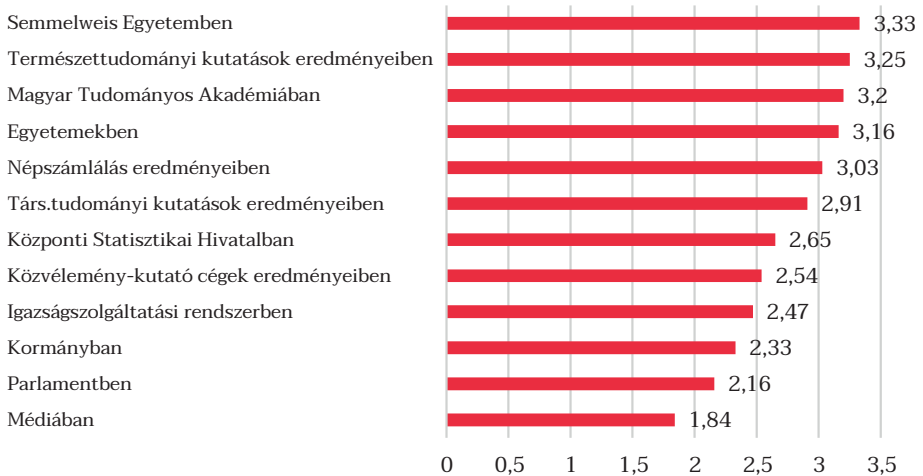
Ezeket az eredményeket árnyalando a következőkben arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, milyen látens dimenziókra bomlanak szét a vizsgált intézmények, és ezek között hogyan pozicionálható a népszámlálásba és KSH-ba vetett bizalom. Ehhez a vizsgált változók révén főkomponens-elemzést végeztünk, az eljárás eredményét – a vizsgált változók kapcsolódási rendszerét – a 10. ábra reprezentálja. A függőleges tengely²³ végpontján a hagyományos társadalmi-politikai intézmények találhatók,

22 Mivel az adatfelvétel a koronavírus-járvány idejére esett, kiemelt jelentősége miatt fontosnak tartottuk külön is megvizsgálni a Semmelweis Egyetemet.

23 Az egyes tengelyek az egyes főkomponenseket reprezentálják, a tengelyeken szereplő értékek pedig azt mutatják, hogy az egyes változók milyen erősen korrelálnak az adott főkomponenssel.

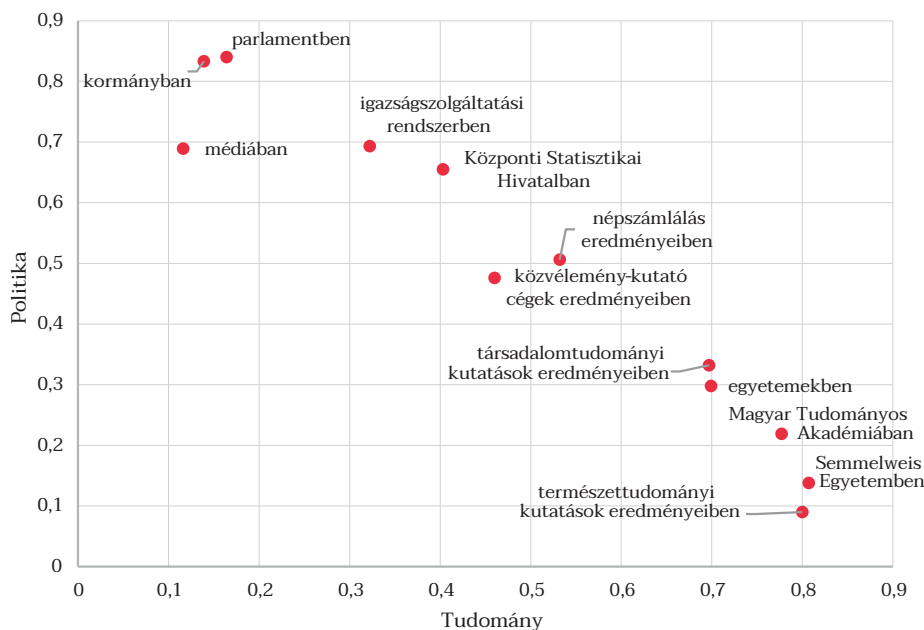
a vízszintes tengely végén pedig a tudományos intézmények lokalizálhatók. Jól látható, hogy három olyan változó van, amely a két végpont által kifeszített egyenes középpontja felé tendál. Idetartoznak a közvélemény-kutatások eredményei, a népszámlálás eredményei és a KSH is. Azonban míg az előző kettő valamivel közelebb van a tudományos intézmények végpontjához, addig a KSH-ba vetett bizalom sokkal markánsabban kapcsolódik a hagyományos társadalmi-politikai intézményekhez.

9. ábra. Mennyire bízik meg Ön a...? – átlag
(1. egyáltalán nem – 4. teljes mértékben)

Vagyis ezek az eredmények azt sugallják, hogy bár a KSH-ba és népszámlálás eredményeibe vetett bizalmat mind a hagyományos társadalmi-politikai, mind pedig a tudományos intézményekbe vetett bizalom meghatározza, a KSH esetében a hagyományos társadalmi-politikai, a népszámlálás esetében pedig a tudományos intézmények bírnak nagyobb jelentőséggel.

10. ábra. Az intézményi bizalom főkomponens szerkezete

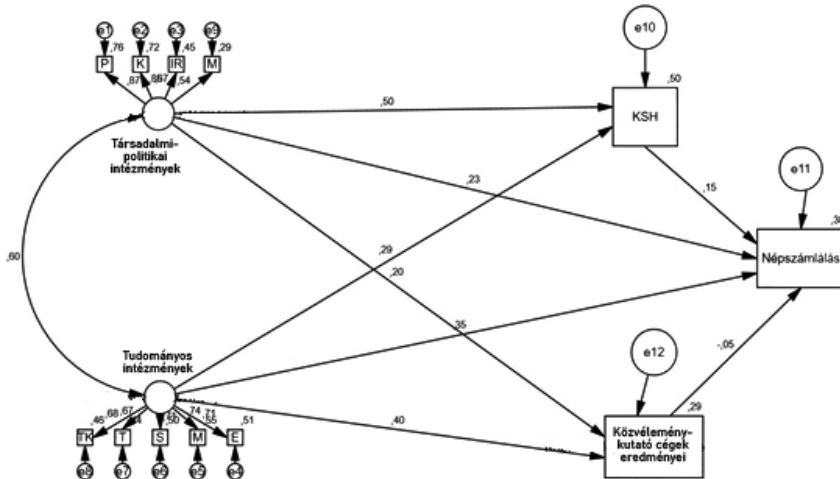
Ezeket az eredményeket felhasználva a vizsgált változók révén egy strukturális modellt (SEM) hoztunk létre. Első lépésként a két intézményi struktúrát reprezentáló látens változókat definiáltuk. A hagyományos társadalmi-politikai intézményeket négy változó (parlament, kormány, igazságszolgáltatási rendszer, média) révén határoztuk meg. A tudományos intézményekhez öt (Semmelweis Egyetem, Magyar Tudományos Akadémia, természettudományi kutatások eredményei, társadalomtudományi kutatások eredményei, egyetemek) itemet használtunk fel. Közvetítő változóként a KSH-ba és a közvélemény-kutató cégek eredményeibe vetett bizalmat rögzítettük, függő változóként pedig a népszámlálás eredményibe vetett bizalmat állítottuk be.

Az eredmények szerint a KSH-ba vetett bizalmat – korábbiakkal összehangban – szignifikánsan nagyobb mértékben határozzák meg a társadalmi-politikai intézményekre (0,5) vonatkozó attitűdök, mint a tudományos intézményekbe (0,29) vetett bizalom. Érdekes módon éppen ellenkező tendenciákat figyelhetünk meg a közvélemény-kutató cégek esetében, vagyis az ezekbe vetett bizalmat szignifikánsan jobban meghatározzák

(0,4) a tudományos intézményekre vonatkozó attitűdök. Ugyanez figyelhető meg a népszámlálás eredményeibe vetett bizalom esetén is. Vagyis azt, hogy valaki mennyire bíz a népszámlálás eredményeiben, jobban meghatározza az, hogy mennyire bíz a tudományos intézményekben, mint a hagyományos társadalmi politikai intézményekre vonatkozó attitűdjei. Ezt az eredményt némiképp árnyalja, hogy a KSH-ba vetett bizalom is szignifikáns hatást gyakorol a népszámlálás eredményeibe vetett bizalomra, ezeken keresztül pedig indirekt módon nő a társadalmi-politikai intézmények hatása. Mindezek ellenére, ha a két bemeneti változó (intézmények) teljes hatását vizsgáljuk, akkor elmondhatjuk, hogy a tudományos intézményekbe vetett bizalom fejt ki a nagyobb hatást (0,39 szemben a hagyományos társadalmi-politikai intézmények 0,3 hatásával).

11. ábra. Az intézményi bizalom hatásmechanizmusai – SEM

Összességben viszont elmondható, hogy a népszámlálásba vetett bizalmat mind a hagyományos politikai intézmények, mind a tudományos intézmények és eredmények percepciója meghatározza. Vagyis azok, akik jobban bíznak a társadalmi-politikai és tudományos intézményekben, jobban bíznak a népszámlálás eredményeiben is. Ezek mellett pedig érdemes még azt is megjegyezni, hogy a társadalmi-politikai és tudományos

intézményekbe vetett bizalom között relatíve erős korreláció figyelhető meg. Vagyis, akik jobban bíznak a társadalmi-politikai intézményekben, jobban bíznak a tudományos intézményekben és eredményekben is.

Konklúzió

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy a különböző intézmények megítélése milyen mértékben befolyásolja a népszámlálás intézményébe vetett bizalmat. Az eredmények azt mutatják, hogy mind a társadalmi-politikai, mind pedig a tudományos intézményekbe vetett bizalom jelentős mértékben befolyásolja a népszámlálásra vonatkozó attitűd alakulását, és az intézmények megítélése szignifikánsan alakítja a kitöltési hajlandóságot is. Ez az eredmény azt implicálja, hogy az alacsony bizalmi szint esetén a népszámlálás adataiban jelentős torzítások következhetnek be: feltételezhetjük, hogyha a megkérdezett a népszámlálást végző intézménybe vetett bizalom hiánya miatt kockázatosnak ítéli meg a kitöltést, akkor válaszait olyan módon módosíthatja, amely révén minimalizálhatja a feltételezett kockázatokat. Ez pedig – ahogy már említettük – egyrészt az adatok minőségi romlásához vezethet, másrészt pedig az adatok megbízhatóságának csökkenéséből kifolyólag éppen a KSH és a népszámlálás hitelességét áthatja alá. Ezeket a problémákat elviekben orvosolni vagy legalábbis árnyalni lehet a regiszteralapú módszerekkel,²⁴ amelyek során az adatok egy részét a KSH nem megkérdezés útján, hanem közigazgatási szervek segítségével nyeri ki. Ennek a módszernek azonban egyrészt látszólag nem túl magas a társadalmi támogatottsága,²⁵ másrészt ezt a megoszlást is alapjaiban befolyásolják a KSH-ra és népszámlálásra vonatkozó különböző attitűdváltozók (lásd: függelék). Mindezek alapján tehát elmondható, hogy az intézményekbe vetett bizalom mértéke több szempontból is meghatározó, és annak növelése lényegében stratégiai kérdés, erre a szakirodalomban számtalan különböző „módszert” java-

²⁴ Stefkovics–Zenovitz–Kmetty 2021.

²⁵ Arra a kérdésre, hogy „Ön mennyire tartja elfogadhatónak, hogy a Központi Statisztikai Hivatal bizonyos személyes adatait közigazgatási adatbázisokból nyeri ki, és nem közvetlenül Öntől kérdezi meg a népszámlálás során?”, a válaszadók 51,2 százaléka mondta azt, hogy inkább vagy egyáltalán nem tartja elfogadhatónak.

solnak. Egyesek szerint a transzparencia, a jogállamiság és pártatlanság növelése az egyik legfontosabb,²⁶ mások szerint a legjobb eszköz a lokális kapacitások és részvétel erősítésére, illetve a cselekvőképesség érzésének növelésére²⁷ (Taylor). Megint mások szerint az intézmények és az emberek közötti – egyre jelentősebb – szakadék áthidalására van szükség.²⁸ Ezeknek a kérdéseknek a részletes tárgyalása azonban már szétfeszítené a dolgozat kereteit.

Irodalom

- Castells, Manuel 2018: *Rupture: The Crisis of Liberal Democracy*, Cambridge, Polity Press.
- Györfly, Dóra 2017: *Bizalom és pénzügyek: Válság és válságkezelés az Európai Unióban*. Budapest, Typotex.
- Hardin, Russel 2006: *Trust*. Cambridge, Polity Press.
- Hart, Timothy C. 2006: *Respondent fatigue in self-report victim surveys: Examining a source of nonsampling error from three perspectives*. Graduate Theses and Dissertations. <http://scholarcommons.usf.edu/etd/2551>
- Hogan, Howard 2020: Distrust in the Governments Brings Risk to the Census. *Harvard Data Science Review*, Issue 2.1. <https://DOI:10.1162/99608f92.11f3e977>
- King, F. Maryon – Bruner, C. Gordon 2000: Social desirability bias: A neglected aspect of validity testing. *Psychology & Marketing*, 17: 79–103. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6793\(200002\)17:2<79::AID-MAR2>3.0.CO;2-0](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6793(200002)17:2<79::AID-MAR2>3.0.CO;2-0)
- Kollár, József 2011: Légy spontán! (A kettős kötés logikája). *Magyar Filozófiai Szemle*, 55 (1): 63–76.
- Kurucz, Barnabás 2021: *A népszámlálás története a civilizációs folyamat tükrében*. Kézirat.
- McNabb, David. E. 2014: *Nonsampling error in social surveys*. Thousand Oaks SAGE Publications. <https://www.doi.org/10.4135/9781483352923>
- Meston, Cindy M. – Herman, Julia R. – Trapnell, Paul D. – Paulhus, Delroy L. 1998: Socially Desirable Responding and Sexuality Self-Reports. *The Journal of Sex Research*, vol. 35(2): 148–157.
- Miskolczi, Bernadett 2021: *Intézményi bizalom és gazdasági ellenállóképesség*. Kézirat.
- O'Hare, William P. 2019: *Differential Undercounts in the U.S. Census*. Berlin, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-10973-8_1
- OECD 2011: *Measuring Trust in Official Statistics Cognitive Testing Report to the OECD of the Electronic Working Group on Measuring Trust in Official Statistic*. Paris, OECD Publishing. <https://www.oecd.org/sdd/50027008.pdf>
- PARIS21 2019: *Building Trust in Data What's new for national Statistical Systems*. Paris, PARIS21.

26 Vö.: Györfly 2017.

27 Taylor–Nanz 2020.

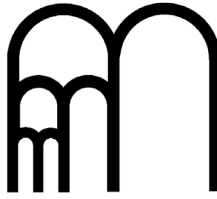
28 Vö.: Castells 2018.

- Pillók, Péter 2010: *Az elhanyagolt tényező, avagy nem mintavételi hibák a kérdőíves adatfelvételekben*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE.
- Rózsa, Gábor 2005: *Statistika és információs kultúra: a népszámlálás esete*. Budapest, ELTE.
- Stefkovics, Ádám – Wurm, Viktor 2021: *A kitöltési idő és az adatminőség közötti összefüggések vizsgálata az ESS 9. hullámának adatain*. – Kézirat.
- Stefkovics, Ádám – Zenovitz, Lili – Kmetty, Zoltán 2021: *A népszámlálásnak, ahogy eddig ismertük, vége van? A regiszteralapú népszámlálásokról*. *Századvég*, jelen szám.
- Sudman, Seymour – Bradburn, M. Norman 1982: *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Szeitl, Blanka – Tóth, István György 2020: *Hova tovább a nemválaszolókkal? A European Social Survey alapján végzett módszertani kísérlet eredményei*. *Szociológiai Szemle*, 30(3): 96–114. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.5>
- Taylor, Charles – Nanz, Patricia – Taylor Beaubien, Madeleine 2020: *Reconstructing Democracy: How Citizens Are Building from the Ground Up*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674246652>
- UNECE 2020: *Conference of European Statisticians Recommendations for the 2020 Censuses of Population and Housing*. New York – Geneva, United Nations.

Függelék

A regiszteralapú népszámlálás támogatottsága és a KSH, illetve a népszámlálás percepciója

Ön mennyire tartja elfogadhatónak, hogy a Központi Statisztikai Hivatal bizonyos személyes adatait közigazgatási adatbázisokból nyeri ki, és nem közvetlenül Öntől kérdezi meg a népszámlálás során?	1
A politikusok és a politikai pártok befolyásolni tudják a népszámlálás eredményét.	-0,143**
Az általam megadott személyes adatokat a népszámlálás során bizalmasan kezelik.	0,221**
A KSH által nyújtott statisztikák mentesek a politikai manipulációtól.	0,324**
A népszámlálás során tudományos módszerekkel dolgoznak, ezért megbízhatóak az eredmények.	0,322**
** A korreláció szignifikáns 0,01 szinten.	

Pro Minoritate 2021. nyár

Magyar intézetek külföldön

CSORBA György – FODOR Gábor: Magyar a kelet kapujában. A Konstantinápolyi Magyar Egylet története (1850–1961)

Magyarok kisebbségben – kisebbségek számokban

ANDRÁS Hanga: Az etnikai identitás mint arculat szerepe a romániai népszámlálások tükrében

WEGHOFER-VAD Erna Aletta: Kisebbségi nyelvhasználat és annak gazdasági vonatkozásai Szatmár megyében. Gyorsjelentés egy terepkutatás alapján

Erdély-járók

ABLONCZY Bálint: „Nekem kell most mennem”. Erdély-járó bölcsészek a Szegedi Egyetemen a nyolcvanas években

Stúdium

BARNA Tímea: Romák a háború utáni Magyarországon

BARNA Tímea: Hivatásos roma nevelőszülők Magyarországon. A kezdetek és a szakma jelenlegi törekvései

Szemle

FILEP Tamás Gusztáv: „...Mindennek van »azonban«-ja.” Morfondírozások Paál Árpádról, néhány kortársáról – meg a könyvéről
Paál Árpád: *Válogatott írások. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Bárdi Nándor és Horváth Sz. Ferenc. A kézirat előkészítésében közreműködött Katona Zsuzsa és Kovács Eszter, Hargita Kiadóhivatal – Székelyföld Alapítvány, Csíkszereda, 2020*

KORPICS Fanni: Nyelvpolitikák színe és fonákja

Nagy Noémi: *A hatalom nyelve a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*, Dialóg Campus, Budapest, 2019

MÁTHÉ ÁRON

Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből

Absztrakt

Jelen tanulmányban a népszámlálások legkorábbi formáitól a magyar statisztikai hivatal létrejöttéig tekintem át az összeírások történetét, módszereit és céljait. Georg Jellinek, az államtudomány megalapítója óta közhelyeszerű, hogy az államot az államterület, az adott terület felett gyakorolt, elismert főhatalom megléte, illetve az államalkotó népesség hármassága adja ki. Az „állam” fogalma az első szervezett társadalmak kialakulása óta összefonódott annak a kérdéssel, hogy kik tartoznak az adott államhoz, kik alkotják azt a populációt, amelynek tagjai az állam joghatósága alá tartoznak. Másként közelítve a dolgot: hányan vannak azok a jogalanyok (állampolgárok), akiknek államuk van. A szervezett állam egyik alapvető jellemzője a „szervezeti tudatosság”, az önreflexió, a képességek és lehetőségek felmérése. Idetartozik az államot alkotó népesség áttekintésének igénye és képessége. A népességre és tulajdonra vonatkozó adatgyűjtések már az ókortól kezdve tájékoztatásként szolgálhattak az államok vezetői részére, hogy hány katonára számíthatnak egy esetleges háborúban, illetve mekkora adókat vehetnek ki alattvalóikra. Azt mondhatjuk tehát, hogy a népességszám felmérésének igénye majdhogynem egyidős magával az állammal. Az összeírások, a népszámlálások és a statisztikai adatsorok forrásbázisa alapvető fontosságú a történelem rekonstrukciójához.

Kulcsszavak: történelem, politika, társadalom, állam, népszámlálás, sorozás, adózás, statisztika, antikvitás, Róma, Domesday Book, Dzsingisz, decimális, defter, dicalis jegyzék, II. József

Abstract

In this paper, I will review the history, methods and aims of censuses from the earliest forms of censuses to the establishment of the Hungarian Statistical Office. Since the work of Georg Jellinek, founder of state sciences it is an academic truism, that a state is made of a “trinity”: the territory of the state; the state’s supreme and acknowledged rule over this territory; and, moreover, the state-forming population. Since the emergence of the first organized societies, the concept of ‘state’ has been intertwined with the question of who belongs to the state, who constitutes the population whose members are subject to its jurisdiction. To put it in another way: the question was: how many entities (citizens) does the state have? One of the basic characteristics of an organized state is ‘organisational awareness’, self-reflection, assessment of capabilities and potential. This includes the need and ability to review the population that makes up the state. From ancient times, data on population and property could be used to inform the leaders of states about how many soldiers they could expect in a war or how much they could tax their subjects. The need for population censuses is therefore almost as old as the state itself. Censuses, conscriptions and statistical data are essential sources for reconstructing history.

Keywords: history, politics, society, state, census, conscription, taxation, statistics, antiquity, Rome, Domesday Book, Genghis, decimal, defter, tax register, Joseph II

Ókori censzusok

Az első népszámlálás jellegű felmérést Krisztus előtt 2238-ban Kínában tartották. A kínaiak megpróbálták feltérképezni a művelt föld nagyságát és minőségét, a termékek mennyiségét és a mezőgazdasági művelés fokát is. Az első népszámlálás összesített adatait nem ismerjük ugyan pontosan,¹ de annyi bizonyos, hogy az adatgyűjtést a házak ajtajára függesztett táblák segítségével végezték, melyeken a háznépnek fel kellett tüntetnie a lakók számát, sőt még az állataikat is. Külön jegyzéket vezettek a családokról, és a számbavételt hatévenként ismételték meg.² Mivel ezek az összeírások a pillanatnyi gazdasági erő és a katonai potenciál felmérésére irányultak, csupán a felnőtt férfiak számát határozták meg, és nem vették számba sem a nőket, sem a gyermekeket, utóbbiak létszámára így csak következtetni lehet. Érdekesség, hogy a korai kínai népszámlálások hirtelen, vad ingadozásaikkal azt mutatják, hogy az ilyen adatfelvételek eredményeit időnként drámaian befolyásolhatták a rögzítési folyamat körülményei.³ Jóllehet, a demográfia tudománya csak sokkal később alakult ki, a népesség ideális számának megbecsülése már számos ókori gondolkodót is foglalkoztatott, így többek között a nagy kínai filozófus, Konfuciusz is elmélkedett róla.⁴

A Mari városából származó cserépedények alapján a Kr. e. 1700 körüli időszakra vonatkozóan igazolható egy katonai célú helyi népszámlálás Mezopotámiában is. A kínaihoz hasonló összeírásokat végeztek az ókori Egyiptomban. Az egyiptomiak sokáig az emlékezetes események alapján jelölték az éveket. Később azonban gyökeret vert társadalmukban a vagyonszámbavétellel történő megkülönböztetés gyakorlata, amelynek összeírása kétévenként történt, végül az Óbirodalom korában az évjelölés uralkodó formájává vált. Az írnokok keltezéseikben feltüntették, hogy

1 Vélhetően 55 és 60 millió közötti népességet mutathatott ki. Salamon 2006, 366.

2 Hajnal–R. Fedor 2015.

3 Scheidel 2007.

4 Gyémánt–Katona 2014, 13.

hányadik számbavételi évről beszélnek, illetve ha az adott évben az összeírás nem volt időszerű, akkor azt, hogy melyik vagyonszámbavétel utáni évről van szó.⁵

Az ókori Hellaszban is gyakran voltak adatgyűjtések népességre, területre, vagy akár a földbirtok megoszlására vonatkozóan, Athénban pedig még születési jegyzékeket is vezettek. Ezek alapján megállapítható, hogy Kr. e. 550-re az athéni polgárok számát 140 000 főre tehetjük, s élt a poliszban nagyjából 100 000 rabszolga is.⁶ Drakón, majd különösen Szolón reformjai a timokratikus, vagyoni alapú jogképességet tették meg a politikai élet alapvető szabályává, vagyis a leggazdagabbak vállalhattak politikai és katonai vezető szerepet, a második helyre soroltak szolgáltak lovas katonaként, a harmadik helyen állók rendszeren felszerelt gyalogosként (*hoplites*), míg a negyedik helyre soroltak könnyűgyalogosként. Ehhez természetesen vagyoni alapú összeírásokat kellett eszközölni. A görög városállamok vezetői gyakran összefüggést próbáltak találni a megfelelő lélekszám és városállamuk tehetősége között, azaz hogy pontosan mekkora lélekszámú közösséget képes egy polisz eltartani úgy, hogy emellett még fejlődni, gazdagodni is tudjon.⁷

A zsidóság népszámlálásairól számos adat áll rendelkezésünkre a Biblia ószövetségi könyveiben. Mózes negyedik könyve (1,1–4,49.) két, Jáhve utasítására végrehajtott népszámlálást ír le részletesen. Ez alapján a megszámláltatás a Sínai-pusztán történt, amikor számba vették a húszévesnél idősebb, hadra fogható férfiakat.⁸ A *Számok könyve* hatszázezer „fegyverforgatóról” ír, tehát összesen többmillió ember tömegéről, ám tekintettel a régészeti bizonyítékok hiányára, nehéz megbecsülni az adatok hitelességét. Egy másik népszámlálásra viszont nem Isten akaratával megegyező módon került sor – még az ellentmondásos szövegrész ellenére sem! –, hanem voluntarista módon. Sámuel II. könyvének 24. fejezetében ezt olvashatjuk: „Újból haragra gerjedt az ÚR Izráel ellen. Felingerelte ellenük Dávidot, és ezt mondta: Menj, vedd számba Izráelt és Júdát! 2A király pedig ezt mondta Jóábnak, hadserege parancsnokának: Járd be Izráel min-

5 Kákosy 1998, 32–33.

6 Morris 2005, 12.

7 Gyémánt–Katona 2014, 13.

8 Kivéve a levitákat, akik papi szolgálatra voltak elkötelezve, náluk a fiúgyermeket és az öregeket is számba vették.

den törzsét Dántól Beérsebáig, és számláld meg a népet, hadd tudjam meg a népnek a számát. [...] 9Jóáb jelentette a királynak a számba vett népnek a számát: Izráelben nyolcszázezer kardforgató ember volt, Júdában pedig ötszázezer. 10Dávidot azonban bántotta a lelkiismerete azután, hogy megszámláltatta a népet, és ezt mondta Dávid az ÚRnak: Nagyot vétettem azzal, hogy ezt tettem! Most azért bocsásd meg, URam, a te szolgád bűnét, mert igen esztelenül cselekedtem!” A jahvista prófétai hagyomány szerint ugyanis a király ezzel a *totális uralomra* törekedett, és az isteni előjogokat bitorolta. A zsidó-keresztény kultúrában tehát a *számbavétel*, az *összeírás* az *uralom egyik alapvető eszköze és kifejezése*.

Az Újszövetség említést tesz egy Augustus római császár által elrendelt népszámlálásról. Lukács evangéliuma szerint a császár utasítást adott ki, hogy a lakóhelyén mindenkinek be kell iratkoznia az adólistákra. Ezért utazott volna Mária és József Betlehembe, ahol Jézus Krisztus született: „Történt pedig azokban a napokban, hogy Augustus császár rendeletet adott ki: írják össze az egész földet. Ez az első összeírás akkor történt, amikor Szíriában Cirénius volt a helytartó. Elment tehát mindenki a maga városába, hogy összeírják. Felment József is a galileai Názáretből Júdeába, a Dávid városába, amelyet Betlehemnek neveznek, mert Dávid házából és nemzetségéből való volt, hogy összeírják jegyesével, Máriával együtt, aki áldott állapotban volt.” (Lk 2,1–5)⁹ Az említett összeírással kapcsolatban számos kérdés és kétely merült fel; a gondos hermeneutikai magyarázat alapján azonban úgy tűnik, hogy az evangélista közlésének őszinteségét nincs ok kétségbe vonni.¹⁰

Lényegesen több adat ismert ugyanakkor a római *censusok* ránk maradt anyagaiból. A köztársasági kori Rómában a *census* általános célja a szabad polgárok számbavétele volt, de összeírták azok ingó és ingatlan vagyonát, melybe beletartoztak rabszolgáik is. Mindez nemcsak az adózás és a katonáskodás szempontjából volt kulcsfontosságú, hanem a vagyoni alapú (timokratikus) politikai berendezkedés miatt is, mivel *comitia centuriata* nevű törvényhozó-, választó- és néha esküdtszékként is funkcionáló gyűlésen a polgárokat vagyoni helyzetük szerint sorolták szavazatokkal rendelkező *centuriákba*. Ez eleinte katonai jelentőséggel is bírt, hiszen

9 A Biblia-idézetek forrása a Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája.

10 Thorley 1979, 81–84.

a lótartás („lovagi” státusz) és a fegyverzet minősége szerint lehetett besorolni a polgárokat. Később, a katonai reformok után a vagyoni besorolásnak már csak politikai jelentősége volt. A Kr. e. 6. századtól kezdve a római polgároknak minden ötödik évben meg kellett jelenniük a Campus Martiuson levő, az állami főtisztviselőknek és adminisztratív személyzetüknek hivatali épületül szolgáló Villa Publicában. Eleinte itt végezték a *censust* és a választógyűlést, valamint a katonai sorozásokat.¹¹ A polgárok kötelesek voltak a *censor* előtt számot adni nevükről, korukról, lakhelyükről és vagyonukról, illetve a család minden tagjáról ugyanígy nyilatkozni. A vagyoni alapú római politikai berendezkedésben külön kategóriát képeztek a nincstelenek, a *proletarii*, másképpen: a *capite censi*, vagyis a fej szerint összeírtak. Bevonásuk a római közéletbe Gaius Marius katonai újításával kezdődött, aki belőlük állította fel zsoldosseregeit, és kezdte meg a meghódított területeken való letelepítésüket katonai *colóniákba*.

A Római Birodalomban nem készült általános, a teljes lakosság számát megállapító népszámlálás, helytartók által elrendelt, egy-egy tartomány lélekszámát felmérő összeírásokat viszont tartottak. A provinciákban tizenegy vagy tizenöt évenként történt összeírás, mindenkinek illetőségi helyén kellett a hatóságok előtt megjelennie.¹² Attól kezdve, hogy a Kr. e. 2. században megszűnt az itáliai római polgárok közvetlen adózása, elsősorban a hadkötelesek nyilvántartása volt fontos. Később ez is elveszítette a jelentőségét azt követően, hogy Augustus császár létrehozta a hivatásos római hadsereget. A népesség-összeírás tehát csak az adózás szempontjából maradt volna releváns, azonban főként csak a császárkor elejéről rendelkezünk népszámlálási adatokkal.¹³ A római polgárok nyilvántartási rendszerének még egy fontos célja volt: a jóléti juttatásokra (például gabonafejadag) való jogosultság ellenőrzése.

Túl azon, hogy a római összeírásoknál számba kell venni a nagyfokú korrupciót az írnokok esetében,¹⁴ a fennmaradt adatok értelmezése régóta képezi vita tárgyát a korszak kutatói körében. A Kr. e. 86-ban rendezett utolsó köztársaságkori népszámlálás például nagyságrendileg 450 ezer római polgárjoggal rendelkező személyről ad számot, ellenben az Au-

11 Castiglione 1974, 88.

12 Hahn 1960, 85.

13 Havas–Hegyi W.–Szabó 2007, 770.

14 Scheidel 2007.

gustus önéletrajzában említett három, Kr. e. 28 és Kr. u. 13 között végzett népszámlálás már 4 millió körüli számokat ad meg a teljes körű polgárjoggal bíró lakosságra nézve.¹⁵ A fennmaradt adatok szerint a világ első milliós nagyvárosa a császárkori Róma volt.

A Római Birodalom összeomlását követően hosszú évszázadokon keresztül nem került sor állami szintű összeírásokra, ugyanakkor léteztek a népszámláláshoz hasonló adatgyűjtések a középkorban is.

Középkori összeírások

A középkori Európában leginkább a katonai és adózási szempontok domináltak az egyes összeírások elkészítésekor. Az adózókat és az adózás tárgyát (termést, állatállományt stb.) az adózás szempontjából releváns kritériumok alapján vették számba. Egy bizonyos területnek egyszerre akár több adóztatója is lehetett (király, földesúr, egyház), akik ugyan mindannyian elvégezték időnként az összeírásokat saját igényeik szerint, ám ez sosem volt kiterjedt, szisztematikus és rendszeres. Elsősorban a tűzhelyeket regisztrálták, de az összegyűjtött adatok gyakran pontatlanok voltak, így a népességszámok általában csak becsléseken alapulnak (például egy tűzhelyre nagyjából tíz lakos jutott). Léteztek emellett birtokösszeírások, urbáriumok, tizedjegyzékek, katonakötelesekről és hadbavonultakról készült nyilvántartások is.¹⁶ A női lakosság felmérését a kor szemléletéből fakadóan nem tekintették fontosnak, erre csak a modern kori népszámlálások alkalmával került először sor.

A germán hagyományú területeken azonban a római uralom bukása – sokszor csak átalakulása – után a szabad lakosság személyre szabott katonai mustrája is hosszú ideig dívott. A frank császár, Nagy Károly (768–814) mindent megtett azért, hogy számontartsa a fegyvert fogni képes népességet, illetve többször is leltározást rendelt el a kamarai javakról. Az ilyen „leltárok” általában számba vették a lakóházakat (valamint azok

¹⁵ Grüll 2019, 172.

¹⁶ Bánszki 2020. Ebből következik, hogy a lakosság abszolút számát nem lehet pontosan megállapítani, hiszen azt kell megbecsülni, hogy a népességnek mekkora része maradt ki az említett összeírásokból, illetve hogy mekkora volt a háztartások átlagos létszáma. Az egyes becslések között rendkívül nagy különbségek alakultak ki. Bővebben lásd Katus 2000, 228–230.

szobáit), a különböző épületeket és gazdasági típusú felszereléseket, de még a fellelhető élelmiszerkészleteket is.¹⁷

Később Anglia járt élen saját népességének felmérésében, szerencsésnek mondhatjuk a brit demográfusokat, mivel kivételesen korai és precíz felmérések állnak rendelkezésükre. Az 1086-ban készült híres földjövendelmi katasztert, a *Doomsday Bookot* a győztes hastingsi csata után I. (Hódító) Vilmos (1066–1087) készítette el, aki arra volt kíváncsi, pontosan mekkora területeket foglalt el, milyen népesség él ezeken, és mekkora jövedelemmel rendelkezik. A szigetországnak ekkor körülbelül 1-1,5 millió lakosa lehetett.¹⁸ Az 1377-es *Poll Tax-jegyzékek* (angol községi adó) a lakosság akkori házas részéről szolgáltatnak lényeges információkat. A részleges, területi összeírások egy másik vonatkozása volt a csoportos biztonsági rendszer, a *teothung* vagy a *tything (thiting)*, ami „tíz ember gyülekezetét” jelentette (a *thing* a germán-nordikus kultúrában a közügyekben való gyűlést jelenti). A tíz ember egy-egy falun belül közösen volt felelős a felelősségi területén elkövetett bűncselekményekért, majd az egész falu közösen a faluban törtétekért. A közrend fenntartása így a tizedek (más esetben tucatok) feladatává is vált, amelyért az előljáró (vagy a földbirtokos) előtt kellett helyt állniuk. Az adott számadási formát *frankpledge* vagy *frankenpledge* névvel illették, és évente díjfizetéssel is járt a királyi előljáró (*sheriff*) felé, ami mai szempontból lényegében egyfajta közrendvédelmi hatósági illetéknek feleltethető meg.¹⁹

1183-ban a keresztések államában, a Jeruzsálemi Királyságban is népszámlálást tartottak, a célból, hogy megállapítsák, hány ember és mennyi pénz áll rendelkezésre Szaladin szultán inváziója ellen.²⁰ Ugyanekkorajt messze az eurázsiai sztyeppe keleti végein Temüdzsin kán egyesítette a mongol törzseket, és felvette a Dzsingisz nevet. Szigorú rendelkezéseket hozott. A legfontosabb talán az úgynevezett decimális rendszerre való áttérés volt. Ez a fegyverforgató férfilakosság teljes nyilvántartását

17 Epperlein 1982, 68, 93–94.

18 Angi János et al. 2001, 5. Meg kell jegyezni, hogy Anglia 11. századi összlakosságára csupán következtetni lehet a földbirtok-összeírás alapján: csak a háztartások vezetői vannak felsorolva; az olyan nagyvárosok, mint London és Winchester, teljesen kimaradtak; nincsenek feljegyzések apácákról, szerzetesekről, sem várakban lakókról.

19 Bailey 2002, 179–181. Hasonló közös felelősségi rendszer volt érvényben számos helyen, például Japánban, ahol öt háztartásonként szervezték meg a sógúnátus idején.

20 Kedar 1974, 340.

jelentette. Tizedekbe, századokba, ezredekbe és tízezredekbe (*tümen*, magyarul: tömény) szervezte a lakosságot, amely a népszámlálás alapjául szolgált.²¹ A decimális rendszer egyúttal a törzsi keretek felbomlasztását és a mongol klánok egységes nemzetbe való szervezését is szolgálta. Később a meghódított területeken is bevezették a decimális rendszert, ami komoly összeírásokkal járt. A decimális rendszer nem volt új: Belső-Ázsiában a hunoktól (hsziungnuk) kezdve az avarokon (zsuanzsuanok) a türkökig többen is alkalmazták, tökélyre viszont Dzsingisz és közvetlen utódai fejlesztették. Ebben a rendszerben a nyilvántartás alapját képező tizedekbe egy-egy hadjáratra meghatározott számú tagot küldtek, például az iráni hadjárat előtt a kurultáj úgy döntött, hogy minden tizedből két fő vonuljon hadba.²² A bevonult harcosokat utána a hadművelet bázisául szolgáló területen szervezték újra immár katonai tizedekbe, századokba, ezredekbe. A tízes rendszert például 1257 és 1259 között vezethették be a Rusz hódoltatott fejedelemségeinél. Az első összeírások 1257-ben zajlottak a Zaleszje (Erdőntúl; Észak-Oroszország) területén (Szuzdal, Rjazany és Murom hercegségei). A felmérés célja a hadra fogható segédcsapatok és az adózó lakosság létszámának megállapítása volt, és ezek a tizedek is a közös felelősség elvén alapultak. Egy rekonstrukció szerint 1275-ben negyvenhárom tömény (tízezred) volt összesen a meghódított orosz fejedelemségekben.²³ A rendszer azután a Mongol Birodalom részbirodalmakra, kánságokra való szétesésével lassanként átalakult, majd megszűnt.

Az érett középkorban első ízben az itáliai városállamok rendeztek kiterjedt és alapos összeírást. Az 1509-es velencei népszámlálási típusú adatfelvétel alkalmával például elhagyták a hagyományos összeírási egységeket (tűzhely, adózási egység), és először írták össze egyéenként a népességet.²⁴ Itáliában tehát a népességre (és a gazdaságra) vonatkozóan már a reneszánsz korában szisztematikus, számszerű adatgyűjtéseket végeztek. Nem véletlen, hogy „statisztika” kifejezés is innen ered: az „állam” jelentésű olasz *stato* szóból; a *statista* elnevezés pedig azt az embert jelöl-

21 Csiky 2020, 529.

22 Csiky 2020, 530.

23 Csiky 2020, 531.

24 Velencében ugyan már a 13. században is rendeztek ehhez hasonló összeírásokat, pontos adatok azonban nem maradtak fenn. 1509 után viszont rendszeressé váltak a népszámlálások, és az ezekről készült dokumentumok már kutathatóak a levéltárakban. Firenzéből ugyancsak ismert egy 1427-es átfogó jellegű felvétel.

te, aki állami ügyekkel foglalkozott, adatokat gyűjtött, illetve összesítette azokat.²⁵ Az itáliai gyakorlatot a 16. század derekától német területek – Nürnberg városa, Hessen, Baden-Württemberg – követték. Igencsak hasonlított a modern országos népszámlálásra az 1528-ban a Litván Nagyfejedelemségben végzett felmérés, mely a paraszti háztartásokat igyekezett katonai célokból kifolyólag megszámlolni. Litvániában – a korábbi magyar telekkatonasághoz hasonló módon – a nemeseknek húsz háztartásonként egy katonát kellett biztosítaniuk. Ezért az államnak meg kellett számlolnia ezeket a háztartásokat, hogy tudja, teljesítették-e kötelességüket a nemesek.²⁶ A lengyel–litván nemesi köztársaságban, a Rzeczpospolita-ban többféle összeírás is létezett, de ezek elsősorban katonai céllal készültek. A *wojsko komputowe*, a „komput had” tulajdonképpen nem is összeírás, hanem számításon (*computatio*) alapult: az államtitokként kezelt kalkulációk alapján lehetett a toborozni kívánt csapatok költségeit kiszámolni.²⁷ Rendes összeírás volt viszont az úgynevezett „lajstromos kozákok” esetében: a hajdúszabadsághoz hasonlítható kozák jogállás vonzó alternatívát jelentett a mai Ukrajnába települő vagy éppen szökő jobbágyok, parasztek számára. A lajstromokra felkerülni élet-halál kérdéssé vált, hiszen a tekercecseken tárolt regisztereken szereplők nem tartoztak földesúri joghatóság alá. A tekercecsek persze a Rzeczpospolita sokszor zavaros viszonyai között kézen-közön eltűntek, módosultak; nem is véletlen, hogy a 17. századi nagy kozák felkelések egyik indítéka a lajstromok jelentős lerövidítése volt.²⁸

Az első mai értelemben vett népszámlálások

A 16. század végén már Franciaországban és Hollandiában is alkalmazták az itáliai felmérési módszereket, a statisztika tudományát pedig számos egyetemen oktatni kezdték.²⁹ Ugyanekkor vált a gyakorlat részévé, hogy

²⁵ Rózsa 2005, 11–12.

²⁶ Frost 2015, 300–302.

²⁷ Uo. 480.

²⁸ Lukowski–Zawadzki 2019, 121–122.

²⁹ Rózsa 2005, 12. Természetesen a korszakban még elsősorban az állam politikai felépítése

az egyházi vezetők vizitációi során az egyes egyházközségek lakójegyzékeket, lélekösszeírásokat (*status animarum, conscriptio animarum*) készítették. Igaz, ezek még különösebb rendszer nélkül, és nem meghatározott időszakonként, illetve nem is alaposan előírt formában lettek megalkotva.³⁰ Svédországban a 16. század derekától megkezdődött a szabad parasztság katonai célú összeírása, amelyet később a nemzeti egyházzá váló lutheránus vallás lelkészei végeztek el. A még késő középkori elemeket magában foglaló, a telekkatonaságra hajazó kiállítási kötelezettségre és a juttatott földbirtokra is épülő rendszernek azonban már szerves részévé vált a pontos nyilvántartás, hiszen az egészséges és elvárt testmagasságú férfiakat így lehetett „sorozni”. A katonának álló férfiak „katonanevet” és azonosító számot is kaptak szolgálatuk idejére.³¹

A mai értelemben vett modern és igazgatási célokra szolgáló népszámlálások csak állami segédkezéssel és a statisztika tudományának fejlődésével kezdtek általánossá válni a 18–19. század fordulóján.³² A korszakban az összeírások célkitűzései is megváltoztak egész Európában. Az abszolutista államok, melyek a modern államiság számos jegyét magukon viselték, korábban kevésbé ismert és fontosnak tartott területeket vontak ellenőrzésük alá és próbáltak hatékonyabban megszervezni. A közoktatás, közegészségügy, gazdaságpolitika újragondolása azonban nem mehetett végbe a lakosság teljes létszámának ismerete, a legfontosabb demográfiai mutatók (például születési, halálozási, termékenységi arányszámok) alapos ismerete nélkül. Mindamellet a katonai és adózási szempontok sem vesztettek még fontosságukból.³³

Ugyanakkor a világon az első, immár statisztikai céllal szervezett népszámlálást kanadai Québecben tartották 1665-ben. Európában erre 1749-ig kellett várni, amikor a svéd fennhatóság alatt levő Finnországban végeztek hasonlóan alapos adatfelvételt. Elmondható, hogy mindkét felmérés megfelelt a modern népszámlálások alapvető feltételeinek, ugyanis egy időpontra vonatkozó és egyidejűleg végrehajtott, teljes körű

elemeinek és fontosabb jellemzőinek (népesség, gazdaság, földrajz) elemzését értették alatta. Ez az értelmezés csak a 18. század végén adta át a helyét egy, a maihoz hasonló felfogásnak.

30 Bódy–Ö. Kovács 2006, 308.

31 Lockhart 2004, 142.

32 L. Rédei 2006, 19–20.

33 Őri–Pálházy 1988, 801–802.

összeírások voltak, illetve az adott terület összes személyére kiterjedtek.³⁴ Az abszolutista kormányzatok virágkora hozta el a Habsburg Birodalomban, a Spanyol és a Nápolyi Királyságban, valamint Porosz- és Bajorországban is a nagyobb területek népességét felölelő, szakszerűen tervezett és végrehajtott népszámlálásokat. Az Egyesült Államokban csak valamivel később, 1790-ben, míg Angliában csak 1801-ben végeztek ilyen alapos felméréseket.³⁵ A Török Birodalom óriási irathagyatékában előkelő helyen szerepelnek az adójegyzékek (*defterek*), illetve a tímáros szpáhik mustrajegyzékei. Utóbbiak alapján képet alkothatunk a Magyar Királyság elleni harc kifizetődő mivoltáról: a 15–16. században egyes magyar határmenti szpáhik az elvárt 1-3 helyett akár 7-10 (!) fegyverest is felvonultatnak a hadjáratokra – ezek költségét nem a hűbértartókból, hanem a rabló hadjáratokból fedezték. Az első modern jellegű népszámlálást 1831-ben tartották a Török Birodalomban, amikor a janicsárok kiirtása után új hadsereg felállításába fogtak.³⁶

Népesség-összeírások és a statisztikai hivatal felállítása Magyarországon

Hazánkban már a török kor előtt is rendeztek kiterjedt összeírásokat, az utolsót 1494–1495-ben a királyi kincstár megbízásából.³⁷ Ezek az ún. *discalis* összeírások az adófizető háztartások számának megállapítását célozták. A dézsmajegyzékek a terményekből fizetett egyházi tized és a földesurat illető járadék mennyiségét tüntették fel, míg az urbáriumok az úrbéres jobbágyok kötelezettségét foglalták össze.³⁸ Ez után sokáig nem volt lehetőség hasonló méretű adatfelvételre, s a török korból helyi (megyei), magánföldesúri vagy éppen török adójegyzékek állnak töredékesen rendelkezésre. A következő országos összeírásra csak a törökellenes fel-

34 Népességcsoportosítások, népességkategóriák (a népszámlálási típusú adatfelvételek alapján) 2006, 8–9.

35 Bódy-Ö. Kovács 2006, 308.

36 Shaw 1978, 325.

37 Bánszki 2020.

38 Óri-Pálházy 1989, 801.

szabadító háborúk, illetve a Rákóczi-szabadságharc után, 1715-ben került sor. Az összeírás nehézkesen ment, és hibáit és megbízhatatlanságát a kortársak is felismerték, így 1720-ban meg kellett ismételni. Mivel a pozsareváci béke az utolsó magyarországi török vilajetet (a temesvárit) is felszámolta, ez lett a török uralom alól immár teljesen felszabadult ország első, minden vármegyére kiterjedő felmérése.³⁹ A „pártatlanság” érdekében a legtöbb helyen idegen megyéből származó összeírókat bízta meg, de mindent összevetve ez sem bizonyult elégségesnek az országos összeírások adatainak hitelessége tekintetében.⁴⁰

Megkezdődött az összeírások számszerű feldolgozása is, Bél Mátyás a 18. század első felében állította össze grandiózus művét, a *Notitia Hungariae Novaet*. A polihisztor Bél elsősorban a vármegyék földrajzi, társadalmi és gazdasági viszonyait akarta feltérképezni, s ugyan III. Károly anyagi támogatást nyújtott, és valamennyi megyét felszólította az adatszolgáltatásra, végül csak a felvidéki vármegyék helyzetének leírására került sor, a mű kétharmada a szerző halála miatt kéziratban maradt, később pedig megsemmisült.⁴¹

Mária Terézia rendelte el az első teljes körű, statisztikai célú népszámlálást 1777-ben, de már az úrbérrendezést követően készült urbáriumok is rengeteg hasznos adatot tartalmaznak a korábbiakhoz képest, és az összeírások sorában egyértelműen új fejezetet nyitottak az abszolutista hatáskör-kiterjesztést segítő lélekszám-összeírások (*Conscriptiones animarum*) is.⁴² A népesedéstörténetre vonatkozóan a fentebb már említett egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a parókiákon vezetett, ún. *Historia domusok*⁴³ is rendkívül értékesek, továbbá az sem elhanyagolható, hogy a közigazgatás a „különleges státusban levő” népcsoportokat (zsidókat, örményeket, cigányokat stb.) is nagy rendszerességgel számontartotta.⁴⁴

39 Az Erdélyi Fejedelemségre ugyanakkor nem terjedt ki, és annak sincs nyoma, hogy Horvátország lakosságát összeírták volna, s a határőrvidék községeinek is csak kisebb hányadot kitevő polgári lakosságát írták össze. Az 1720. évi országos összeírás (N79), levéltári segédlet.

40 A vármegyei összeírások – már csak a helyismeretből adódóan is – sokkal pontosabbak és megbízhatóbbak voltak. Magyar 1998.

41 Bánszki 2020; Wellmann 1979, 387–391.

42 Óri–Pálházy 1989, 802.

43 Az egyházi intézmények fontosabb eseményeit tartalmazó, általában a plébános által vezetett naplószerű könyv. (Magyar Katolikus Lexikon).

44 Bánszki 2020.

A királynő halála miatt a népszámlálás megszervezése és lebonyolítása végül ambiciózus fia, II. József feladatává vált, aki a néhány éve működő osztrák népszámlálási rendszer magyarországi bevezetéséről döntött.⁴⁵ A magyar elittel rengeteg konfliktust generáló uralkodónak a teljes lakosság összeírására vonatkozó tervei természetesen újabb ellentéteket szültek, hiszen a nemesi közösségek számára abban az időben sérelmesnek számított, hogy mindenfajta különbségtétel nélkül az ő adataikat is felveszik, akárcsak a polgárokét vagy jobbágyaikét.⁴⁶ A sérelmek mögött természetesen a totális ellenőrzéstől való félelem állt, mai kifejezéssel mondhatnánk: az *információs önrendelkezés* igénye. Az aufklériszta, jozefinista érvelés szerint a legfőbb cél a közjó, mely a népesség növekedésétől (is) függ, amit pedig csak akkor lehet élnékiíteni, ha a vezetés tisztában van a népességszám változásaival, és annak okaival.⁴⁷ Valójában a császár nagy horderejű politikai, gazdasági, kulturális reformokra készült, és ismernie kellett elsősorban a nemesség, a katonaköteles korú népesség, az iparosok, valamint a földművesek számát. A tartományok felmérése után bosszúsán jegyezte meg: „Magyarország és Erdély még abban a szerencsétlen helyzetben vannak, hogy népességük nincs összeírva, s nem is ismeretes pontos lélekszámuk, mert a papok és megyék mostani összeírása teljesen hamisak, mégis ezeken alapszik az egész adózás, s a fogyasztási vámmal kapcsolatban e lényeges ismeret hiányában hoznak törvényeket és rendeleteket.”⁴⁸ A népszámlálást tehát meg kellett tartani, két fordulóban, 1784 és 1787 között végezték el. A felvett adatokat tekintve megállapítható, hogy 1787-ben az ország teljes területén, Horvátországgal együtt, de a határőrvidék nélkül nagyjából 9,4 millió fő élt. A népszámlálással birtokösszeírás is járt, ami azonban „bemondásra” ment, s nyilván mindenki igyekezett kevesebbet bediktálni. Az ugyanekkor lefolytatott katonai térképészeti felméréssel párosulva ez néhol abszurd eredményeket hozott, s számos község, mezőváros határában megszületett a „remanencia”, vagyis a „maradványföld”, a bemondás és a valódi térképfelvétel közti különbségből. Egyes településeken a remanencia mint földdarab egészen

45 Faragó 2008, 2.

46 Hajdu 1982, 101–102, 190.

47 Miskolczi 2012, 1421.

48 Idézi Dányi–Dávid 1960, 37.

az 1948 és 1961 között, több hullámban lezajlott erőszakos kommunista téveszesítésekkel összefüggő tagosításokig megőrizte nevét.⁴⁹

Ahogy a fentiekből már kiderült, az összeírásoknak, népszámlálásoknak régi időktől fogva gyakorlatilag hármasszerepe volt: a népességszám meghatározása, a népesség különböző szempontok alapján történő leírása (és az állandó lakóhely meghatározása), valamint a hadköteles felnőtt férfilakosság összeírása. Az összeírásokhoz sok esetben kapcsolódott a háború esetén a hadsereg céljaira felhasználható vonó- és teherszállító haszonállatok számbavétele, továbbá a házszámozás ellenőrzése és a helységnévfeliratok gondozása is.⁵⁰ Hazánkban mindezt egy bizottság végezte, az összeírást irányító katonatiszt, az „összeíró könyvet” vezető állami hivatalnok, a helyi polgármester, valamint egy városi tanácsnok (falvakban a bíró és egy esküdt, általában a lelkész vagy tanító) közreműködésével. Az összeíró bizottság előtt minden esetben a családfőeknek kellett személyesen megjelenniük, az ő nyilatkozatuk alapján végezték a háztartásukban élő nők, kiskorúak és cselédek számbavételét.⁵¹

A tudományos munkában Bél Mátyást Schwartner Márton követte, aki az 1798-ban megjelent *Statistik des Königreichs Ungern* című művében a józsefi népszámlálás adatai alapján elemezte kora Magyarországnak népességét. Az életszínvonal, a népsűrűség, a városi és falusi lakosság megoszlása, a vallás, a foglalkozás, az életkor és egyéb szempontok alapján értékes következtetéseket vont le a társadalom állapotát illetően.⁵²

Nem sokkal II. József halála után utódja, II. Lipót az 1790. évi országgyűlésen újabb népszámlálás megtartására vonatkozó rendeletet bocsátott ki. Végül csak 1805-ben és tizenöt évvel később, 1820-ban tartottak népesség-összeírásokat hazánkban, ám ezek a rendi előjogok miatt a nemességre és a papságra nem terjedtek ki, vagyis részösszeírások maradtak.⁵³ Az 1848-ra kitűzött népszámlálásra a szabadságharc miatt nem került sor, viszont ugyanekkor készültek először választói névjegyzékek az első népképviselői országgyűlésre. Az elnyomatás korában, az abszo-

49 Varga 1967, 11–17.

50 Deák 2000, 60.

51 Uo.

52 Bánszki 2020.

53 Az országgyűlés 1802-ben fogadta el azt a törvényt, mely a nemességet és az egyházi személyeket az összeírás alól mentesítette, továbbá a végrehajtást egyedül a civil hatóságokra bízta. Deák 2000, 60.

lutizmus ideje alatt, 1850-ben és 1857-ben pedig már az osztrák hatóságok számlálták a magyar népet is. Az örökös tartományokban már 1846-ban elvégezték a népesség-összeírást, ami viszont Magyarországot nem érintette, és 1850 előtt nem létezett egységes birodalmi szabályozás sem; szinte mindenhol különböző rendelkezések voltak életben. A magyarországi császári biztos viszont erőteljesen szorgalmazta a népszámlálást, és meghatározta annak célját is: „biztos alapot szolgáltatson a hadsereg időszerinti kiegészítésére, a község céljaira, az állami beligazgatásra, és közönséges országismére [ismeretre]”.⁵⁴ A magyar lakosság passzív ellenállása, valamint számos szervezési és végrehajtási nehézség miatt ezen népszámlálások felvett adatait nem tekinthetjük megbízhatónak.⁵⁵ Hiába használtak az osztrákok modern, 19. századi népszámlálási koncepciót, a kortársak a korabeli közállapotokat egyértelműen törvénytelennek tartották, a népszámlálások végrehajtását pedig kényszerintézkedésnek tekintették.⁵⁶

Egy központi statisztikai hivatal létrehozásának ötlete már 1848-ban felvetődött, és a Szemere Bertalan vezette belügyminisztériumban meg is szerveződött a „statisztikai osztály”. A kiváló statisztikus, Fényes Elek ennél többet szeretett volna elérni, és minden erejével az Ausztriától független Országos Statisztikai Hivatal kiépítésén fáradozott. A hivatal épphogy megkezdte működését, amikor az országgyűlés és a honvédelmi bizottmány Debrecenbe való költözése miatt rögtön fel is kellett függesztenie azt.⁵⁷ A szabadságharc leverése után a bécsi statisztikai hivatal újra kiterjesztette működését Magyarországra is.

Az 1860-as évek elején újra előtérbe került az önálló központi statisztikai hivatal felállításának terve. A kiegyezés meg is adta erre a lehetőséget. 1867-ben felállt a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikai osztálya, ami túlnyomórészt mezőgazdasági-statisztikai kérdéseket helyezett előtérbe, statisztikai tanfolyamokat szervezett, melyeken több száz egyetemi hallgató vett részt. Mindez nagyban elősegítette a széles körű statisztikai adatgyűjtést az ország egész területén.⁵⁸ Az

54 Idézi Deák, 2000, 60.

55 Rózsa 2005, 18.

56 Őri-Pálházy 1989, 802–803.

57 Paládi-Kovács 2016, 179–181.

58 Gazda 2008, 27.

osztály 1871-ben alakult át különálló hivatallá Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal néven.⁵⁹ A statisztikai hivatal függetlenséget élvezett osztrák társától, amit megalapozott az, hogy már a minisztériumon belül működő statisztikai osztály főhatósága sem tartozott a dualista rendszer közös ügyei közé.⁶⁰ Az intézmény első igazgatója Keleti Károly lett, a nagy feladat pedig az 1880-as népszámlálás megszervezése és végrehajtása volt.

Irodalom

- Angi, János et al. 2001: *Európa az érett és a kései középkorban (11–15. század)*. Debrecen, Multiplex Média.
- Az 1720. évi országos összeírás (N79), levéltári segédlet. *MNL OL*, https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_evi-orszagosszeiras/informacio (Letöltve: 2021. április 21.)
- Bailey, Mark 2002: *The English Manor c. 1200 To c. 1500*. Manchester – New York, Manchester University Press.
- Bánszki, Hajnalka 2020: Néposszeírások, népszámlálások és statisztikák. *MNL Online*, https://mnl.gov.hu/mnl/szszbml/neposszeirasok_nepszamlalasok_es_statistikak (Letöltve: 2021. április 11.)
- Bódy, Zsombor – Ö. Kovács, József (szerk.) 2006: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris.
- Castiglione, László 1974: *A római művészet világa. Az ősidőktől Augustusig*. Budapest, Gondolat.
- Csiky Gergely 2020: A Nagy Mongol Birodalom hadserege. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3.
- Dányi, Dezső – Dávid, Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya.
- Deák, Ágnes 2000: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860*. Budapest, Osiris.
- Epperlein, Siegfried 1982: *Nagy Károly*. Budapest, Gondolat.
- Faragó, Tamás 2008: Az első magyarországi népszámlálásról fennmaradt forrásanyag. In Őri Péter – Faragó Tamás (összeáll.): *Az 1784–1787. évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai*. Budapest, [k. n.]
- Frost, Robert 2015: *The Oxford History of Poland-Lithuania Volume I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385-1569*. Oxford University Press.
- Gazda, István 2008: Keleti Károly. In Estók János (főszerk.): *Nemzeti évfordulóink 2008*. Budapest, Balassi Intézet – Nemzeti Évfordulók Titkársága, 27.
- Grüll, Tibor 2019: *Újabb 50 dolog, amit nem képzeltél volna a rómaiakról*. Pozsony, Kalligram.
- Gyémánt, Richárd – Katona, Tamás 2014: *Demográfia*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- Hahn, István 1960: *Az időszámítás története*. Budapest, Gondolat.
- Hajdu, Lajos 1982: *II József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, Akadémiai.

⁵⁹ Rózsa 2005, 20.

⁶⁰ Kozári 2005, 27.

- Hajnal, Béla – R. Fedor, Anita: A kínai demográfiai folyamatok néhány sajátossága. *Magyar Tudomány Online*, <http://www.matud.uif.hu/2015/09/13.htm> (Letöltve: 2021. április 9.)
- Havas, László – Hegyi W., György – Szabó, Edit 2007: *Római történelem*. Budapest, Osiris.
- Kákosy, László 1998: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Osiris.
- Katus, László 2000: *A középkor története*. Budapest, Pannonica–Rubicon.
- Kedar, Benjamin Z. 1974: The General Tax of 1183 in the Crusading Kingdom of Jerusalem: Innovation or Adaptation? *The English Historical Review*, 89, 351, 339–345.
- Kozári, Mónika 2005: *A dualista rendszer*. Budapest, Pannonica.
- L. Rédei, Mária 2006: *Demográfiai ismeretek*. Budapest, [k. n.]
- Lockhart, Paul Douglas 2004: *Sweden in the Seventeenth Century (European History in Perspective)*. New York, Palgrave Macmillan.
- Lukowski, Jerzy – Zawadzki, Hubert 2019: *A Concise History of Poland*. Cambridge University Press.
- Magyar, Eszter 1998: *Visegrád története 1684–1756*. Budapest, Pest Megyei Levéltár. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/visegrad/visegrad_tortenete_1684_1756/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (Letöltve: 2021. április 12.)
- Miskolczy, Ambrus 2012: A józsefi népszámlálás, a nemesi ellenállás és a Horea-felkelés. *Századok*, 146, 6, 1421–1450.
- Morris, Ian 2005: The growth of Greek cities in the first millennium BC. Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/morris/120509.pdf> (Letöltve: 2021. április 12.)
- Népességszociológiai csoportosítások, népességkategóriák (a népszámlálási típusú adatfelvételek alapján) 2006: *Statistikai módszertani füzetek (48)*. Budapest, KSH.
- Őri, Péter – Pálházy, László 1989: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 66, augusztus–szeptember, 801–813.
- Paládi-Kovács, Attila 2016: Az emelkedő nemzet tudósa: Fényes Elek (1807–1876). In uő.: *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok*. Budapest, Akadémiai.
- Rózsa, Gábor 2005: *Statistika és információs kultúra: a népszámlálás esete. Az információ mint a népszámlálás nélkülözhetetlen forrása, és a népszámlálás mint nélkülözhetetlen információk forrása*. Doktori disszertáció, Budapest, ELTE.
- Salamon, Konrád (szerk.) 2006: *Világtörténet*. Budapest, Akadémiai.
- Scheidel, Walter 2007: Roman population size: the logic of the debate. Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/070706.pdf> (Letöltve: 2021. április 14.)
- Shaw, Stanford J. 1978: The Ottoman Census System and Population, 1831–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 9, 3, 325–338.
- Thorley, John 1979: The Nativity Census: What does Luke Actually Say? *Greece & Rome*, 26, 1. (1979. április), 81–84
- Varga, János 1967: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, Akadémiai.
- Wellmann, Imre 1979: Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle*, 22, 2, 381–391.

GYORGYOVICH MIKLÓS – HANNOS GÁBOR

A népszámlálások felekezeti-hovatartozás-indikátorainak margójára

Absztrakt

Tanulmányunkban elsősorban nem a népesség vallási, egyházhoz tartozási megoszlásait mutatjuk be a legújabb kori népszámlálási adatokra hagyatkozva, hiszen azt kiváló hazai szerzők megtették már. Elsődleges célunk, hogy a legutóbbi hazai és nemzetközi példák alapján górcső alá vegyük a népszámlálások azon mérőeszközeit, amelyekkel a népesség egy igen meghatározó attribútuma, a valláshoz, egyházhoz, hitfelekezethez kötődés feltérképezését tűzték ki célul. Munkánkat a két legutóbbi, 2001-es és 2011-es népszámlálás eredményei közti nagyarányú eltérésre adott és félreértelmezésekkel tarkított médiareflexiók is ösztönzik, így kísérletet teszünk a népszámlálások felekezeti-hovatartozás-indikátorainak mélyebben szántó vizsgálatára, és kitekintést nyújtunk a nemzetközi népszámlálások azonos célokot szolgáló kérdéseire is. Kulcsszavak: vallásosság, népszámlálás, kutatásmódszertan

Abstract

In our study, we do not desire to present the religious and church affiliation distributions of the Hungarian population based on recent census data, as this has already been done before by excellent Hungarian authors. Our primary aim is to examine the census questions that illustrate the population's attachment to religions, churches, denominations - based on recent national and international examples. Our work is also motivated by the media reflections (and misinterpretations) on the large discrepancy between the results of the two most recent Hungarian censuses in 2001 and 2011. In our paper, we attempt a deeper examination of the census indicators of denominational affiliation, and provide insights into the issues of international censuses serving the same purposes.

Keywords: religiosity, census, research methodology

Bevezető

A népszámlálás mindig fontos formálója volt a közvéleménynek, a tág értelemben vett politikai döntéshozatalnak, az utóbbi évszázadban pedig már a döntést elősegítő közvélemény- és piackutató szakmának is. Igazodási pont, ami alapján bizonyos időközönként egyeztetjük és újraállítjuk óráinkat. Hogy az emberek miképpen azonosítják magukat, és hogyan vallanak magukról a népszámlálásokon, sokféle ismereteket adhat. Amel-

lett, hogy (szinte) statisztikai hibák nélkül megismerjük a társadalom fő számait, a feltett kérdések válaszadói értelmezésének elemzése további tanulságokkal szolgál az emberek gondolkodásmódjáról. Ezek a számok aztán amellett, hogy a statisztika és a közvélemény-kutatás módszertana legalább egy évtizedig fogja őket használni napi szinten, gyakran anekdotikusan is felhasználásra kerülnek, és a legkülönbözőbb újságírói, szakírói, politikai interpretációk látnak napvilágot igény, vérmérséklet és interpretációs képességek függvényében. „Etikai dimenziókkal”¹ is bír tehát, ahogyan előkészítjük, felvesszük, felhasználjuk és értelmezzük a népszámlálás adta számokat, amelyek közvélemény-formáló képességüknél fogva közel sem semlegesek, ahogy a közvélemény is formálja az adatközlő népességet. „Inkluzivitása”² miatt pedig olyan tömeges, eseményszámba menő lehetőségként kell tekintenünk rá, amely minden más felmérésnél népszerűbbé teszi a maga módján, így a népesség minden – más felmérésnek elérhetetlen – rétege is képviselteti magát benne.

A hitfelekezeti hovatartozás hazánkban 1949 után először 2001-től lett újra tematikus kérdése a népszámlálásoknak, ahogy számos más országban is az, míg egyes területeken tudatosan kerülik a kérdést. Pedig fontos területről van szó, hiszen a vallási hovatartozás (még ha csak kultúrvallásosságról vagy épp teljes elutasításról van is szó egyesek esetében) a 21. században is a társadalmi identitás része, akárcsak a kor, a nem vagy épp az etnikai hovatartozás. A felekezeti hovatartozás ebből fakadóan társadalmi kérdés, ismerete pedig elengedhetetlen a társadalmak alaposabb megismeréséhez. Ugyanakkor az itt kapott eredmények táptalajául szolgálnak az egyházaknak is, hogy számot vessenek az egyháztagság számosságáról, saját megtartóképességükről. Mindazonáltal, mint láttuk a 2011-es censzust követően is, lehetőséget kínálnak az egyházak társadalmiságával szembeni pró és kontra álláspontok hangsúlyozására is. Rendre felmerül a kérdés azonban, hogy mit is mér valójában a népszámlálás, és az – függően a népszámlálástól és az abban feltett kérdéstől is – hogyan értelmezhető.

1 Vö. Day–Lee 2014.

2 Uo.

A vallási hovatartozás mérésének és interpretációinak buktatói

Bár a népszámlálás kérdőívei – a feltett kérdéstől is függetlenül – látványosan egy egyszerűen értelmezhető „keményváltozót”, a bejegyzett egyházakhoz való tartozás meglétét vagy hiányát mérik, a tapasztalatok rámutatnak, hogy a vallási, egyházi hovatartozás adott esetben rendkívül képlékeny változó, így a mérések közti változás mértéke, főleg az eltérő módon feltett kérdések esetében akár rendkívüli is lehet.

A valláskutatás elé mindig is kihívást intéz, hogy a transzcendenshez való viszony az egyik legnehezebben mérhető és értelmezhető emberi érzület, ma már akkor is, ha arra az egyszerű tényre keressük a választ, vajon a válaszadó tagja-e valamely egyháznak mint intézménynek. A vallási, egyházi hovatartozás sokaknak, akik határozottabb vallási identitással bírnak, természetesen valóban pusztán nominális változó, azaz viszonylag könnyedén megkülönböztetik magukat más vallási csoportok tagjaitól. Esetükben a válaszadás kicsit hasonlít az etnikumhoz való kapcsolódáshoz, hiszen egy nem könnyen vitatható családi, közösségi, kulturális örökségről van szó, amely identitás nem választható adottság. Mások számára viszont – többek közt akár éppen a családi, közösségi, kulturális mintázatok híján – az egyházi hovatartozás nem, sőt egyre kevésbé ilyen merev és egyértelmű tényező, ráadásul eldönthető, felülbírálnak, öszintén tagadható, máskor örömmel felvállalható, adott esetben akár a több egyházzal való szimpátia és tudatos kötődés is.³ Bár a vallási elköteleződés viszonylag könnyen számszerűsíthető a feltett kérdésekkel (azaz így vagy úgy, de a kutatások végén valamilyen számokat mindenképp fogunk kapni), be kell látni, hogy nem egészen egyértelmű, mikor melyik eredmény tekinthető valódi egyházi, hitfelekezeti hovatartozásnak, hovatöbb, vallásosságnak (hiszen némely interpretációk a vallásosak arányá-

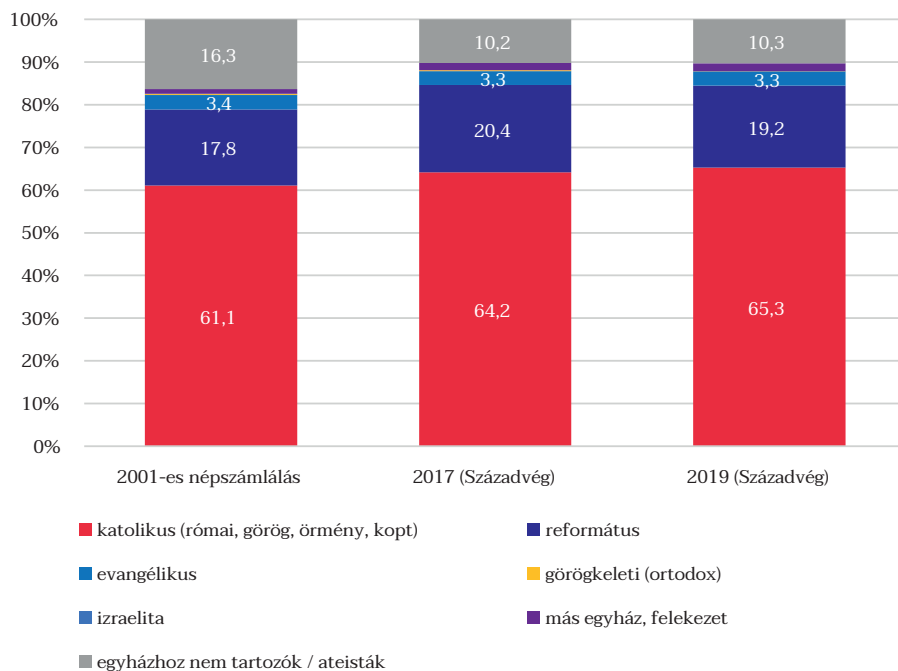
3 Elrugaszkodva a magyar példától, idekiváncokzik a japán helyzetkép, ahol Hackett (2014) megfigyelte, hogy a japánok életük különböző pontjain gyakran különböző vallások rituáléit gyakorolják. Születéskor és gyermekkorban inkább sintoista szertartásokat végeznek el, felnőtt korukban (véltetően nyugati mintára) a keresztény egyházak esküvői szertartásai közül választanak, majd buddhista módon temetkeznek. Ebből fakadóan a 2013-as japán statisztikai évkönyv szerint a különböző vallások híveinek száma meghaladta a 200 milliót – annak ellenére is, hogy 2009-ben a népesség létszáma nem egészen 130 millió fő volt, azaz némileg progresszív módon akár több vallást is megjelölhettek, amelyekkel azonosulnak.

nak változásáról beszélnek az eredmények láttán), ebből fakadóan pedig kompromisszumok meghozatalára kényszerülünk.

Jól rámutatott erre a 2001-es és 2011-es magyar népszámlálás egyháztagságra vonatkozó kérdéseinek jelentős megváltoztatásával járó szimplán statisztikai, de a közbeszédben is élesen megjelenő következmény. Míg 2001-ben a felekezeti hovatartozást firtató kérdésnél inkább a konkrét keresztségre, beavatottságra kérdeztek rá egy egész rövid kérdéssel („Vallása, hitfelekezete?”), addig a 2011-es népszámlálás során már a szubjektív érzületre, kötődésre („Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?” [kiemelés tőlem (GyM)]). Általánosságban is igaz, hogy egy bevett kérdés esetén már a szórend megváltoztatása képes szignifikáns eltéréseket generálni,⁴ nemhogy a jelentéstartalom megváltoztatása, így kvázi előre kódolható volt a sokkoló eltérés, jelen esetben 2001 és 2011 között minden egyház taglétszámának látszólagos zuhanása, majd pedig ennek jelentős médiavisszhangja. A Századvég Alapítvány kísérletképpen 2017-es és 2019-es vizsgálatában kétféleképpen is fölvetette a kérdést a felnőtt lakosság számára. Amennyiben inkább a 2001-es népszámlálásnak megfelelően vizsgáljuk a felnőtt társadalom hitfelekezeti hovatartozását (keresztség vagy beavatottság megléte), olybá tűnik, hogy a népszámlálás óta (igaz, mi csak a felnőtt társadalomban mértünk) 2001-hez képest 2019-re még emelkedett is azok aránya, akiket valamely egyházba beavattak, megkereszteltek. Ezzel együtt pedig csökkent azoké, akik úgy válasszoltak, hogy egyáltalán nem részesültek keresztségben, sem bármilyen más beavatásban.

⁴ Ugyanerről épp a vallási identitás kapcsán bővebben Hackett (2014) értekezett, aki számos korábbi felmérés háttérvizsgálata alapján rámutat, hogy egyes, identitásukban határozottabb válaszadók a kérdéstől némileg függetlenül is következetesen kitarthatnak egy adott egyház vagy vallás mellett, más válaszadók esetében viszont az eltérő kérdéssel feltevés valóban eltérő választokat szül.

1. ábra. Milyen egyházban vagy felekezetben KERESZTELTÉK MEG vagy JEGYEZTÉK BE Önt „hivatalosan”? – a kérdésre választ adók arányában⁵

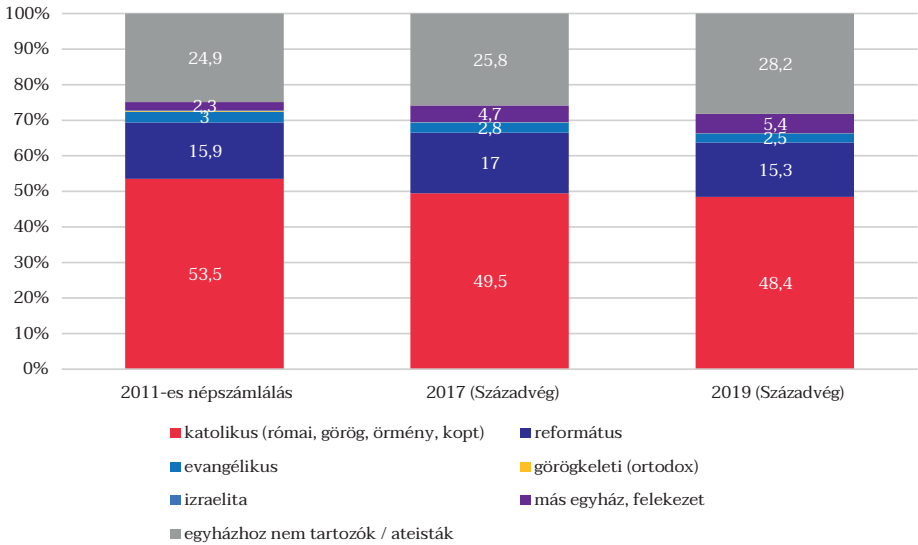
Forrás: KSH 2013; Gyorgyovich–Kollár 2020b

Ha pedig a vallásos érzületet vesszük alapul, mint a 2011-es census, valóban azt látjuk, hogy a népszámlálás óta még tovább is csökkent a konkrét egyházhoz, felekezethez kötődő népesség aránya. A kérdés legnagyobb „vesztesének” a katolikus felekezetek tűnnek, 53,5 százalékról 48,4 százalékra csökkent a magukat idetartozónak érzők aránya.⁶

⁵ A két népszámlálásban jelentősen eltértek az adatfelvételi módszertanok, nemcsak a kérdés, hanem annak felvétele tekintetében is (ugyanis 2001-ben kérdezőbiztosoknak kellett válaszolni, 2011-ben online önkitöltésre is volt lehetőség), amely módszertani változás a vallási kérdéstől függetlenül is nagyobb nemválaszolási arányt szokott generálni, így kizárólag azokat lehet érdemben vizsgálni, akik adtak valamiféle választ erre a kérdésre.

⁶ Gyorgyovich–Kollár 2020b.

2. ábra. *Melyik egyházhoz, felekezethez tartozónak ÉRZI magát? – a kérdésre választ adók arányában*

Forrás: KSH 2013; Gyorgyovich–Kollár 2020b

A két census közti különbségekről és az ebből fakadó interpretációkról már kielégítő válaszreakciók születtek a terület kutatóitól, szakértőitől, így ezekre most nem térünk ki részletesen, de kiemelő Máté-Tóth András írása, aki az adatok megjelenését követően azonnal felhívta a figyelmet az eltérő adatfelvételi módszerekre. Például, míg 2001-ben kizárólag kéredebiztossal történt az adatgyűjtés, 2011-ben elektronikus úton is volt lehetőség az adatközlésre, amely módszertani lehetőség magában hordozza – mint láttuk is – a még nagyobb válaszmegtágadás lehetőségét. Emellett az ilyen mértékben eltérő kérdésmegfogalmazás egyáltalán nem is teszi lehetővé azt, hogy az egyházi vagy vallási hovatartozást idősorosan összehasonlítsuk, vagy a vallási megoszlás változására vonatkozó következtetéseket tegyünk.⁷ Rosta Gergely, majd pedig Gyorgyovich Miklós és Kollár Dávid hosszan értekeztek arról, hogy a valláshoz kapcsolódás felméréséhez, ebből fakadóan pedig messzemenő következtetések levo-

⁷ Máté-Tóth 2013

násához ma már korántsem elég egyetlen változó vizsgálata.⁸ 2017-ben folytatott vizsgálatunk többek közt kimutatta, hogy a magyar felnőtt társadalom 13,9 százaléka több vallás, egyház tanaival is azonosul, sőt ezen vallások tanítása olykor még igazán átfedésben sincsen egymással (például tipikusan elfogadja a kereszténység és a buddhizmus – általa ismerni vélt – tanait is). 2019-es adatfelvételünkkel pedig rámutattunk, hogy a felnőtt lakosság 27,9 százaléka hisz keresztény hitelemeket (Isten, Szentháromság, feltámadás), egyben kvázi ezoterikus hittételeket is (mágia, jóslás, horoszkóp). Ismét 2017-ben pedig nyolcelemű klasztervizsgálatunk rámutatott, hogy a vallásukat intézményesen gyakorlók hányada megközelítőleg a felnőtt társadalom hatodát teszi ki, ugyanakkor a vallásosságot mind a nyolc vizsgált szempontból elutasítók tábora sem nagyobb 20 százaléknál, tehát a felnőtt lakosság tetemes hányada kvázi „képlékeny” vallásosságot mutat, a valláshoz, egyházakhoz kötődés legkülönbözőbb permutációival. Pusztán érdekességképpen: a nyolc darab, mindössze háromállású⁹ változóból 2017-es mintánkban 3080-féle vallásosságstruktúra bontakozik ki a magyar felnőtt társadalomban, amelyhez mind több, a vallásosság egyéb területeit mérő indikátort is kapcsolva, hatványozottan nagyobb számot is kaphatunk. Ez persze nem több, mint egyfajta játék a számokkal, arra viszont mindenképp rámutat, hogy a valláshoz, egyházhoz kötődés, a transzcendenshez való viszonyulás rendkívül sokrétűen narrálható jelenség.

Nemzetközi gyakorlatok

A vallási identitást immár számtalan népszámlálásban és egyéb közvélemény-kutatásban megmérték, ugyanakkor látni kell, hogy a mérési stratégiák adott esetben jelentősen eltérnek, így néha egészen más következtetésekhez vezetnek a vallási, egyházi csoportok méretével és jellemzőivel kapcsolatban is.

⁸ Vö. Rosta 2011; Györgyovich–Kollár 2020a.

⁹ Az adott indikátor mentén vallásos, ingadozó vagy vallástalan attitűdöt mutat-e fel a válaszadó.

Hogy a vallásosságra vonatkozó érvényes kérdésfeltevések problémáját vizsgáljuk, és valamiféle konklúziót fogalmazhassunk meg, érdemesnek találjuk szemügyre venni más nemzetek vallással, egyházi kötődéssel, „kereszteltséggel”, beavatottsággal kapcsolatos kérdéseit. Megtette ezt korábban Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel is a kanadai, a bolgár, a cseh, az etióp, az izraeli, illetve említés szintjén az angol és a skót censusok tekintetében.¹⁰ Mi az angol és a skót mellett még az északír, a német és a lengyel kérdőívek kérdésfeltevéseit is görcső alá vesszük, azonban jelen esetben azok statisztikai elemzését inkább marginalizálva.

A 2011-es egyesült királyságbéli kérdőívben például alapvetően nyolc vallás közül lehetett választani, melyekből hét eleve megadott lehetőségként jelentkezett, de az „egyéb” lehetőségre szabadon is lehetett válaszolni. Nem úgy, mint magyar census esetében, itt nem differenciált az „ateista”, a „nem tartozik felekezethez” és a „nem kíván válaszolni” válaszlehetőség, hanem kombinált a „nincs vallása” (*no religion*) opcióban. További hat lehetőség a keresztény – ebbe együttesen beletartozik a katolikus, a protestáns és minden egyéb keresztény egyház (denomináció) –, a buddhista, a hindu, a zsidó, a muszlim és a szikh meggyőződést foglalja magában. A kereszténység mögött zárójelben szereplő „felekezet” (*denomination*) kifejezés enged arra következtetni, hogy az angol census kérdésfeltevése sem annyira a vallásos hitre és világrépre akar rákérdezni, inkább szintén a felekezeti hovatartozásra kíváncsi. Azonban érdekességképpen, ha megtekintjük a konkrét kérdést („Mi az Ön vallása?” [*What is your religion?*]), arra következtethetünk, hogy 2011-ben az angol népszámlálás esetében a vallásos meggyőződés formája és tartalma sem oldódott el a felekezeti hovatartozástól. Igaz ez attól függetlenül is, hogy a nyolcadik lehetőségként a „bármilyen más vallás” (*any other religion*) opciót is választhatjuk.¹¹

Éppen ez utóbbi okok miatt tér el a skót népszámlálás háttérében húzódó szemlélet – legalábbis annyiban, amennyiben erre a kérdésfeltevés és az opcionális válaszok sejtetni engednek. A válaszlehetőségek rendkívül hasonlóak az angolban felsorakoztatottakhoz, így elkülönül a zsidó, a szikh, a muszlim, a hindu és a buddhista vallás, a kereszténységet azon-

10 Máté-Tóth–Nagy 2013.

11 Forrás: 2011-es angol népszámlálási kérdőív.

ban három változóra osztja, nevezetesen római katolikusra, presbiteriánusra, *Church of Scotlandre* és a maradékra (*other christian*). Továbbá – az angol mintához hasonlóan – itt is a „nincs” opció választható azok számára, akik nem kívánnak válaszolni, vagy magukat ateistának vélik. Gyökeresen eltér azonban a cenzus kérdése, melyben szerepel a vallás (*religion*), a vallási felekezet (*religious denomination*) és a vallási szervezet (*body*) is. Tehát a skót példa sokkal inkább megfelel az individuális vallás¹² támasztotta elvárásoknak, mint például az angol, ugyanakkor a kérdésfeltevés mennyiségében továbbra sem mutat „előrelépést”, csupán minőségében – előbbire jó példa lesz majd a német gyakorlat.¹³

Az eddigiekhez képest különlegesebb az északír népszámlálás, tekintve, hogy a kérdés szóról szóra megegyezik a skótéval („Mely valláshoz, vallási felekezethez, vallási intézményhez tartozik ön?” [*What religion, religious denomination or body do you belong?*]), de a válaszlehetőségek száma jóval csekélyebb, ráadásul „vallási heterogenitását” tekintve is kevésbé plurális. A hat válaszlehetőség közül négy vonatkozik bizonyos keresztény egyházakra, felekezetekre. Ezek a római katolikus, a presbiteriánus *Church in Ireland*, az episzkopális *Church in Ireland*, valamint a metodista *Church in Ireland*. Ezen túl azonban nem szerepel az eleve adott lehetőségek között más kulturális gyökerekkel – értsd nem euroatlantival – rendelkező (világ)vallás vagy vallásos hit, azoknak a „más” opció ad teret. A vallásos felekezethez nem tartozókat vagy vallásos hittel nem rendelkezőket, az ateistákat, a válaszolni nem kívánókat ugyancsak a „nincs” (*none*) érték fogja egybe, amely esetben enyhe különbség a skóthoz képest, hogy míg utóbbinál az első válaszlehetőség volt ez, addig itt az utolsóként pozicionálták.¹⁴

A skót népszámlálási kérdőívvel „összhangban”, a konkrét válaszlehetőségeket a lengyelben is egyes keresztény felekezetek vagy egyházak töltik ki, azonban jóval differenciáltabb módon. Mielőtt ezeket felsoroljuk, érdemes megjegyezni, hogy három fő válaszlehetőség közül válogathatnak a lengyel polgárok, melyek (1.) a valamely felekezethez, egyházhoz vagy vallási mozgalomhoz való tartozást, (2.) a felekezethez, egyházhoz vagy vallási mozgalomhoz való *nem*tartozást és (3.) a válasz megtagadá-

12 Luckmann 1991.

13 Forrás: 2011-es skót népszámlálási kérdőív.

14 Forrás: 2011-es északír népszámlálási kérdőív.

sának lehetőségét fejezik ki. Az első lehetőséghez tartozik további nyolc válaszlehetőség, melyek közül hét vonatkozik konkrét felekezetekre vagy egyházakra. Ezek a római katolikusok, az ortodoxok, a Jehova Tanúi (*Jehova's Witnesses* [„The Watchtower” – the Bible and Tract Society]), az evangélikusok (*Evangelical Church of the Augsburg Confession*), a görögkatolikusok, a mariaviták (*Mariavite Church*) és a pünkösdisták (*Pentecostal Church*). Mint az északír census esetében, minden más vallás, hit vagy egyház a „más” értékbe sorolandó. Végül ebben az esetben is érdemes egy pillantást vetnünk a kérdésfeltevésre – „Milyen vallási felekezethez (egyház vagy vallásos mozgalom) tartozik Ön?” –, mely már jóval inkább determinisztikus igénnyel lép fel, mint az északír vagy a skót, tekintve, hogy a vallás – és ezáltal a hit – kérdése nem annak „szabad” mivoltában jelenik meg, hanem a vallási felekezetre vonatkozik, ugyanakkor zárójelben megjegyzi, hogy idetartoznak a különböző egyházak és a vallásos mozgalmak is.¹⁵

Az eddig felsorolt négy censushoz képest egészen eltérő képet mutat a német kérdőív, melyben két külön kérdés is vonatkozik a vallásosságra. Ez a megkülönböztetés lehetővé teszi a vallásosság formális–informális tengelyen való elhelyezésének vizsgálatát, hiszen az egyik kérdés a felekezeti hovatartozásra, tehát arra kérdez rá, hogy az egyén hivatalosan melyik egyházba vagy vallásos szervezetbe (*Religionsgesellschaft*) konfirmált, így tehát formális dimenzióban vizsgálódik. Ugyanakkor az előző két esetben megfigyelt „probléma” e helyütt is jelentkezik, bár más formában, ugyanis a német gyakorlatban már nemcsak keresztény, hanem a judeo-keresztény kultúrkör egyes felekezetei kerülnek felsorolásra, nevezetesen a római katolikus, az evangélikus és az ortodox egyház, az „evangélikus szabadegyházak” (*evangelische Freikirchen*), valamint a zsidó közösségek. Minden más felekezeti hovatartozást a „más hivatalosan bejegyzett vallási közösség” (*sonstige öffentlich-rechtliche Religionsgesellschaft*) érték alá tömörítendő, további tipologizálásra azonban nem ad módot, hiszen a szabad válasz lehetősége hiányzik a már korábban felsorolt censusokhoz képest. Végül azoknak is van előre meghatározott válaszlehetősége, akik nem tartoznak semmilyen hivatalosan bejegyzett vallási közösséghez (*keine öffentlich-rechtliche Religionsgesellschaft*), amelybe azon ateis-

15 Forrás: 2011-es lengyel népszámlálási kérdőív.

ták és válaszolni nem kívánók is beletartoznak, akik nem konfirmáltak valamely felekezetbe vagy közösségbe. Az informális dimenzió, azaz a választásos vagy hitbéli meggyőződés itt leválni látszik a formális keretekről, hiszen – ahogy már említettük – külön kérdésfeltevésbe torkollik. Arra kérdeznak rá, hogy mely valláshoz (*Religion*), hithez (hiedelemrendszerhez; *Glaubensrichtung*) vagy világnézethez (*Weltanschauung*) tartozónak vallja magát a válaszadó, tehát jelentős hangsúly helyeződik az egyén önmagából kiinduló öndefiniálására, mely az intézményes keretektől szabadon „áramlik”. Rögzített válaszokként a köznyelvben öt világvallásként számon tartott vallás, azaz a kereszténység, a judaizmus, a hinduizmus, a buddhizmus képviseli magát, illetve három az iszlám legjelentősebb ágazatai közül, a szunnita, a síita és az alevita. Kifejezetten érdekes, hogy bár a formalizmus az individuális kérdésfeltevés okán jelentősen háttérbe szorul ebben a formában, illetve a világnézetre is rákérdez a német census, viszont ennek ellenére sem teszi lehetővé a szabad válaszadást a „más...” kategóriáján belül.¹⁶

Konklúzió

Láthatjuk tehát, hogy a 2011 környéki és általunk kiragadott nemzetközi censusok még mindig kevésbé tudnak lépést tartani a vallás egyre individualizálódó áramával és a valláshoz, egyházhoz kötődés a kutatások által is többszörösen bizonyítottan egyre képlékenyebb mivoltával. Noha az angol, a skót és az északír kérdésfeltevés tartalmazza a szabad válasz lehetőségét, rendkívül disszonáns érzetet kelt azzal, hogy ezen túl felsorol meghatározott számú vallást vagy felekezetet, ráadásul nem differenciálják az ateistákat a válaszolni nem kívánóktól vagy a kétkedőktől. A lengyel census valamelyest finomabb ebből a szempontból, hiszen külön méri azokat, akik nem tartoznak egyik felekezethez sem, és azokat, akik nem kívánnak válaszolni a kérdésre, ugyanakkor – s ez a brit kérdésekre is vonatkoztatható – továbbra sem választja el a formális keretek közt definiálható, felekezeti hovatartozást a vallásos érzülettől. Orvosolni

16 Forrás: 2011-es német népszámlálási kérdőív.

igyekezett ezt a problémát a német census, ahol differenciált a formális (konfirmáció, felekezeti hovatartozás) és az informális (vallásos érzület, meggyőződés) vallás, ugyanakkor nem ad teret szabad válaszoknak, ha valaki nem tartozik az öt (formális), valamint hét (informális) felsorolt kategóriába, így ugyancsak jelentős problémákat szülhet az adatok értelmezése. Népszámlálási kérdőíveink tehát – legalábbis ami a vallást illeti – nem adnak elegendő teret annak, hogy az egyén, a modern kor trendjeinek megfelelően, elégségesen kifejezhesse identitását, azaz önmeghatározásra legyen képes általuk. A népszámlálásokban látott mérőeszközökből tehát kirajzolódnak a valláshoz, egyházhoz való valódi kötődés kvantifikálásának elméleti és módszertani határai. A nemzetenként eltérő, adott esetben a nagyjából évtizedenként lezajló nemzeti felméréseken belül is váltakozó módszertanokból fakadóan pedig a nemzetközi és az adott ország két censusának eredménye közti összehasonlíthatóság is erősen csorbát szenved. Ennek kiküszöböléséhez rendkívül széles körű, nemzetközi egyeztetésre és együttműködésre volna szükség, amelynek során újra kellene gondolni a vallási identitás jelentését és érvényes mérésének lehetőségeit – akár több kérdésen keresztül. Már csak azért is, mert egyre inkább be kell látni, hogy a vallási identitás egyáltalán nem egyértelmű, hanem sokaknak rendkívül összetett érzület, amely ingadozhat vagy épp szinkretikus jeleket is mutathat.

Irodalom

- Day, Abbey – Lee, Lois 2014: Making Sense of Surveys and Censuses: Issues in Religious Self-Identification. *Religion*, 44 (3): 345–356.
- Gyorgyovich, Miklós – Kollár, Dávid 2020a: A vallásosság komplexitása. In Gyorgyovich, Miklós (szerk.): *Vallásosság Magyarországon: Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest, Századvég Kiadó, 75–117.
- Gyorgyovich, Miklós – Kollár, Dávid 2020b: A vallásosság legfontosabb számai Magyarországon. In Gyorgyovich, Miklós (szerk.): *Vallásosság Magyarországon: Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest, Századvég Kiadó, 45–74.
- Hackett, Conrad 2014: Seven things to consider when measuring religious identity. *Religion*, 44(3), 396–413.
- KSH 2013: *2011. évi népszámlálás*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_14_2011.pdf (Letöltve: 2021. május 12.)
- Luckmann, Thomas 1991: *Die unsichtbare Religion*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Máté-Tóth, András 2013: *2011-es népszámlálás vallási adatai*. <http://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=21261> (Letöltve: 2021. május 12.)

Máté-Tóth, András – Nagy, Gábor Dániel 2013: *A 2011-es népszámlálás vallási adatairól*. <https://www.egyhazestarsadalom.hu/2013/04/04/mate-toth-andras-nagy-gabor-daniel-a-2011-es-nepszamlalas-vallasi-adatairol/> (Letöltve: 2021. május 12.)

Rosta, Gergely (2011). Vallásosság a mai Magyarországon. *Vigília*, 76(10), 741–750.

A kérdőívek forrásai

2011-es angol népszámlálási kérdőív. <https://census.ukdataservice.ac.uk/use-data/censuses/forms.aspx> (Letöltve: 2021. május 10.)

2011-es skót népszámlálási kérdőív. <https://census.ukdataservice.ac.uk/use-data/censuses/forms.aspx> (Letöltve: 2021. május 10.)

2011-es északír népszámlálási kérdőív. <https://census.ukdataservice.ac.uk/use-data/censuses/forms.aspx> (Letöltve: 2021. május 10.)

2011-es lengyel népszámlálási kérdőív. <https://stat.gov.pl/en/national-census/national-census-of-population-and-housing-2011/> (Letöltve: 2021. május 10.)

2011-es német népszámlálási kérdőív. https://www.zensus2011.de/EN/Media/Questionnaires_German/German_node.html (Letöltve: 2021. május 10.)

KOVÁCS CSABA – ROVÁCS BARNA

Magyarok a Kárpát-medencében – a népszámlálási adatok tükrében

Absztrakt

Az 1920-ban kényszerűen létrejött határon túli kisebbségi magyar közösségek lélekszámának megállapításakor a népszámlálások adataira támaszkodunk. Ezek a teljes népességre vonatkozó adatgyűjtések általában rögzítik az anyanyelvet és a nemzetiségi hovatartozást is. Írásunk a környező országok legutóbbi népszámlálásaiból kiindulva, rövid történeti visszatekintéssel mutatja be a Kárpát-medence külhoni magyar népességének főbb demográfiai jellemzőit. A terjedelem adta lehetőségekhez mérten igyekszünk kitérni a magyarság lélekszámának változása – többnyire csökkenése – mögött álló jelenségekre, népesedési folyamatokra, irányított belső vándorlásokra, kitelepítésekre és az asszimilációra.

Kulcsszavak: népszámlálás, nemzetiség, anyanyelv, történeti statisztika, népmozgalom, belső vándorlás, urbanizáció, asszimiláció, kitelepítés, nemzeti kisebbségek, kisebbségpolitika, magyarok, Kárpát-medence, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia

Abstract

When determining the population of the ethnic Hungarian minorities created unilaterally in 1920, we rely on the data of the censuses. These data collections take into consideration the whole population registering the mother tongue and the ethnicity. Our paper, relying on the latest censuses held in the neighbouring countries, is intended to give a short historical review of the major demographical features of the Hungarian population living beyond the borders of Hungary in the Carpathian Basin. As far as the scope of this work makes it possible, we try to discuss the underlying phenomena, the population processes, the controlled internal migrations, forced displacement and assimilation, behind the changes, mostly the decrease, in the population of the Hungarian communities.

Key words: census, ethnic identity, native language, historical statistics, vital statistics, internal migration, urbanization, cultural assimilation, forced displacement, ethnic minorities, minority policy, Hungarians, Carpathian Basin, Austria, Slovakia, Ukraine, Romania, Serbia, Croatia, Slovenia

A kárpát-medencei magyarság lélekszáma Magyarország határain túl a 2011. évi népszámlálások és más adatfelvételek, becslések szerint a 2010-es években több mint kétmillió fő volt. Írásunknak a hét szomszédos országban: Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szerbiában,

Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában élő magyar közösségek, pontosabban a Kárpát-medence területét képező régiókban élő, őshonos nemzetrészek képezik tárgyát. Szlovákia teljes területe, Ukrajnában Kárpátalja, Romániában az erdélyi, a partiumi és a bánáti területek, Szerbiában a Vajdaság, Horvátországban módszertani okokból a teljes országterület, Szlovéniában a Muraköz, míg Ausztriában Burgenland (Őrvidék) elemzésünk tárgya. Tanulmányunkban a helyi magyar közösségek demográfiai jellemzőire, illetve a nemzetiség felvételének bemutatására térünk ki a korábbi és most következő népszámlálások tükrében. Amennyiben az elmúlt évtizedből nincs elérhető népszámlálási adat, kénytelenek vagyunk szakértői becslésekre vagy más adatfelvételre hagyatkozni.

A nemzetiségi adatoknak a legtöbb országban a népszámlálás az elsődleges forrása. Az eltérő számosságú és változatos területi elhelyezkedésű nemzetiségi csoportokról a teljes körű népszámlálás során gyűjthetők részletes információk. A népszámlálások azonban napjainkban jelentős átalakuláson mennek keresztül. A kiterjedt végrehajtott apparátust foglalkoztató, ezért igen költséges adatgyűjtésekre többnyire csak tízévente van lehetőség, és az adatok felhasználói számára ez a gyakoriság ma már nem elégséges. Komoly kihívás továbbá a lakosság bevonása és az általában önkéntes nemzetiségi kérdések megválaszolásának biztosítása. A népszámlálásokkal szemben támasztott megváltozott elvárások a végrehajtás új módszereit teszik szükségessé. Egyre több országban használnak adminisztratív nyilvántartásokat a népszámlálás során gyűjtött adatok kiegészítésére vagy teljes kiváltására. A nyilvántartások felhasználása nem terheli a lakosságot, és szinte tetszőleges gyakorisággal teszi lehetővé az adatok előállítását. Jelentős korlátja viszont, hogy csak olyan adatokra terjedhet ki, amelyek adminisztratív adatforrásból rendelkezésre állnak. A nemzetiséghez tartozás érzékeny információ, amelynek gyűjtése és kezelése a legtöbb országban szigorú jogszabályi feltételekhez kötött, nyilvántartása nem lehetséges. Ennek következménye, hogy a népszámlálási eredmények előállításakor kizárólag adminisztratív adatforrásokra támaszkodó országokból (2011-ben a témában érintett országok közül ilyen volt Ausztria és Szlovénia) nem rendelkezünk nemzetiségi adatokkal.

1. táblázat. Magyarok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban

	<i>Magyarok (fő)</i>	<i>Magyarok aránya a térségben (%)</i>	<i>Forrás</i>
Őrvidék, Ausztria	6641	2,4	2001. évi népszámlálás
Szlovákia	458 467	8,5	2011. évi népszámlálás
Kárpátalja, Ukrajna	130 700	10,4	2017. évi adatgyűjtés
Erdély, Románia	1 216 666	19,0	2011. évi népszámlálás
Vajdaság, Szerbia	251 136	13,0	2011. évi népszámlálás
Horvátország	14 048	0,3	2011. évi népszámlálás
Muravidék, Szlovénia	5429	6,6	2002. évi népszámlálás

A nemzetiségi adatok értelmezéséhez és a különböző országok adatainak összevetéséhez elengedhetetlen a módszertan alapos ismerete. A nemzetiségi kötődésre vonatkozó kérdések eltérhetnek, különbözhet a kérdések megfogalmazása és a válaszok feldolgozásának módja is. Általános probléma volt (és máig az) a kérdések önkéntessége miatt a válasz-megtagadás, továbbá az, hogy míg korábban anyanyelvre vonatkozó adatokat gyűjtöttek az egyes statisztikai hivatalok, később szinte mindenhol bevezették a nemzetiségi adatok felvételét, és sok helyen már csak azt tették közzé annak ellenére, hogy a magyar anyanyelvűek száma általában magasabb volt, mint a magyar nemzetiségűeké. Bizonytalanságot okoz továbbá az adatok terén a magyar ajkú cigányok esetében a magyar identitás vállalása, vagyis hogy részükről melyik nemzetiség került megjelölésre. Nem kevésbé torzító hatású volt az is, hogy Jugoszláviában a népszámlálás nemzetiségi válaszlehetőségei közé 1961-ben beemelték a jugoszláv kategóriát, amely a magyarok számát is csökkentette.¹ E nemzetiség tagjai valójában az állam iránti lojalitást tükrözték választásukkal. Becslések szerint 20-30 ezer magyar tett így 1981-ben a Vajdaságban.² Összességében a felsoroltak mértékétől függően csorbul az adatok megbízhatósága.

1 Miljković 1989, 49.

2 A vajdasági magyarok körében meglévő jugoszlávságra, területi elhelyezkedésükre lásd: Arday 2002, 179–181.

A Magyarországot körülvevő országok zöme az Európai Unió tagjaként 2021-re tervezte a következő népszámlálást, azonban a koronavírus-járvány miatt Magyarországon és Romániában 2022-re halasztották a végrehajtást. A nem EU-tagállam Szerbiában 2022-ben, Ukrajnában pedig várhatóan 2023-ban lesz a népességre és a lakásállományra vonatkozó összeírás. A végrehajtás módjában is vannak eltérések. Szlovénia és Ausztria már 2011-ben is nyilvántartásokon alapuló népszámlálást hajtott végre, amelyből a korábbi kérdőíves népszámlálás számos kérdésére – köztük a nemzetiségi kötődésre – vonatkozóan nem áll rendelkezésre információ, Ukrajna pedig 2001 óta nem hajtott végre népszámlálást. Mindez azt eredményezi, hogy a három országban élő magyarság lélekszámára vonatkozóan mindössze becsült adatok állnak rendelkezésre.

Az 1920-tól kényszerközösségekként létező határon túli magyar társadalmak elmúlt száz évének demográfiai trendjeit vizsgálva érdemes nemcsak az adatok változását figyelni, hanem egyes konkrét jelenségeket is feltárni – azok lehetnek országspecifikusak vagy több, akár mindegyik államra jellemzőek. Ilyen jelenségek például a következők: az irányított urbanizáció és az agrárpolitikai döntések, amelyek szinte mindig párosultak a nemzetiségpolitikával is, a katonai-rendfenntartási szempontok alapján meghozott döntések, az egyértelműen egy-egy nemzetiséget előnyös, másokat hátrányos helyzetbe hozó intézkedések, például a kitelepítések, internálások, etnikai tisztogatást jelentő atrocitások. Kedvezőtlenül befolyásolták a magyarság lélekszámát továbbá a más nemzetiségekkel való együttélés során megfigyelhető jelenségek, mint az anyanyelvi oktatásból történő kimaradás vagy a vegyes házasságok, amelyek összességében az asszimilációt erősítik.

Ausztria

Ausztria legkisebb – az első világháborút lezáró békeszerződések nyomán hazánkról leválasztott – tartományában, Burgenlandban él az őshonos őrvidéki magyarság, illetve más, kisebb magyar néptörödékek.³

A kisebbségi lét egy évszázada alatt a közösség jelentős mértékben megfogyatkozott, a terület Ausztriához csatolásának idején még közel 25 ezer főt számláló burgenlandi magyar ajkú lakosság 2001-re már a hét-ezer főt sem érte el, ez Burgenland összlakosságának kevesebb mint 2,5 százalékát jelentette.⁴ Érdemes megemlíteni, hogy ez a lélekszám már növekedést jelent a második világháború utáni mélyponthoz képest, és rávilágít arra a problémára, hogy a Magyarországról történő jelentős bevándorlás miatt nehéz elválasztani a tősgyökeres magyarokat az anyaországi származásúaktól.⁵ Ezt figyelembe véve a 2001-ben összeírt 6641 burgenlandi magyarból csak 4704 számított őshonosnak.⁶ A teljes mértékben szórványban élő közösség ekkor mindössze két településen, Alsóőrön és Őrszigeten alkotott többséget, emellett Felsőőrön, Középpulyán és Felsőpulyán jelentősebb kisebbséget.⁷

Ausztriában 2001-ben hajtották végre az utolsó, hagyományos, kérdőív alapú népszámlálást, amelynek alkalmával nem a nemzetiséget, nem is az anyanyelvet, hanem a beszélt köznyelvet (*Umgangssprache*) kérdezték. 2011-ben már csak regiszter alapú (állami adminisztratív nyilvántartáson alapuló) népszámlálást tartottak, így nyelvi-nemzetiségi adatok nem állnak rendelkezésre.⁸ Ebből adódóan azóta csak becslésre hagyatkozhatunk, amely szerint a 2010-es évek elejére a burgenlandi magyarság összlétszáma (tősgyökeres őrvidékiekkel és anyaországi származásúakkal együtt) meghaladhatta a tízezer főt, köszönhetően a jelentős bevándorlásnak.⁹

3 Baumgartner 2008a, 48–51; Baumgartner 2008b, 114.

4 Gyémánt 2005, 42.

5 Kapitány 2015, 238; Baumgartner 2003, 161–167.

6 Baumgartner 2003, 161–167.

7 Bárdi–Fedinec–Szarka 2008, 503; Baumgartner 2003, 167.

8 Kapitány 2013, 56.

9 Kapitány 2015, 238.

Szlovákia

Szlovákia területén él a Kárpát-medence második legnagyobb külhoni magyar népessége.¹⁰ A szlovákiai magyarok még ma is főként tömbszervein, a dunántúli és észak-magyarországi magyar nyelvterület szerves folytatásaként, a magyar határ közelében élnek.¹¹

Az 1910-es, az impériumváltás előtti utolsó magyar népszámlálás szerint (amely az anyanyelvet rögzítette, önbevallás alapján) a mai Szlovákia területén élő lakosság több mint 30 százaléka volt magyar anyanyelvű (896 ezer fő), míg az első, 1921-es csehszlovák népszámlálás szerint már csak 651 ezer magyar nemzetiségű, a soknemzetiségű országrész lakosságának 22 százaléka.¹² A csehszlovák uralom alatt számszerűleg és arányait tekintve is folyamatosan fogyatkozó felvidéki magyarság kapcsán érdemes figyelembe venni, hogy a csehszlovák megszállás, majd a trianoni döntés sokrétű hatásai jelentős menekülthullámot indítottak el Magyarország irányába 1918 és 1924 között.¹³ Továbbá a kétnyelvű, megszilárdult nemzeti identitással még nem rendelkező lakosokat, illetve a határozott magyar identitásúak egy részét is már szlovákként (a közölt adatok szerint „csehszlovákként”) írták össze, nem feltétlenül saját döntésük, hanem a számlálóbiztosoké alapján.¹⁴

Az igazi megpróbáltatások azonban csak a második világháború után visszatérő csehszlovák uralom alatt érték a felvidéki magyarságot a kitelepítések és a „reszlovakizáció” formájában.¹⁵ Mindezek után az 1950-es népszámlálás alkalmával már csak 355 ezer magyar nemzetiségűt mutattak ki, ami a magyarság üldözése és megfélemlítése miatt nem tükrözte a valós nemzetiségi viszonyokat.¹⁶ Ezt követően a helyi magyarság a jelentős asszimilációs veszteség ellenére folyamatosan gyarapodott egészen a 1990-es évek elejéig, köszönhetően a viszonylag kedvező természetes

10 Kapitány 2015.

11 Kocsis–Tátrai 2015.

12 Popély 1991, 23–24; Gyurgyík 2014, 9.

13 Dékány 2018, 556.

14 Popély 1991, 55–57.

15 Popély 2008, 210–215.

16 Popély 1991, 130.

szaporodásnak.¹⁷ Ennek a gyarapodásnak a végén, az 1991-es népszámlálás alkalmával 567 ezer magyar nemzetiségűt írtak össze.¹⁸

2001-ben az 1993-ban önállóvá vált Szlovákia első népszámlálása már csak 521 ezer magyar nemzetiségűt mutatott ki, ami alig haladta meg az 1961-es lélekszámot.¹⁹

További népességfogyást mutatott a legutóbbi, 2011-es népszámlálás. A kérdőívet a szlovákiai népszámlálások történetében először lehetett online is kitölteni. Érdekesség, hogy Szlovákiában a papíralapú kitöltés is döntően önkitöltést takart. A kérdőíven egy anyanyelvi és egy nemzeti-ségi kérdés szerepelt, ez utóbbinál tizennégy nemzetiséget tüntettek fel az előző népszámlálás szerinti lélekszám sorrendjében.²⁰ 2011-ben a felvidéki magyarság 458 ezer főt számlált, amely Szlovákia lakosságának 8,5 százalékát jelentette.²¹ Ez a 2001-hez képest jelentős visszaesés több okra vezethető vissza. Lényeges változás a korábbi népszámlálásokhoz képest, hogy több térségbeli országhoz hasonlóan megnőtt a nemzeti-ségi kérdés esetében a nem válaszolók aránya. Ez csökkentette a magyarság kimutatott lélekszámát is, hozzávetőlegesen 25 ezer fővel. Ebből adódóan a felvidéki magyarság becsült lélekszáma 484 ezer fő, az összlakosságban betöltött részaránya pedig 9 százalék volt.²² További statisztikai-módszertani ok lehet, hogy Szlovákiában továbbra is csak egy nemzetiséget lehetett megjelölni.²³ Ebből adódóan a vegyes házasságban születettek, a két-nyelvűek vagy kettős nemzeti identitásúak választásra kényszerülhettek. A statisztikai-módszertani okok, illetve a kedvezőtlen népmozgalmi folyamatok (a halálozások száma meghaladja a születéseket) mellett a felvidéki magyarság fogyásának okai között van egy harmadik tényező is: az asszimiláció. Az utóbbi évtizedekben ez a folyamat, a szlovákosítás vagy szlovákosodás határozta meg leginkább a helyi magyar közösség lélekszámát. Az asszimiláció egyik legfőbb eredője a vegyes házasságok, amelyek a kisebbségi létből adódóan jóval nagyobb arányban érintik a magyarsá-

17 Gyurgyík 2014, 27.

18 Gyurgyík 2014, 9.

19 Gyurgyík 2014, 9.

20 Kapitány 2013, 46–47.

21 Gyurgyík 2014, 9; Juhaščíková et al. 2015, 79.

22 Kapitány 2013, 50; Gyurgyík 2014, 85–97.

23 Kapitány 2013, 46.

got, mint a többségi szlovákokat. Az asszimiláció nemcsak a magyar házasság felet érinti, hanem a születendő gyermekeket is, tekintve, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek legnagyobb része már szlovák lesz.²⁴ A fentebb vázoltak mellett a nemzetközi vándorlás is befolyásolja a szlovákiai magyarok lélekszámát, habár ez a folyamat a természetes fogyáshoz vagy az asszimilációhoz képest nem jelentős.²⁵

A magyar többségű területek ma is délen, a magyar határ menti sávban helyezkednek el. Szlovákiában a Csallóköz tekinthető a legkompaktabb magyar etnikai területnek, emellett erős magyar többségű még a Révkomárom és Párkány közötti terület, illetve az utóbbi város tágabb környezete, valamint a Fülek és Rozsnyó közötti határ menti térség.²⁶ A térbeliség kapcsán érdemes megemlíteni a jelenlegi szlovákiai közigazgatás magyarságot is érintő sajátosságait. Az etnikai alapú *gerrymandering* (eredetileg választókerület-manipuláció), nevezetesen a magyar többségű területek szlovák többségű közigazgatási területekbe szervezése elterjedt gyakorlat.²⁷

Szlovákiában 2021-ben zajlik a népszámlálás, és Magyarországhoz hasonlóan megszűnt a papíralapú kérdőív. Az első körben, 2021. február 15. és március 31. között lehetőség volt internetes önkitöltésre, majd ezt követően állnak munkába a számlálóbiztosok. Az internetes önkitöltés lehetőségével a lakosság nagy többsége, 86 százaléka élt.²⁸ Újdonság a szlovákiai népszámlálások történetében, hogy 2021-ben először van lehetőség két nemzetiséget is megjelölni, két külön kérdésben.²⁹ A két nemzetiségi kérdés bevezetése bizonyosan nagy segítséget jelent a kettős nemzeti identitású, vegyes házasságban élő, kétnyelvű, kevert nemzetiségű területen élők számára.

24 Gyurgyík 2014, 72, 85–86.

25 Gyurgyík 2014, 66–68.

26 Kocsis–Tátrai 2015.

27 Kapitány 2015, 234.

28 Czímer 2021.

29 Czímer 2021; Kapitány 2013, 46–47.

1. ábra. A 2011. évi szlovákiai népszámlálás nemzetiségi kérdése

20. Nemzetisége

szlovák magyar roma ruszin ukrán cseh német lengyel

horvát szerb orosz egyéb

zsidó morva bolgár

A felvidéki magyarság demográfiai helyzetét összegezve megállapítható, hogy a természetes népmozgalmi folyamatok kedvezőtlen irányúak. Ezt súlyosbítja az asszimiláció, amely a felvidéki magyarság jövője szempontjából jelenleg a legnagyobb kockázatot jelenti. Ezekkel szemben a két nemzetiségi kérdés bevezetését pozitívként értékelhetjük. Kérdéses, hogy a két nemzetiségi kérdésre érkezett válaszok közül vajon mindkettőt figyelembe veszik-e a kisebbségi jogok (például lakosságárányhoz kötött nyelvhasználati jogok, kétnyelvű helységnévtáblák stb.) érvényesülése kapcsán, ugyanis ennek jogszabályi háttere egyelőre nem tisztázott.

2. ábra. A 2021. évi szlovákiai népszámlálás nemzetiségi kérdései

Mi az Ön nemzetisége? ⓘ

A nemzetiség az Ön valamely nemzethez vagy etnikai csoporthoz való tartozása. Ha az **egyéb** lehetőséget jelöli meg, írja be a nemzetiséget szavakkal.

válasszon nemzetiséget

Kezddjen el írni

szlovák
magyar
roma
ruszin
cseh

Egyéb nemzetiséghez tartozónak is vallja magát?

Ha egyéb nemzetiséghez tartozónak is érzi magát, adjon meg egy további nemzetiséget saját belátása szerint. A nemzetiség megállapításában nem meghatározó az állampolgárság.

egyéb nemzetiséghez tartozónak érzem magam

nem érzem magam egyéb nemzetiiséghez tartozónak

ViSSza Tovább

Ukrajna

A 20. század sorozatos hatalomváltásai (Osztrák–Magyar Monarchia, Csehszlovákia, Magyarország, Szovjetunió), valamint a Szovjetunió szétesése után a kárpátaljai magyarok végül Ukrajna állampolgárai lettek.³⁰

Az 1991-ben függetlenné vált államban az első önálló népszámlálást 2001-ben tartották. A papíralapú, csak ukránul elérhető népszámlálási íveket a számlálóbiztosok töltötték ki az adatszolgáltatók válasza alapján. 152 ezer magyar nemzetiségű személyt írtak össze Kárpátalján, ami a teljes népesség 12 százalékát jelentette. Az 1989-es népszámlálással összevetve, ha kismértékben is, de megfogyatkozott a közösség.³¹ A járási adatokat vizsgálva megállapítható, hogy a magyarok születési arányszáma a második világháborút követően nem érte el a megyei átlagot, így ebben az időszakban, a közösség gyarapodása ellenére csökkent az összlakosságban belüli részarányuk.³²

A kárpátaljai magyarság 2001-ben a helyi ukrán többséghez hasonló korösszetételű (viszonylag kevés gyermek, sok fiatal és középkorú) volt, azonban kismértékben előregedettebb annál, míg a településtípusok (városok, községek) közti eloszlása a megyei átlagnak megfelelő volt.³³

Az ukrainai magyarság a magyar határ közelében összpontosul, a tiszaháti magyar nyelvterület szerves folytatásaként.³⁴ Az ukrán–magyar nyelvhatár a térségben egy viszonylag jól lehatárolható, éles vonal, amelynek egyik oldalán ukrán (ruszin), másik oldalán magyar többségű települések helyezkednek el.³⁵

Ukrajnában 2001 óta nem hajtottak végre népszámlálást, így ezt követően kénytelenek vagyunk becslésekre, illetve más, nem a teljes lakosságot lefedő adatfelvételekre hagyatkozni. Az ezredfordulót követően a magyarság fogyása folytatódott, és ennek legfontosabb tényezője – a természetes fogyás mellett – a kivándorlás volt.³⁶ A népességfogyást

30 Fedinec 2008, 346.

31 Molnár–Molnár D. 2005, 6–9.

32 Molnár–Molnár D. 2005, 11, 65–67.

33 Molnár–Molnár D. 2005, 23, 58–60.

34 Kocsis–Tátrai 2015; Bárdi–Fedinec–Szarka 2008, 502–503.

35 Molnár–Molnár D. 2005, 31–32.

36 Tátrai et al. 2018, 7–8, 22.

erősítette meg a 2017-es, SUMMA nagymintás kutatás eredménye is. Az adatfelvétel a 2001-es magyar lélekszám 15 százalékára terjedt ki. Ez alapján 2017-ben a kárpátaljai magyarság becsült lélekszáma 131 ezer fő volt, ami 2001-hez viszonyítva jelentős fogyás, de nem éri el a többi külhoni nemzetrészben 2001, illetve 2011 között regisztrált éves átlagos fogyást.³⁷

Tekintve, hogy Ukrajnában a kormánnyal szembeni tiltakozássorozat (Euromajdan), majd pedig a kelet-ukrajnai háborút követően a gazdasági helyzet az elmúlt években nagymértékben romlott, továbbra is jelentős elvándorlásra lehet számítani, ami a magyar közösség jövője szempontjából negatív tényező. Pozitív fejlemény viszont a térségben a Magyarországról érkező gazdasági támogatás, amiből adódóan a magyar nyelv és a magyar közösség presztízse megnőtt, így a kárpátaljai az egyetlen külhoni magyar közösség, ahol a vegyes házasságok magyar asszimilációs nyereséggel zárulnak.³⁸

Románia

Románia, azon belül is túlnyomórészt Erdély és a Partium ad otthont a Kárpát-medence legnépesebb külhoni magyar népességének.³⁹ Az egymillió főnél is nagyobb közösség főként a Székelyföldön, illetve a magyar határ mellett összpontosul,⁴⁰ és nem elhanyagolható a szórványban élők száma sem.⁴¹

1930-ban tartották a területen az első, már a román hatóságok által szervezett és lebonyolított teljes körű népszámlálást, amelynek alkalmával 1,4 millió magyar nemzetiségű személyt írtak össze. Ez az eredmény jócskán elmaradt az első világháború előtti utolsó, az anyanyelvet rögzítő 1910-es magyar népszámlálás adatától.⁴² A csökkenés főként az identitásváltásból (amely nem független a román számlálóbiztosok felől érkező

37 Tátrai et al. 2018, 13–20.

38 Tátrai et al. 2018, 12, 18, 24.

39 Kapitány 2015.

40 Kocsis–Tátrai 2015; Kiss 2017, 139.

41 Kiss 2017, 142.

42 Varga E. 1992, 141–142.

nyomástól), a Kárpátokon túli románok beköltözéséből, illetve az 1918 és 1924 közötti, Magyarország felé irányuló menekülthullámból adódott.⁴³ A román népszámlálási íveken 1930 óta minden alkalommal külön szerepelt a nemzetiség és az anyanyelv is, azonban az 1948-as népszámlálás esetében csak az anyanyelvi adatokat dolgozták fel és publikálták.⁴⁴ 1930-at követően fokozatosan nőtt a tágabb értelemben vett Erdély magyarságának lélekszáma, a trendet csak az 1941 és 1948 közötti – részben az újabb impériumváltásokból, részben a második világháború alatti és utáni népmozgásokból adódó – visszaesés törte meg.⁴⁵ Az 1977-ig megfigyelhető gyarapodás – amely 1,7 millió fős közösséget eredményezett – főként a viszonylag kedvező népmozgalmi adatoknak volt köszönhető.⁴⁶

A két világháború között alapvetően stabil maradt a magyar nyelvtérület, és a nagyobb városok (például Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Marosvásárhely) a népszámlálások nemzetiségi adatfelvételét érintő visszaélések ellenére megtartották magyar karakterüket.⁴⁷ Ez utóbbiak tekintetében nagyobb változások csak a második világháborút követően történtek; Kolozsvár 1966-ra, Nagyvárad és Szatmárnémeti pedig 1977-re veszítette el magyar többségét.⁴⁸ Az erdélyi városok elrománosodásában a helyi falvakból beköltözők mellett meghatározó szerep jutott a Kárpátokon túlról érkezőknek is.⁴⁹

Az 1992-es népszámlálás már az erdélyi magyarság fogyását jelezte, ez főként az 1980-as évek közepétől megjelenő – a magyarság mellett a németeket és a zsidóságot még inkább érintő – tömeges kivándorlás számájára volt írható.⁵⁰

A romániai forradalmat követően az elvándorlás mellett már a természetes fogyás is komoly problémát jelentett, így a 2002-es népszámlálás csak 1,4 millió magyart mutatott ki, ami már az 1948-as (anyanyelvi) adatot sem érte el. Az 1980-as évek végétől megfigyelhető kedvezőtlen, a ro-

43 Varga E. 1992, 50–58; Varga E. 1998, 180; Dékány 2018, 556.

44 Varga E. 1992, 66.

45 Varga E. 1992, 142.

46 Varga E. 1998, 167–178.

47 Bárdi–Fedinec–Szarka 2008, 504–505; Nyárády R. 1996, 43–55.

48 Nyárády R. 1996, 43–55.

49 Varga E. 1998, 180–197.

50 Varga E. 1998, 240–247; Kiss 2017, 132–133.

mániai átlagnál rosszabb népmozgalmi eredményeket hozó folyamatok a 2000-es évekre fokozatosan enyhültek, és már kevésbé tértek el negatív irányba az országos trendektől.⁵¹

A népességfogyás folytatódott a legutóbbi, 2011-es népszámlálás szerint is. Az összeírást 2011 októberében tartották, azonban csak egy hetet szántak a kérdőívek kitöltésére, ami kapkodáshoz vezetett. További nehézséget jelentett, hogy több térségbeli országgal (például Magyarország, Szlovákia) ellentétben az adatszolgáltatás csak hagyományosan, papíralapon, számlálóbiztos segítségével volt lehetséges, internetes önkitöltéssel nem. A magyarul is elérhető kérdőíven csak egy nemzetiségi kérdés szerepelt, amelynél nem voltak előre megadva a válaszlehetőségek, hanem a számlálóbiztosnak azt kellett beírnia, amit az adatszolgáltató mondott. Ez utólag problémát okozott a válaszok kódolásánál, nem volt szabályozva a kettős identitást (például magyar cigány) bediktálók esete, továbbá a statisztikai hivatal minden helyi identitást (például szilágyi, gyergyói) – a megadott térség nemzetiségi viszonyaitól függetlenül – románnak kódolt.⁵² Érdekesség még, hogy a 19 milliós összlakosságot mutató előzetes adatok publikálása után egészítették ki a végleges adatokat az állami adminisztratív adatbázisokból. A regiszterekből több mint egymillió főt pótoltak, így az összlakosság száma mégis a lélektani húszmilliós határ fölé kúszott. Ennek az eredetileg nem tervezett lépésnek vélhetően kevésbé szakmai, hanem inkább politikai-stratégiai okai voltak. Erdélyben megfigyelhető volt, hogy minél magasabb a magyarok aránya egy megyében, annál kevesebb pótlásra került sor, tehát a magyarság jelentősen alulreprezentált volt ebben a folyamatban.⁵³ Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az így bepótolt személyek a nemzetiségi kérdésre nem válaszolókhhoz hasonlóan az „információ nem elérhető” kategóriába kerültek, és nem vették őket figyelembe a nemzetiségi arányok megállapításánál.⁵⁴

51 Kiss 2017, 130–135.

52 Kapitány 2013, 37–39, 3. ábra

53 Kapitány 2013, 39–42.

54 Kapitány 2015, 231.

3. ábra. A 2011. évi romániai népszámlálás nemzetiségi kérdése

ETNOKULTURÁLIS JELLEMZŐK
MINDEN EGYES SZEMÉLYNEK JOGÁBAN ÁLL SAJÁT DÖNTÉSÉT MINDEN KÉNYSZERTŐL MENTESEN KIFEJEZNI

23 MILYEN ETNIKUMHOZ TARTOZÓNAK VALLJA MAGÁT AZ ILLETO SZEMÉLY? .....

A tágabban értelmezett Erdélyben a végleges adatok szerint 1,2 millió magyar nemzetiségű személyt számoltak össze, ami a térség összlakosságának 19 százalékát jelentette. A magyarság fogyása így tovább folytatódott, azonban ez a fogyás már arányait tekintve nem tért el érdemben a román nemzetiségűek fogyásától. Ennek köszönhető, hogy a magyarok Románián belüli részaránya 2002 és 2011 között minimális mértékben, 6,6 százalékról 6,5 százalékra csökkent, miközben némiképp a románok is teret vesztek, 89,5 százalékról 88,9 százalékra csökkent súlyuk. A korábbiakhoz képest kedvezőbb eredmények alapvetően abból adódtak, hogy az ezredforduló után nagymértékben megugrott a románok kivándorlása, amely már a magyarságénál nagyobb mértékű.⁵⁵ Így tehát elmondható, hogy alapvetően nem a magyarság népmozgalmi eredményei (születési arányszám, halálozási arányszám, vándorlási egyenleg) lettek ennyivel jobbak, hanem a románoké lett a korábbiakhoz képest lényegesen rosszabb. A helyzet relatív javulását, a demográfiai folyamatokat érintő „helycserét” bizonyítja az is, hogy 2019-ben a magyar többségű vagy jelentős magyar lakosságú megyékben a születési arányszám meghaladta, míg a halálozási ráta nem érte el az országos átlagot.⁵⁶

Az erdélyi magyarság térbeli elhelyezkedése, a magyar nyelvterület, a szórvány- és nagyvárosi közösségek sérülékenysége és az asszimilációs nyomás ellenére stabilnak tekinthető.⁵⁷ A legkompaktabb magyar terület a Székelyföld, ahol a települések nagy többsége ma is 80 százaléknál nagyobb arányban magyar többségű, és a nemzetiségi arányok a 2000-es években a magyarság javára módosultak.⁵⁸ A nemzetiségi arányok magyar szempontból pozitív irányú változása nemcsak Székelyföldön, hanem a hat jelentős magyar lakosságú megyében (Szatmár, Bihar, Szilágy,

55 Kapitány 2015, 231–233.

56 Ioniță et al. 2020, 31–42.

57 Bárdi–Fedinec–Szarka 2008, 504–505; Kiss 2017, 139.

58 Kapitány 2015, 231–232; Kiss 2017, 139.

Maros, Hargita, Kovászna) összességében megfigyelhető. 2002 és 2011 között a hat megyében minimális mértékben nőtt a magyarok aránya.⁵⁹ Ezzel szemben látványos a szórvány- és a nagyvárosi magyarság visszaszorulása. Az 1992-ben még közel 350 ezres szórványközösség 2011-re alig 200 ezer főre apadt, köszönhetően a kivándorlásnak és az asszimilációnak.⁶⁰

A következő romániai népszámlálás végrehajtását 2022-re halasztották.⁶¹ Ez lesz az első alkalom a romániai népszámlálások történetében, amikor internetes önkitöltésre is lehetőség lesz.⁶²

Az ezredforduló előtt az országos átlaghoz képest kedvezőtlen demográfiai helyzetben lévő magyarság relatív helyzete nagymértékben javult, főként a románok helyzetének fokozatos romlása miatt, így a 2011 utáni népmozgalmi adatokat is figyelembe véve a közösség a korábbiakhoz képest pozitívabb kilátásokkal tekinthet a jövőbe.

Szerbia

A Vajdaság mai területén, ahol többen és szórványban egyaránt található magyar lakosság, az 1910-es állapotot figyelembe véve a magyarság 426 ezer főt (28 százalékot) tett ki, és a szerbség mögött a második legnagyobb nemzetiséget képezte. A két világháború közötti jugoszláv népesség-összeírások alapján 1910-hez képest számában és arányában is fogyott a magyar népesség, a szerb és horvát lakosság viszont mindkét tekintetben gyarapodott.⁶³ A jelenségnek több oka is volt. Egyrészt már az új határok megvonása előtt megindult egy évekig tartó menekülthullám, amely során becslések alapján 55 ezer magyar hagyta el a délszláv állam területét (beleértve a ma horvát és szlovén részek menekültjeit is).⁶⁴

59 Kapitány 2015, 231–232.

60 Kiss 2017, 142; Kapitány 2015, 231.

61 Sürgősségi rendelet a nép- és lakásszámlálás megszervezéséről és lebonyolításáról Romániában 2021-ben, 15., Transindex 2021.

62 Transindex 2021.

63 Kocsis–Kicošev 2004a.

64 Mócsy 1995, 242.

A változásokhoz az állam által szervezett betelepítések is hozzájárultak,⁶⁵ a földreform keretében például 27–29 ezer család (135–145 ezer fő) érkezett az északi régióba, zömük a Vajdaságba.⁶⁶ A két világháború közötti magyar népességfogyást tetézte a rossz gazdasági helyzet által generált, Nyugat-Európába és a tengerentúlra irányuló kivándorlás is, közel 30 ezres veszteséget okozva.⁶⁷

A második világháború új helyzetet teremtett a Vajdaságban, hiszen annak egy része, a Bácska, újfent Magyarország részévé vált, ekkortól az addig előnyt élvező délszláv lakosság hátrányba, míg a magyarság előnybe került; utóbbit ki- és betelepítésekkel is igyekeztek elérni a hatóságok.⁶⁸ A magyarság gyarapodását okozhatta az is, hogy a magyar nyelvet jól beszélő, főként a polgárosult elemek közé tartozók gyors „identitásváltozáson” mentek keresztül, vagyis az összeírásokkor magyarnak vallották magukat.

Az 1941. évi, a KSH által megtartott népszámlálás szerint a visszacsatolt délvidéki területeken egymillióan⁶⁹ éltek, akik közül 565 ezer magyar volt, a délszlávok (szerbek, horvátok, bunyevácok, vendek) pedig összesen 238 ezer főt tettek ki.⁷⁰ Ekkor a Vajdaság mai területén (a Bánát Szerbia része maradt, a Szerémség pedig az usztasa horvát állam részét képezte) hozzávetőleg 1,7 millió fő élt, akik közül 473 ezren vallották magukat magyarnak, mellettük a szerbek és horvátok száma 703 ezerre rúgott.⁷¹ A magyar népszámlálások történetében az 1941. évi volt az első, amikor az anyanyelvi mellett a nemzetiségre vonatkozó kérdést is feltette a számlálóbiztos.⁷²

65 Az első világháború utáni jugoszláv agrárreformra lásd: Bíró 2010, 207–229; Bjeljac–Lukić 2008, 70–79.

66 Bíró 2010, 217.

67 Mírnic 2001, 45.

68 Sajti 1984; Sajti 2004, 217, 225–228; Kocsis–Kicošev, 2004b.

69 KSH Népesedésszisztkai Főosztály II. Megyei adatok 1990, 2; A délvidéki területeken élők lélekszámához Bács-Bodrog, Baranya, Csongrád, Vas és Zala vármegyék megfelelő adatainak összesítése révén jutottunk hozzá.

70 KSH Népesedésszisztkai Főosztály II. Megyei adatok. 1990, 7. Bács-Bodrog, Baranya, Csongrád, Vas és Zala vármegyék megfelelő nemzetiségi adatainak összesítése révén. KSH Népesedésszisztkai Főosztály. III. Községi adatok 1990, 234–235, 237, 329, 333.

71 Kocsis–Kicošev 2004a.

72 Klinger–Kepecs 1990, 59.

A titói hatalom 1944 végi megjelenése utáni kivégzések, tömeges gyilkosságok is komoly méretet öltöttek. Az áldozatul esett magyarok száma a zajló kutatások alapján legalább tízezres nagyságrendű.⁷³ Mellettük egy 1946-ban készített összegzés 84 800 olyan személyt tartott nyilván, akik a háború végén a délszláv állam területéről menekültek át Magyarországra.⁷⁴ E szám már az őshonos lakókat, az átköltözött közalkalmazottakat és családtagjaikat, illetve a kormányzat által betelepített népességet is tartalmazza. Majd az 1945. évi agrárreform és kolonizációs törvény végrehajtása okozott újabb nemzetiségi átrendeződést.⁷⁵ Annak eredményeként a vajdasági földnélküliek mellett 252 ezer nem vajdasági, szinte kizárólag délszláv, zömmel szerb ajkú telepes kapott földet.⁷⁶

Az 1948 és 2002 közötti jugoszláv népszámlálások alapján kijelenthető, hogy rövid ideig tartó népességszám-emelkedés után a magyarság lélekszámában jelentős mértékű fogyás következett be. Az 1948-ban közel 430 ezres magyarság száma 2002-re 290 ezerre csökkent.⁷⁷ Közben a Vajdaság összlakossága jelentősen nőtt, ami azt eredményezte, hogy a magyarság aránya a régióban az 1948-as 26 százalékról 2002-re 14 százalékra süllyedt.⁷⁸ A legutóbbi, 2011-es népszámlálás szerint pedig a Vajdaság területén már csak 251 ezren vallották magukat magyarnak.⁷⁹

Összességében elmondható, hogy 1948 előtt inkább a be- és kitelepítések, menekülthullámok, háborúk és etnikai tisztogatások voltak negatív hatással a lélekszámra, a titói időszakban és azt követően pedig már a kivándorlás, a radikálisan romló demográfiai mutatók és az asszimiláció volt a változások katalizátora.

A Szerbiai Statisztikai Hivatal 2022 októberében hajtja végre a következő népszámlálást, amelynek kérdőívén a hagyományoknak megfelelően szerepelni fog a nemzetiségre és az anyanyelvre vonatkozó kérdés.

73 Hornyák 2015, 91.

74 Sajti 2004, 347.

75 Molnár 2013, 50.

76 Sajti 2004, 378. A részletekre vonatkozóan lásd: Bjeljac–Lukić 2008, 84–86.

77 Miljković 1989, 44, 49.

78 Kocsis–Kicošev 2004a.

79 Kapitány 2013, 53.

Horvátország

A horvát–szlavón területek a horvát állam egészével együtt a történeti Magyarország 1918 és 1920 közötti szétesése után a délszláv állam részévé váltak. Az utolsó, 1910. évi magyar census szerint a régiónak majd 121 ezres magyar lakossága volt, ami 3,5 százalékos arányt tett ki.⁸⁰

A két világháború közötti évtizedek alatt a magyarság a horvát területen is fogyást és a régió belüli arányvesztést szenvedett el, 1931-re 70 ezer alá süllyedt a számuk, és 2 százalék alá esett vissza az arányuk.⁸¹

A második világháború időszaka alatt a magyar kormányzat a visszacsatolt horvát területeken (Baranyai háromszög, Muraköz) is igyekezett megváltoztatni a nemzetiségi viszonyokat.⁸² Az 1941. évi népszámlálás szerint viszont nem gyarapodott jelentősen a horvátországi magyarság. A lélekszám 71 ezer főre nőtt ugyan, az arányszám viszont a teljes horvát területen bekövetkezett népességnövekedés miatt 1,7 százalékra csökkent.⁸³

A második világháború utáni évtizedekben a korábbiakhoz képest hatalmas ütemű népességvesztést élt meg a helyi magyarság, 1953-ban még 50 ezres népességről beszélhetünk, 1991-ben, vagyis az utolsó összjugoszláv népszámlálás szerint már csak 22 ezer volt a magyarok száma, és aránya 0,5 százalékra esett.⁸⁴

Horvátországban a legutóbbi, a 2011. évi census szerint 14 ezer magyar élt,⁸⁵ ami azt jelenti, hogy a magyarság 1910-hez képest majd 90 százalékos fogyást szenvedett el, amihez az utolsó lökést az 1990-es évek délszláv háborúi adták meg.

Horvátországban a következő népszámlálásra 2021 szeptemberében került sor. A kérdőív a korábbi gyakorlathoz hasonlóan a nemzetiségre és az anyanyelvre vonatkozó önkéntes kérdéseket is tartalmazta.

80 Kocsis–Bognár 2003.

81 Uo.

82 Sajti 2004, 217.

83 Kocsis–Bognár 2003.

84 Uo.

85 Kapitány 2013, 55.

Szlovénia

A muravidéki magyarság a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság csapatainak megszállása után, 1919-ben vált önálló nemzetrésszé.⁸⁶ A helyi magyarok alapvetően két részre tagolhatók, a Lendva-vidéken élő és a goricskói vagy örvidéki magyarságra.⁸⁷ Az 1910. évi magyar népszámlálás a Muravidék magyarságát majd 21 ezresnek mérte.⁸⁸ Az 1919-es délszláv impériumváltással a régió földrajzi és gazdasági perifériára került, ami a szláv nemzeti jelleg erősítésével és a szlovénul ugyanúgy beszélők identitásváltozásával egyetemben azt okozta, hogy a lakosság nemzetiségi összetétele gyorsan változott, 1931-ben már csak 7600-an vallották magukat magyarnak. A radikális mértékű fogyás következtében a magyarság régiós aránya az 1910-es 23 százalékról 1931-re 8,4 százalékra süllyedt.⁸⁹

A magyar fennhatóság alatt, 1941-ben megtartott népszámlálás a tíz évvel korábbihoz képest több mint kétszer annyi, 17 ezer magyart mutatott ki.⁹⁰

A második világháború után visszatérő jugoszláv adminisztráció alatt, egészen az 1991-es önállóságig lassú, de folyamatos csökkenés volt tapasztalható a muravidéki magyarság lélekszámában, az 1948-ban tízezer fős közösség 1991-re nyolcezer alá esett vissza.⁹¹

Módszertani megjegyzés, hogy a jugoszláv népszámlálásokon csak a második világháború után került a kérdőívekre az anyanyelvi mellé a nemzetiséget tudakoló kérdés is. Ezt követően hosszú ideig csak a nemzetiségi adatok jelentek meg a kiadványokban, az anyanyelvi adatokat egészen 1991-ig nem tették közzé (ez Horvátországra és Szerbiára is érvényes).⁹²

Az önálló Szlovénia első, 2002. évi, még hagyományos módon zajló népszámlálásakor a muravidéki részen még 5429-en⁹³ vallották magukat

86 Kocsis 2005a.

87 Kovács [é. n.], 78.

88 Kocsis 2005b.

89 Kocsis 2005a, b.

90 Kocsis 2005b.

91 Uo.

92 Kovács [é. n.], 4.

93 Kocsis 2005b.

magyarnak. Szlovénia 2011-től regiszterekből veszi számba lakosságát. Nemzetiségi adatok hiányában, szakértői becslés alapján, amely a korábbi népességfogyás ütemét veszi alapul, 2011-ben a muravidéki magyarok 4600–4800-an lehettek.⁹⁴

Összegzés

Az 1920-ban létrejött határon túli magyar közösségek igen változatos utat jártak be. A magyar nemzetrészek nemcsak az 1910-es, hanem még a két világháború közötti állapothoz képest is jelentősen meggyengültek, az abszolút számukban megfogyatkoztak, a régióban betöltött súlyuk pedig lecsökkent. A főbb népmozgalmi adatok vagy a kevésbé számszerűsíthető társadalmi folyamatok (például asszimiláció) mögött néhány egyedi esemény is meghúzódik, jóval több azonban a közös vonás, a tulajdonképeni sorsközösség. A határon túli magyarság helyzetét az elmúlt száz év során alapvetően határozta meg az államok nemzetépítő törekvése, amelyet igen gyakran türelmetlenség, bizalmatlanság, sőt olykor kifejezetten ellenséges érzület szőtt át. Az elmúlt évszázad történeti fordulópontjai közül a határon túl élő magyarság számára leginkább a rendszerváltozás, majd az EU-csatlakozás járt pozitív hozadékkal középtávon, az 1990 óta eltelt évtizedekben ugyanis egyre gyakoribb jelenség, hogy a környező országok nem ballasztként tekintenek kisebbségi állampolgáraikra.

Irodalom

- Arday, Lajos 2002: A jugoszláviai magyarság demográfiai, gazdasági és társadalmi helyzete 1944 és 1989 között. In uő.: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, Books in Print, 175–220.
- Baumgartner, Gerhard 2003: Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlálás tükrében. In Gyurgyik, László – Sebők, László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 158–169.
- Baumgartner, Gerhard 2008a: A burgenlandi magyarság az első világháború végétől a soproni népszavazásig (1918–1921). In Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla – Szarka, László (szerk.): *Ki-*

⁹⁴ Kovács [é. n.], 78.

- sebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 48–51.
- Baumgartner, Gerhard 2008b: Burgenland tartomány felállításától az Anschlussig (1922–1938). In Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla – Szarka, László (szerk.) 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 114–117.
- Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla – Szarka, László (szerk.) 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Bíró, László 2010: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.
- Bjeljac, Željko – Lukić, Vesna 2008: Migrations on the territory of Vojvodina between 1919 and 1948. *East European Quarterly*, 42, 1, 69–93.
- Czímer, Gábor 2021: *AKO-felmérés: A felnőtt lakosság 12%-a jelölte meg a magyar nemzetiséget*. Letöltve: 2021. május 13., <https://ujso.com/kozelet/ako-felmeres-a-felnott-lakosag-12-szazaleka-jelolte-meg-a-magyar-nemzetiseget>
- Dékány, István 2018: *Trianoni árvák*. Budapest, Noran Libri Kiadó.
- Fedinec, Csilla 2008: A kárpátaljai magyar kisebbség helyzetének változása Ukrajnában. In Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla – Szarka, László (szerk.) 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 346–353.
- Gyémánt, Richárd 2005: A burgenlandi magyarság demográfiai és társadalomstatistikai sajátosságai. *Területi Statisztika*, 45, 1, 33–45.
- Gyurgyík, László 2014: *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig – Különös tekintettel a 2001-től napjainkig tartó időszakra*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Hornyák, Árpád 2015: Jugoszlávia a nulladik évben. Új berendezkedés – régi ambíciók. *Korunk*, Harmadik folyam, 26, 5, 89–95.
- Ioniță, Andoria – Rădoi, Steluța – Logofătu, Georgiana – Mondiru, Dragoș 2020: *Evenimente demografice în anul 2019*. București, Institutul Național de Statistică.
- Juhaščíková, Ivana – Katerinkova, Mária – Krčméryová, Eleonóra – Podmanická, Zuzana – Šká-pik, Pavol – Štukovská, Zuzana – Zahn, Ondrej 2015: *The 2011 population and housing census – Facts about changes in the life of the Slovak population*. Bratislava, Statistical Office of the Slovak Republic.
- Kapitány, Balázs 2013: Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 56, 1, 25–64.
- Kapitány, Balázs 2015: Külhoni magyar közösségek. In Monostori, Judit – Őri, Péter – Spéder, Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 227–240.
- Kiss, Tamás 2017: Demográfiai és makrofolyamatok. In Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015 – Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 129–183.
- Klinger, András – Kepecs, József (szerk.) 1990: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. I. köt.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kocsis, Károly – Bognár, Antal 2003: *Horvátország pannon területének etnikai térképe. A népesség etnikai összetételének változása a történelmi Horvát-Szlavónország mai területén (1840–1921) és a mai Horvátország területén (1880–2001)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet.
- Kocsis, Károly – Kicošev, Saša 2004a: *A Vajdaság mai területének etnikai térképe – A népesség etnikai összetételének változása a Vajdaság mai területén (1495–2002)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet.

- Kocsis, Károly – Kicošev, Saša 2004b: *A Vajdaság mai területének etnikai térképe – A népesség változó etnikai arculata a Vajdaság mai területén*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet.
- Kocsis, Károly 2005a: *A Muravidék mai területének etnikai térképe – A népesség változó etnikai arculata a Muravidék mai területén*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet.
- Kocsis, Károly 2005b: *A Muravidék mai területének etnikai térképe. A népesség etnikai összetételének változása a Muravidék mai területén (1787–2002)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet.
- Kocsis, Károly – Tátrai, Patrik (szerk.) 2015: *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*, harmadik átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet.
- Kovács, Attila [é. n.]: *A muravidéki magyarok a statisztikák tükrében 1869 és 2011 között*. http://www.e-kompetencia.si/images/epublikacije/attila/Muravideki_magyarok_1869-2011_-_Projekt_e-kompetence_-_140599_-_splet.pdf Letöltve: 2021. május 7.
- Központi Statisztikai Hivatal Népesedéssziszti Főosztály 1990: *1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként – Országhatáron kívüli terület*. Kézirat, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Miljković, Dušan (főszerk.) 1989: *Jugoszlavija 1918–1988, Statistički godišnjak*. Beograd, Savezni Zavod za Statistiku.
- Mirnic, Károly 2001: Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In Gábrityné dr. Molnár, Irén – Mirnic, Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak – Tanulmányok, kutatások, statisztikák*. Szabadka, Magyarorsággutató Tudományos Társaság, 9–75.
- Mócsy I., István 1995: Partition of Hungary and the Origins of the Refugee Problem. In Király K., Béla – Veszprémy, László (eds.): *Trianon and East Central Europe – Antecedents and Repercussions*. Highland Lakes, Atlantic Research and Publications, 239–256.
- Molnár, József – Molnár D., István 2005: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- Molnár, Tibor 2013: A titói Jugoszlávia első 10 éve a Tisza mentén. In Sajti A., Enikő – Juhász, József – Molnár, Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Zenta – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Zentai Történelmi Levéltár.
- Nyárády R., Károly 1996: Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi és anyanyelvi viszonyokra. In Bárdi Nándor – Dippold Péter (szerk.): *Erdély etnikai arculatának változása, Kisebbségi Adattár V*. Budapest, Teleki László Alapítvány – Közép Európa Intézet, 15–70.
- Popély, Árpád 2008: A csehszlovákiai magyar kisebbség jogfosztása: deportálás, lakosságcsere és reszlovakizáció. In Bárdi, Nándor – Fedinec, Csilla – Szarka, László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 210–215.
- Popély, Gyula 1991: *Népfogyatkozás – A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*. Budapest, Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely.
- Sajti A., Enikő 1984: *Szekély telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában 1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Sajti A., Enikő 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Sürgősségi rendelet a nép- és lakásszámlálás megszervezéséről és lebonyolításáról Romániában 2021-ben. *Románia Hivatalos Közlönye*, 46/2020, 3–40.
- Tátrai, Patrik – Molnár, József – Kovály, Katalin – Erőss, Ágnes 2018: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3, 7–31.
- Transindex, 2021: Jövőre halasztják az idén esedékes romániai népszámlálást. Letöltve: 2021. május 18. https://itthon.transindex.ro/?hir=62661&jovore_halasztjak_az_iden_esedekes_romaniai_nepszamlalast
- Varga E., Árpád 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén – Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez.* Budapest, Regio – MTA Történettudományi Intézet.
- Varga E., Árpád 1998: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből.* Budapest, Püski Kiadó.

NEULINGER ÁGNES

A hivatalos statisztikai adatok üzleti értéke, avagy hogyan kapcsolódik a népszámlálás az üzleti kutatásokhoz?

Absztrakt

A rendszerint tízévente zajló népszámlálás megkerülhetetlen bázisát jelenti az üzleti célú kutatásoknak, hiszen teljes körű adatot szolgáltat a lakosság alapvető jellemzőiről, az életmódot befolyásoló demográfiai tényezőkről és lakhatási körülményekről. Minden olyan üzleti vállalkozás, amely valaha rendelt vagy saját maga készített piackutatást, jó eséllyel hasznosította a népszámlálás adatait is. Ezzel együtt egy értékesítési vezetőnek, marketingesnek vagy cégvezetőnek sokszor nem jelent sokat a census, és bár kétségtelen, hogy a népszámlálás nem üzleti célú adatgyűjtés, kérdés lehet, hogy van-e a kapcsolódásuknak gazdagabb értelme. Jelen tanulmány ennek a kérdésnek a vizsgálatára vállalkozik és mutatja be hazai és nemzetközi források segítségével a népszámlálás és üzleti kutatás kapcsolódási pontjait és ezek jellemzőit. Kulcsszavak: népszámlálás, piackutatás, irodalmi áttekintés

Abstract

Census taking is usually carried out once every ten years and gives fundamental information for marketing research on the main characteristics of the entire population with the help of general demographic variables and data on living arrangements. There is a good chance that every company has ever ordered or conducted a research study has also used Census data. Nevertheless, sales representatives, marketing managers and executive managers often underestimate the value of Census. It is a fact, that Census data do not primarily serve business purposes, yet the question on the business application of Census statistics is relevant. This study presents the business potential of Census data through the introduction of relevant national and international literature.

Key words: census, market research, literature review

Bevezetés

A népszámlálásból elérhető információk alapinformációknak tekinthetők a társadalom jellemzőinek vonatkozásában, és ahogy Dugmore és szerzőtársai megfogalmazták: „a census fontosságát nem lehet eltúloz-

ni”.¹ Eszerint nem kérdés, hogy a népszámlálás nagy jelentőségű minden mintavételes kutatás számára, így az üzleti célú kutatások számára is. Ezzel együtt az üzleti kutatás mindennapi gyakorlatában a népszámláláshoz való kapcsolódás minimálisnak, rutinszerűnek és inkább kiegészítő jellegűnek tűnik. Ugyanez igaz a kutatómódszertani oktatásra az üzleti képzések esetében. A tanórákon a mintavételes kutatáshoz képest – ami az üzleti célú kutatások alapvető megközelítése – a népszámlálás mint egzotikus ellenpont jelenik meg, ahol adott terület minden egyes személyére kiterjedő, teljes körű adatfelvétel valósul meg. Tapasztalataim szerint a piackutatói, marketingszakmai környezetben a census jellemzően az alapadatai kapcsán érdekes, úgymond, ez az „alapvető háttér”, és így „van mihez képest súlyozni”, valamint a lassú és az elavult jelzők szoktak társulni hozzá. De mi van mindezekén túl? Hogyan kapcsolódik össze a népszámlálás és az üzleti kutatás területe? Jelen tanulmány erről a kapcsolódásról szól elsődlegesen a hazai népszámlálás jellemzőiből kiindulva, amely kiegészítésre kerül nemzetközi tapasztalatok és megoldások ismertetésével.

A népszámlálások jellemzői és értelmezésük az üzleti kutatások kontextusában

A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) honlapján található megfogalmazás szerint „a népszámlálás olyan rendszeresen, általában 10 évente ismétlődő, teljes körű állapotfelvétel, amely egy adott terület (ország) népességének egészére kiterjed és egy előre meghatározott időpontra vonatkozik. A népszámlálás eszmei időponthoz kötődik, teljes körű és igen sokoldalú a felhasználása. Az összeírásra az egész országban egyidejűleg, azonos tartalommal és egységes módszertani alapon, minden lakásra és személyre kiterjedően kerül sor.”² Magyarországon 1869 óta tartanak rendszeresen népszámlálásokat, és ezeknek a lebonyolítása a 60-as évek óta a nemzet-

1 Dugmore et al. 2011.

2 Lásd a KSH 2011-es népszámlálási honlapján: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/a_nepszamlalas_celja_sb

közi követelményeket is figyelembe veszi.³ A következő népszámlálásra az eredeti tervek szerint 2021 május–júniusában került volna sor, a koronavírus-járvány miatt azonban elhalasztották. A halasztást követően a következő népszámlálást – több más országhoz hasonlóan – 2022-ben fogják megtartani.

A népszámlálás kérdőívében a népességre és a lakásállományra vonatkozó kérdések szerepelnek, ezzel a kutatás képet ad a lakosság demográfiai jellemzőiről, valamint annak változásáról.⁴ A hosszú távú adatsorokból származó eredmények alapvetőnek tekinthetők, ezeket jellemzően senki nem vitatja, így mindenki által elfogadott alapot, viszonyítást adnak. A népszámlálás fontossága abban rejlik, hogy ez az egyetlen adatfelvétel, amely az ország teljes lakosságára és életkörülményeire kiterjed, pontos adatokat ad a különböző gazdasági és társadalmi szférák döntéshozóinak, továbbá adatait nemzetközi szinten is elfogadják.⁵ Az üzleti felhasználásához érdemes tételesen számba venni azt, hogy a népszámlálás (1) miről, (2) mikor, (3) kiknek és milyen feltételek mentén szolgáltat adatot. Ezen szempontok mentén először bemutatásra kerülnek a népszámlálás hazai sajátosságai, amit az üzleti kutatások nézőpontjából történő értékelés kísér.

Miről?

Adat szintjén a népszámlálás a következőket tartalmazza a kérdőívei alapján:⁶

- A népességre vonatkozó személyi kérdések, úgymint nem, születés helye, ideje és születéskori lakhely, ideiglenes és állandó lakcím, állampolgárság, nyelvismeret, családi állapot és a családban, háztar-

3 További részletekért lásd: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/a_magyarorszagi_nepszamlalások_tortenete_sb

4 A népszámlálás 1960 óta magában foglalja az intézetekben élők, úgymint kollégiumok, munkásszállók, szociális otthonok, kórházak, szállodák adatainak a számbavételét is.

5 A KSH honlapján szereplő, *A népszámlálás fontossága* cím alatt jegyzett tényezők alapján, részletesen lásd: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/a_nepszamlalas_celja_sb

6 A népszámlálás 2001, 2011 és 2022. évi adatfelvételek kérdőíveinek forrásai a KSH honlapjai szerint: [http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/\(2001\)](http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/(2001)), http://www.ksh.hu/nepszamlalas/a_nepszamlalas_kerdesei_sb (2011) és [https://www.ksh.hu/nepszam2021-kerdoivteszt-menu-kerdoiv\(2021\)](https://www.ksh.hu/nepszam2021-kerdoivteszt-menu-kerdoiv(2021)).

tásban betöltött szerep, házasságkötés és bejegyzett élettársi kapcsolat ideje, élve született gyermekek születési adatai, iskolába járás, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, munkavégzés vagy tanulás helye, munkavégzéssel, tanulással összefüggő napi közlekedés. Önkéntes kérdésként jelenik meg a nemzetiség, anyanyelv, családi, baráti körben beszélt nyelv, vallás, tartós betegség és fogyatékoság.

- A lakásállomány kapcsán feltett kérdések, úgymint a lakás címe, rendeltetése (típusa), építési éve, lakóegység típusa, falazata, lakáshasználat formája és rendszeressége, tulajdoni jellege, helyiségeinek száma, alapterülete, kommunális ellátottsága, felszereltsége, lakásban lakó háztartások és személyek száma.

A népszámlálás során feltett kérdések a lakásállomány kapcsán alapvetően stabilak, egyetlen változás 2022-ben az internet-hozzáférés megjelenése a kérdőívben. Ezzel szemben a népességre vonatkozó kérdések esetében több változás látható a legutóbbi három kérdőív (beleértve 2022-es évet) alapján. Eszerint a 2011-es adatfelvételben a családi állapot kérdés mellett a családban, háztartásban betöltött szerep rögzítése (úgymint férj/feleség, élettárs, gyermekével egyedül élő szülő, gyermek, más rokon, nem rokon) a korábbi táblázat helyett a személyi kérdőív egyik kérdéseként jelent meg. Majd a lista 2022-ben kiegészül – a 2016-os mikrocenzushoz hasonlóan – a bejegyzett (azonos nemű) élettárs kategóriával. Ugyancsak a mikrocenzusban szerepelt először a külföldön élés, külföldről hazaköltözés témája, amely a 2022-es népszámlálás kérdőívében is helyet kap.

Praktikusan az említett adatok hasznosak lehetnek az üzleti világ azon szereplőinek, akik célcsoportjukat keresik, és azt területi alapon szeretnék megtalálni. Ilyen lehet egy lakásfelújítással foglalkozó vállalkozó, aki információt szeretne arról, hogy mely környék lakásai vannak leginkább előregedve (a lakóépület építési ideje alapján), egy magánóvodát nyitni kívánó óvodapedagógus, hogy megtudja, mely városban/városrészben élnek leginkább hat év alatti gyermekes családok, vagy bármely vállalkozó, aki azt szeretné tudni, hogy működési környezetében hány év a lakosok átlagéletkora. Ezek az adatok egyéni adatkéréssel elérhetők a hazai Központi Statisztikai Hivataltól, és amennyiben lekérésre kerülnek a foglalkozási és iskolázottsági jellemzők is – amelyek segítségével a társadalmi tagozódás megbecsülhető –, akkor azzal a piaci potenciálok már közelíthetők lesznek.

Ha a népszámlálásból elérhető adatokat a napi üzleti gyakorlat szempontjából nézzük, akkor ezek hasznossága érintőlegesnek tűnik. A népszámlálásban felvett demográfiai kérdések mind fontosak ugyan, de üzleti szempontból önmagukban csak korlátozottan érdekesek a menedzserek számára. Erelles, Fukawa és Swayne ennek kapcsán úgy fogalmaz, a cenzust egy női ruházati kiskereskedelmi üzletlánc vásárlói adataival összehasonlítva, hogy „mindkét adathalmaz gazdag, nagy és *insight*ot ad, de csak az utóbbi teszi lehetővé a marketingvezetőnek, hogy aktuális és tényalapú döntéseket hozzon”.⁷ Eszerint a mindennapi marketing- és általában üzleti jellegű döntéshozatalt a népszámlálási adatok csak közvetve tudják támogatni.

Mikor?

Az adatfelvétel – a fentebb jelzett meghatározás szerint – általában tízévente történik, az adatok publikálása pedig az adatfelvételt követő évek alatt, jellemzően több hullámban. Ezért szokták a népszámlálás egyik legfőbb kritikájaként említeni a lassúságot. A legutóbbi, 2011-es népszámlálási eredmények publikálásának időbeli jellemzőit – annak tematikus tanulmányai szerint – az 1. táblázat foglalja össze. A táblázatból látható, hogy a népszámlálás adatgazdagsága évek alatt dolgozható fel, gyakorlatilag a mikrocenzusig⁸ folyamatos munkát adva a kutatóknak. Ez az időbeli lépték a stratégiai döntéshozatali kérdésekhez illik inkább a napi operatív üzleti döntésekkel szemben.

7 Erelles–Fukawa–Swayne 2016.

8 A mikrocenzus két teljes körű népszámlálás között mintavételes kutatással gyűjt adatot a társadalomról. Legutóbb 2016-ban került lebonyolításra mikrocenzus.

*1. táblázat. A népszámlálás adatainak publikálása
a megjelenés ideje szerint*

	<i>Megjelenés éve</i>
Előzetes adatok	2012
Demográfiai adatok	2013
Háztartások, családok életkörülményei	2013
Iskolázottsági adatok	2013
A lakások és lakóik	2013
Országos és területi adatok	2013
Foglalkoztatás, munkanélküliség, ingázás	2014
Lakásviszonyok	2014
Fogyatékosággal élők	2014
Nemzetiségi adatok	2014
Vallás, felekezet	2014
A népesség gazdasági aktivitása	2014
A népesség iskolázottsága (azon belül szakképzettség)	2014
A fogyatékosággal élők helyzete és szociális ellátásuk	2015
A család típusok jellemzői	2015
A foglalkoztatottak napi ingázása és közlekedése	2015
A társadalom rétegződése	2015
Műhelytanulmányok	2016
Módszertani kötet	2016

Kinek és milyen feltételek mentén elérhetően?

A népszámlálás adatait elsődlegesen az ország társadalmi-gazdasági és demográfiai kérdéseivel foglalkozó szakemberei használják, az állami, a magán- és a civil szféra képviselői egyaránt. Ahogy Collins és Wallace megállapítják, a népszámlálási adatok hagyományosan a helyi és országos kormányzati munkában fontosak, amely mellett a kilencvenes évekre megjelent az üzleti célú felhasználás iránti érdeklődés is. Angliai tapasztal-

talataik alapján jelzik, hogy a cenzusadatok értékét egyre inkább felismerte az üzleti világ, amely belső használatra és külső értékesítésre is elkezdett a népszámlálási adatokból célpiacon meghatározására, célzására alkalmas, kombinált adatokat képezni.⁹

A teljes lakosságra vonatkozó adatokat gyakran használják a tudományos élet kutatói a társadalmi és területi fókuszú kutatásaikhoz. Továbbá az adatok hasznosulhatnak az üzleti döntéshozatal során, amennyiben az a lakossági jellemzőkre és területi sajátosságokra irányul.

A fenti 1. táblázatból látható, hogy a részletes adatok és az elkészült elemzések folyamatosan kerülnek közlésre bárki számára elérhető módon, a KSH oldaláról letölthető formában. Emellett a 2011. évi népszámlálás és a 2016. évi mikrocenzus esetében a KSH kutatószobájában az adatbázisok is hozzáférhetőek kutatók számára, de kizárólag tudományos kutatási célra. Az adatbázisokat tekintve a mikrocenzusok teljes adatállománya, míg a népszámlálások esetében a népszámlálásból vett tízszázalékos minta áll a tudományos célú kutatók rendelkezésére. A kutatói hozzáférés ezen adatokhoz a kutatásra előzetesen összeállított adatállományok esetében térítésmentes, egyedi adat-összeállítás esetében térítésköteles. Nem az akadémiai szférából érkező kutatók is igényelhetnek egyedi táblázatos adatokat; ezeket a kéréseket a KSH megvizsgálja abból a szempontból, hogy az igényelt táblázatos adatok a kért bontásban rendelkezésre bocsáthatók-e, illetve adatvédelmi szempontból kiadhatók-e. Az adatállomány előállításáért a KSH költségtérítést kérhet.

Hogyan használják fel a népszámlálás adatait az üzleti kutatások?

Hazai és idegen nyelvű publikációkban – vegyes tudományterületi jellemzőkkel – rendszeresen a cenzusok adatait hivatkozó tanulmányok. Ezen elemzések többsége egyszerűen csak felhasználja a cenzus adatait saját munkájának a támogatására, a minta értékelésére és a kutatás eredményeinek ellenőrzésére, míg egy kisebb részük üzleti, fogyasztói né-

9 Collins–Wallace 1995.

zópontból értékeli a népszámlálások adatait, eljárásait. A téma kapcsán áttekintett tanulmányok tanúsága szerint tipikusan a lakossági demográfiai információk és a területi, földrajzi célzashoz szükséges adatok érdekesek az üzlet számára. Igaz, a népszámlálás üzleti alkalmazhatóságát érintő munkákban visszatérő gondolatként jelenik meg a lassú és túlságosan aggregált minősítés, amely így korlátozott betekintést ad a lakosság fogyasztási és életmódjellemzőibe.¹⁰

Ezzel együtt számos olyan terület van, ahol üzleti jellegű kutatási kérdésekkel összefüggésben megjelenik a népszámlálás adatainak a felhasználása, ezek az alábbiakban kerülnek bemutatásra.

A census mint viszonyítási pont

Az egyik leggyakoribb megoldás mind a nemzetközi, mind a hazai publikációkban. Adott célcsoportra vonatkozó kutatási eredmények értelmezéskor megjelenik, hogy mi tudható a tágabb kontextusú censusból, és ahhoz képest egy adott kutatás mire jutott.¹¹

Mintavételes kutatások támogatása

A másik meghatározó terület a népszámlálás eredményeinek felhasználásában a mintavételhez, a kutatási minta kialakításához kötődik. A lakosságra vonatkozó kutatások rendszeresen hivatkozzák a mintájuk kialakításához a népszámlálási adatokat,¹² vagy ahogy a KSH munkatársa a 2011-es népszámlálás kapcsán fogalmazott: „a piackutatók ehhez viszonyítva választják ki az úgynevezett reprezentatív mintáikat”.¹³

Szegmentálás cenzusadatok alapján

A népszámlálás adatai alkalmasak lehetnek a lakosság szegmentálására is. Campbell–Ryley–Thring¹⁴ kutatásukban népszámlálási adatokon

10 Lásd például Birkin 2019.

11 Lásd például Brown 2003.

12 A legtöbb kérdőíves kutatás hivatkozható ehhez, így például McCarty és Shrum 1993 nemzetközi munkája, vagy Neulinger és Radó 2015 hazai cikke, amelyek a mintavételi súlyokhoz használták a census adatait.

13 Virágh 2012.

14 Campbell–Ryley–Thring 2012.

végeztek klaszterelemzést annak azonosítására, hogy egy adott angliai nagyváros területén belül hol élhetnek azok, akik alternatív üzemanyagot használnak. Ehhez először leírták a potenciális felhasználó profilját a témában elérhető korábbi kutatások alapján, majd a helyi népszámlálási adatok segítségével területileg meghatározták, hogy adott profilú potenciális felhasználók hol élhetnek. Igaz, ehhez szükség volt arra a földrajzi alapú klasszifikációs rendszerre, amelyet az Egyesült Királyság cenzusa során határoz meg az angol statisztikai hivatal. Ugyancsak szegmentációt végzett Clark, aki az autóbirtoklás tényét a népszámlálás lakossági, háztartási adatai alapján modellezte, és arra a következtetésre jutott, hogy a becslés a népszámlálási adatokból megbízhatóan megtehető.¹⁵ Továbbá, ha földrajzi alapú szegmensekben gondolkodunk, akkor a területi lakossági demográfiai adatok segíthetnek abban, hogy hová érdemes kiskereskedelmi egységeket telepíteni,¹⁶ és általában a marketingkommunikációs tevékenységek tervezésében is.¹⁷

Adatkombinációk

Amennyiben a népszámlálás adatai összeköthetők más adatbázisokból származó adatokkal, az gazdag elemzési lehetőséget biztosíthat piackutatási, üzleti célokra. Waddell és szerzőtársai dohányipari promóciókra fókuszáló elemzése egy dohányipari kereskedelmi hirdetések mérő kérdőív adatait kötötte össze az Egyesült Államok cenzusának demográfiai adataival egy New York államra vonatkozó elemzés esetében. Elemzésük összefüggést talált a vizsgált földrajzi körzetekben élő fiatalok aránya és a mentolos dohánytermékek promóciója között.¹⁸ Hasonlóképpen Trivedi számos adatot kapcsolt össze elemzése során, úgymint egy üzletlanc vásárlói adatai, az üzletek jellemzőire vonatkozó adatbázis és az amerikai cenzus demográfiai adatai. Ezek segítségével meg tudta határozni a földrajzi lokáció és termékkategória jelentőségét az egészséges termékek vásárlása során.¹⁹

15 Clark 2009.

16 Dugmore et al. 2011.

17 Mitchell–McGoldrick 1994.

18 Waddell et al. 2016.

19 Trivedi 2011.

Kiváltható a népszámlálás más adatgyűjtési megoldással?

A Big Data idején, amikor számos adatforrásból szinte végtelen adat elérhető, felmerül a kérdés, hogy szükség van-e a népszámlálásra továbbra is. A kérdés az üzleti kutatások szempontjából is releváns: kell továbbra is census, vagy a technológiai fejlődésnek köszönhetően a vállalatok saját maguk is hozzáférnek olyan adatokhoz, amelyek kiválthatják azt? Összességében, a kérdésben megszólalók véleménye alapján a válasz inkább nemleges. Struijs és szerzőtársai számos olyan – egymással összefüggő – problémát megneveznek, amelyek kérdéssé teszik a census helyettesíthetőségét, úgymint a módszertani megbízhatóság, az adatminőség és az adatok megbízható értékelése. Meglátásuk szerint a Big Data használhatóságának egyik legnagyobb kihívását a módszertanhoz fűződő aggodalmak jelentik. Nevezetesen az, hogy a keletkező adatok nagy része (például a közösségi média adatai) nem kutatási célból keletkezik elsődlegesen, így célsokaságuk, struktúrájuk és minőségük nem előzetesen meghatározott, így a mintavételes eljárásokhoz kapcsolódó hagyományos statisztikai elemzések nem mindig lehetségesek ezeken az adatokon. Ráadásul az adatok sokszor nem könnyen értelmezhetők.²⁰ Shearmur egyértelműen ki is mondja, hogy a népszámlálás a technológiai fejlődés által lehetővé vált adatrögzítésekkel és ezen adatok elemzésével nem kiváltható. Ahogy megfogalmazta: „a Big Data üdvözölhető és érdekes új eszköz, amely számos *insight*ot hoz”, főleg ha annak adataihoz kutatók is hozzáférhetnek. Ezzel együtt a társadalom struktúrájának és jellemzőinek megértéséhez a censzustípusú adatok megkerülhetetlenek. Érvelése szerint a népszámlálás éppen azt az alapvető információt adja meg, amihez képest a Big Data-adatok is értelmezhetők, azaz census nélkül nem áll rendelkezésre a teljes lakosságot leíró információ, amihez képest a mintavételek elvégezhetők, és a reprezentativitás értelmezhető.²¹

Egy másik nézőpontot képviselve Dugmore és szerzőtársai – a census értékét és szükségességét elismerve – kiemelik annak fontosságát, hogy a censusok adatainak relevánsnak kell tudniuk maradni a gyors társa-

20 Struijs et al. 2014.

21 Shearmur 2015.

dalmi és gazdasági változások közepette. A szerzők megkerülhetetlennek tartják a változás és fejlődés szükségességét, hiszen egy gyorsan változó világban hiába megbízható egy adat, ha nem érvényes, mert a turbulens környezetben hamar értékét veszti. Megfogalmazásuk szerint szükséges, hogy rövidebb idő teljen el két adatfelvétel között annak érdekében, hogy „alkalmazkodjon a lakosság megnövekedett mobilitásához, a határok közötti mozgásához és a gazdasági bevándorláshoz”. Tekintettel a kérdőívvel történő teljes körű adatfelvétel magas költségére, elkerülhetetlennek tartják a közigazgatásban keletkező adatokra épülő elemzéseket és gyakoribb mintavételes kutatásokat.²²

Erre a javaslatra rímelve a KSH is foglalkozik a más céllal regisztrált adatok felhasználhatóságával. A hivatal 2017-ben megjelent műhelytanulmánya közel 160 oldalon foglalkozik az ún. másodlagos adatforrások használatával a statisztikában. Ebben a dokumentumban jelzik, hogy 2016. júniusi állapot szerint a hivatal közel kétszáz adminisztratív adatforrást vesz át, továbbá hozzáfér nyolcvan olyan statisztikai adatgyűjtésnek az adataihoz, amelyet más intézmény gyűjt. Ezzel együtt a népszámlálás kapcsán a műhelytanulmány hangsúlyozza, hogy az adminisztratív adatforrások használata együtt jár azzal, hogy az információ az ezekben a rendszerekben elérhető adatokra korlátozódik, ami nem felel meg teljeskörűen az eddigi népszámlálásokban felvett adatoknak.²³

A népszámláláson túlmenően vizsgálta a Big Data felhasználhatóságát a hivatalos statisztikában Giczi és Szőke tanulmánya. Az elemzés áttekinti a mobilkommunikációs, az internetes, a szenzoros és a folyamatgenerált tranzakciók alkalmazási lehetőségeit, és megállapítja, hogy ezeket sokszor megnehezítik vagy nem teszik lehetővé az adatvédelmi szempontok, a jelenlegi adatátadási gyakorlat jellemzői vagy éppen annak hiánya. Véggökövetkeztetésük szerint a Big Data „megtalálja majd a helyét a hivatalos statisztikában anélkül, hogy a hagyományos adatgyűjtési eljárásokat feleslegessé tenné”.²⁴

22 Dugmore et al. 2011.

23 KSH 2017.

24 Giczi–Szőke 2017.

Üzleti adatokból hivatalos statisztika

Részben a Big Data területét érinti, így átfed az előző témakörrel a kérdés, hogy az üzleti szférából származó adatok miként használhatók fel hivatalos statisztikai célokra, népszámlálási témakörökben és azokon túlmutatóan is. Giczi és Szőke elemzése bemutat egy olyan nemzetközi példát, amikor vállalati adatok segítik a nemzeti adatgyűjtést. Konkrétan a mobilszolgáltató vállalatoknál keletkező és helymeghatározásra alkalmas adatokról van szó, amelyeket az érintett vállalatok anonim módon bocsátanak a hivatalos statisztika rendelkezésére Észtországban. Ez az információmegosztás lehetővé teszi az országhatár-átlépésekre vonatkozó adatok megbízható gyűjtését. A KSH adatgyűjtési gyakorlatához kapcsolódóan azt az elképzelést fogalmazzák meg a kutatók, hogy a vásárlási folyamat során keletkező adatok (úgy mint bankkártyahasználat, online pénztárgép adatok) támogathatják a fogyasztásstatisztikai célból megvalósuló adatgyűjtést, hiszen ezzel a háztartások fogyasztási jellemzőit és kiadásait pontosabban lehetne megismerni.²⁵

A kereskedelmi vállalatoknál keletkező adatok hivatalos statisztikai felhasználásáról értekezik Dugmore tanulmánya az Egyesült Királyság esetében. Érvelése szerint a vállalati adatok ugyan nem reprezentatív mintái a teljes lakosságnak, azaz torzítottak lehetnek területi és státusz-alapon, valamint összetételüket a különböző marketingakciók is befolyásolják, mégis kiterjedt méretük és aktualitásuk miatt trendek előrejelzésére alkalmasak lehetnek. Dugmore nevesíti azokat az adatforrásokat, amelyek a statisztikai hivatal demográfiai adatgyűjtését támogathatják, ezzel a népszámlálási adatfelvételt is megkönnyíthetik. Ilyen lehet például a lakossági címlista ellenőrzése a szolgáltatói vállalati oldalon megtalálható címlistákkal (például villamosművek). Elemzésében azt is megállapítja, hogy az adatmegosztás akadálya lehet az adatbiztonság és adatvédelem kérdése, miközben a vállalati szféra részvételét ösztönözheti, hogy az együttműködés jó hatással lehet a kormányzattal való viszonyra.²⁶

Ugyancsak az Egyesült Királyságban foglalkozik a census fogyasztói adatokkal való támogatásával Newing és szerzőtársai munkája. Cikkük-

25 Giczi–Szőke 2017.

26 Dugmore 2010.

ben a lakossági áramfogyasztás intelligens eszközökkel való mérésének statisztikai lehetőségeit tárgyalják. Az intelligens fogyasztásmérés a gáz- és villamosenergia-felhasználás esetében azt jelenti, hogy a háztartási fogyasztásmérés adata automatikusan beküldésre kerül a szolgáltatónak, így nincs szükség leolvasásra, bediktálásra és becslés alapján történő fizetésre, mivel a tényleges fogyasztási adatok azonnal rendelkezésre állnak. Ebből az adatból a háztartás jellemzőire vonatkozóan származtatható információ, amely így közel valós idejű hozzáféréssel támogathatja a demográfiai célú adatgyűjtést.²⁷

Mindezek a javaslatok értékesek és fontos lehetőséget kínálnak a statisztikai adatok gyorsabb és költséghatékonyabb gyűjtésére. A kérdés, ami minden esetben felmerül, az a jogi megfelelés, és hogy adott mérések milyen hatókörűek, azaz képesek-e teljes körű információt adni vagy jól lehatárolhatóan kiegészítők lenni, hiszen a hivatalos statisztika számára így lehetnek igazán értékesek.

Zárógondolatok

A népszámlálás során keletkező adatokat a vizsgált szakirodalmi források mind alapvetően fontosnak tartják, miközben visszatérően megjelenő gondolat a más adatforrások, illetve a Big Data alkalmazása a census kiváltására vagy kiegészítésére. Elmondható az áttekintett tanulmányok alapján, hogy a népszámlálás olyan információkat ad a teljes lakosságról, ami viszonyítási pontnak számít, így megkerülhetetlen. Ezzel együtt az üzleti hasznossága ezen adatoknak – az időbeli frissességen túl – erősen összefügg azzal, hogy az adatfelvétel milyen változókra terjed ki, illetve területi alapon milyen részletezettséggel közlik azokat. Nagy-Britanniában a 2001-es népszámlálás újdonsága volt, hogy a felvett adatokból ún. társadalmi tagolódást számoltak egy algoritmus segítségével, amely olyan változókat vett ehhez figyelembe, mint például a foglalkozás, gazdasági aktivitás, lakáshasználat. Mivel ez a mutató hasonló a gyakorlati marketinggel és piackutatással foglalkozók körében jól ismert ABCDE (Esomar)

27 Newing 2016.

státuszbesoroláshoz, a társadalmi pozícióra vonatkozó becslés értékesebbé tette a népszámlálás adatait az üzleti felhasználás számára is. Továbbá ebben a vizsgálatban határoztak meg először olyan kisebb régiókat²⁸ – ezek Angliában és Walesben jellemzően egyenként 125 háztartást foglalnak magukba –, amelyek így pontosabb szegmentációt és célzást tettek lehetővé felhasználói oldalról.²⁹ A társadalmi tagozódás mutatójának bevezetése azzal együtt fontos újdonságot jelentett, hogy a tapasztalatok szerint ez a számítás elsősorban a 16 és 64 év közötti lakosság esetében bizonyult megbízhatónak, míg az idősebb és nyugdíjas, illetve inaktív népesség körében kevésbé működött jól.³⁰

Magyarországon a népszámlálás adataiból a foglalkozási rendszer segítségével kerül meghatározásra a magyar társadalom rétegződése. Az adatok területi szempontból elsődlegesen településtípus-, megye- és településszintű formában érhetőek el. A nagy-britanniai példa azt jelzi, hogy a mutatószám szintű feldolgozás és a finomabb területi adat növeli az adatok értékét. Hazai viszonylatban Nagy Péter Tibor elemzése példa arra, hogy miként lehet a népszámlálási adatokból komplexebb társadalmi tagolódást meghatározni. A kutató a cenzust az iskolai egyenlőtlenségek bemutatásához használta fel, és ehhez határozta meg a társadalmi tagoltságot.³¹

Továbbá megállapítható, hogy korunk folyamatos technológiai fejlődése és a keletkező adatok hatalmas mennyisége mellett a nemzeti statisztika sem tud elmenni. A Big Data egyrészt versenytársa a hivatalos statisztikának, másrészt segítője is lehet. Üzleti célú elemzések esetében állandó kritika a népszámlálás adatainak relevanciája és az elavulás problémája.³² Ennek kapcsán is lényegesnek tűnik, hogy a statisztikai hivatalok együttműködjenek más adatszolgáltatókkal, hiszen ez lehet az alkalmazkodás és lépéstartás útja. Ennek megfelelően a magyar Központi Statisztikai Hivatal – más nemzetközi társához hasonlóan – aktívan foglalkozik a más forrásból elérhető adatok hasznosíthatóságának lehetőségével, illetve a másodlagos adatforrások, közigazgatási regiszterek felhasználásával. Erre mind a gyorsan változó társadalmi-gazdasági környezet, mind

28 *Output areas*, vagy rövidítve OAs.

29 Leventhal 2003.

30 Meyer–Moy 2004.

31 Nagy 2017.

32 Lásd Dugmore et al. 2011.

a költségek nyomása ösztönző hatással van. Ráadásul a statisztikai hivatalok, köszönhetően módszertani megbízhatóságuknak, stabilitásuknak, a jogszabályi jellemzőknek és az üzleti érdekek fölött álló státuszuknak, egyfajta „megbízható harmadik félnek”³³ is számítanak adatmegosztás esetében. Ez azt jelenti, hogy a nagytömegű, sokszor bizonytalan minőségű adatok világának adhatnak hitelesítést, valamint a máshol keletkezett érzékeny adatokat rajtuk keresztül könnyebben megoszthatják azok az üzleti versenytársak is, akik egyébként más módon nem engednék hozzáférést adataikhoz.

Másrészt a népszámlálásra nemcsak úgy tekinthetünk, hogy az mennyiben képes hasznos adatokat eredményezni üzleti célú felhasználásra, hanem úgy is, hogy az üzleti adatok mennyiben tudják támogatni a cenzust. Ebben a tanulmányban több olyan megoldás is bemutatásra került, amelyek a piaci működéshez, üzleti tranzakciókhoz, fogyasztáshoz köthető adatok statisztikai felhasználhatóságát érintették. Ezen megoldások alkalmazásának sokszor vannak jogi vagy technikai akadályai, amelyek azonban sikeresen feloldhatók lehetnek, ahogy azt az észtországi mobilszolgáltatók által átadott adatok példája is jelzi.

Jelen tanulmány abból a célból jött létre, hogy bemutassa a népszámlálás és az üzleti jellegű kutatások kapcsolatát. Az áttekintett kutatási jellemzők, gyakorlatok és példák alapján elmondható, hogy a triviálisnak tűnő válasz mellett, miszerint a népszámlálás az üzleti kutatások szempontjából alapvető, és egyfajta origónak számít, kiderült, hogy a két terület kapcsolata messze túlmutat mintavételi és alapidemográfiai kérdéseken.

Irodalom

- Birkin, M. 2019: Spatial data analytics of mobility with consumer data. *Journal of Transport Geography*, 76, 245–253.
- Brown, C. 2003: Consumers' preferences for locally produced food: A study in southeast Missouri. *American Journal of Alternative Agriculture*, 18, 14, 213–224.
- Campbell, A. R. – Ryley, T. – Thring, R. 2012: Identifying the early adopters of alternative fuel vehicles: A case study of Birmingham, United Kingdom. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 46, 8, 1318–1327.

- Clark, S. D. 2009: The determinants of car ownership in England and Wales from anonymous 2001 census data. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 17, 5, 526–540.
- Collins, J. – Wallace, J. 1995: The use of Census data for target marketing—the way forward for the tourism industry. *Journal of Vacation Marketing*, 1, 3, 273–280.
- Dugmore, K. 2010: Information collected by Commercial Companies: What might be of value to Official Statistics? The case of the UK Office for National Statistics. *RatSWD Working Paper*, 151. Berlin, Rat für Sozial- und Wirtschaftsdaten (RatSWD).
- Dugmore, K. – Furness, P. – Leventhal, B. – Moy, C. 2011: Beyond the 2011 census in the United Kingdom: with an international perspective. *International Journal of Market Research*, 53, 5, 619–650.
- Erevelles, S. – Fukawa, N. – Swayne, L. 2016: Big Data consumer analytics and the transformation of marketing. *Journal of business research*, 69, 2, 897–904.
- Giczi, J. – Szőke, K. 2017: Hivatalos statisztika és a Big Data. *Statisztikai Szemle*, 95, 5, 461–490.
- KSH 2017: Másodlagos adatforrások használata a statisztikában. Általános ismeretek és a hazai gyakorlat. *Műhelytanulmányok 11*. Budapest, [k. n.]
- Leventhal, B. 2003: Leveraging the census for customer analysis. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, 12, 1, 11–19.
- McCarty, J. A. – Shrum, L. J. 1993: The role of personal values and demographics in predicting television viewing behavior: Implications for theory and application. *Journal of Advertising*, 22, 4, 77–101.
- Mitchell, V. – McGoldrick, P. J. 1994: The Role of Geodemographics in Segmenting and Targeting Consumer Markets: A Delphi Study. *European Journal of Marketing*, 28, 5, 54–72. <https://doi.org/10.1108/03090569410062032>
- Meier, E. – Moy, C. 2004: Social grading and the census. *International Journal of Market Research*, 46, 2, 141–170.
- Nagy, P. T. 2017: Az iskolázottsági egyenlőtlenségek és a 18 év alatti népesség a 2011–2016-os időszakban. *Educatio*, 26, 4, 540–556.
- Neulinger, Á. – Radó, M. 2015: A gyermeknevelés hatása a háztartások kiadási szerkezetére. *Statisztikai Szemle*, 93, 7, 662–688.
- Newing, A. – Anderson, B. – Bahaj, A. – James, P. 2016: The role of digital trace data in supporting the collection of population statistics—the case for smart metered electricity consumption data. *Population, Space and Place*, 22, 8, 849–863.
- Shearmur, R. 2015: Dazzled by data: Big Data, the census and urban geography. *Urban Geography*, 36, 7, 965–968. DOI: 10.1080/02723638.2015.1050922
- Struijs, P. – Braaksma, B. – Daas, P. J. 2014: Official statistics and big data. *Big Data & Society*, 1, 1, 1–6. <https://doi.org/10.1177/2053951714538417>
- Trivedi, M. 2011: Regional and categorical patterns in consumer behavior: revealing trends. *Journal of Retailing*, 87, 1, 18–30.
- Virágh, E. 2012: Interjú. In *A statisztikák adják a viszonyítási keretet a piackutatáshoz*. @m, 4(3), 12–14. https://issuu.com/atm_interaktiv/docs/_m_2012_maj_jun_ok
- Waddell, E. N. – Sacks, R. – Farley, S. M. – Johns, M. 2016: Point-of-sale tobacco marketing to youth in New York State. *Journal of Adolescent Health*, 59, 3, 365–367.

A népszámlálásnak, ahogy eddig ismertük, vége van? A regiszteralapú népszámlálásokról

Absztrakt

Az adatforradalomnak köszönhetően jelentős átalakulások zajlottak le az elmúlt évtizedekben, és zajlanak ma is a népszámlálások módszertanában Európa-szerte. Egyre több ország hagyja maga mögött a hagyományos, megkérdezésen alapuló módszert és váltja ki regiszterek használatával. Több európai országban ma már teljes egészében regiszteralapúak a népszámlálások, sok országban kombinált módszert használnak, azonban főként a kelet- és dél-európai országokban, így Magyarországon sem használnak még regisztereket. A regiszterek használatának számos nyilvánvaló előnye van, így például jelentősen olcsóbb, gyorsabb, rugalmasabb, és akár jobb minőségű adatokkal is szolgálhat, ugyanakkor például komoly kihívások elé állítja a statisztikai apparátust, adatvesztéssel járhat, hiszen egyes adatokat nem lehet regiszterekből kinyerni, sérülhetnek az idősorok, és komoly jogszabályi feltételei vannak. Tanulmányunk egy *state-of-art* típusú összegzésére vállalkozik annak, amit a regiszteralapú népszámlálások jelenlegi európai helyzetéről tudunk. Bemutatjuk a regiszterek használatának előnyeit, a lehetséges kihívásokat és az „átállás” feltételeit. Nemzetközi kitekintésünkben az európai helyzet ismertetése mellett három, a népszámlálás során teljes egészében regiszterekre alapozó ország (Dánia, Spanyolország és Szlovénia) módszertanát ismertetjük. Tanulmányunkat a magyarországi helyzet mérlegelésével, valamint a regiszterek használatára való átállást segítő javaslatokkal zárjuk. Úgy látjuk, rövidesen Magyarország is áttérhet egy kombinált módszertanra, ehhez azonban többek között jogszabály-módosításokra, az adatszolgáltatók és a KSH közötti szorosabb együttműködésre és a regiszterek minőségének javítására van szükség.

Kulcsszavak: népszámlálás, census, regiszter, adminisztratív adat

Abstract

The data revolution reinforced major changes in census methodology all over Europe in the last decades. More and more countries leave their traditional, survey-based methods behind, and shift to using registers. In several European countries, censuses are fully register-based, many other countries use a combination of registers and surveying, however, some Eastern- and Southern-European countries (including Hungary) do not use registers in their censuses. There are several obvious advantages of using registers, such as cost-efficiency, speed, flexibility, and even better data quality. On the other hand, it may pose serious challenges on the statistical apparatus, may cause loss of data, as some of the data may not be available in registers, and register-based censuses require a strong legal base. The aim of this study is to give summarize the current state-of-art of registered-based censuses in Europe. We demonstrate its potential advantages, challenges, and the necessary conditions for the use of registers.

Our review involves the description of the European situation, as well as the demonstration of three countries' register-based census methodology (Denmark, Spain, and Slovenia). We provide a discussion of the Hungarian conditions and make proposals on how the Hungarian census could shift to a register-based methodology. We argue that Hungary may soon shift to a combined census methodology, but it requires legislative amendments, stronger cooperation between the data providers and the Statistical Office, and improvement of the quality of the registers.

Keywords: census, register-based, administrative data

Bevezetés

A népszámlálások hagyományos, megkérdezésen alapuló adatait egyre több országban váltják ki regiszteralapú adatokkal. Ausztriában, Szlovéniában és a skandináv országokban már nem is készülnek hagyományos népszámlálások. A kérdőívalapú népszámlálások legfőbb problémája, hogy rendkívül költségesek. De azt is érdemes figyelembe venni, hogy jelentősen átalakult a kutatási környezet az elmúlt évtizedekben. A kérdőíves vizsgálatok kapcsán látható válaszadási hajlandóság csökkenésével párhuzamosan ma a népszámlálási kérdésekre is jóval kevésbé magától értetődő válaszolniuk az állampolgároknak, mint korábban.¹ Emellett azonban a technológiai fejlődésnek és az *adatforradalomnak*² köszönhetően egyre több adminisztratív adat érhető el az állampolgárokról. A leggyakrabban használt ilyen adminisztratív adatok döntő része valamilyen állami regiszterből származik (ingatlan-nyilvántartás, oktatási nyilvántartás stb.), de tudunk egyéb forrásból származó, digitális lábnyomokon alapuló adatbázisok felhasználásáról is (Hollandia, Olaszország, Észtország).

Az adminisztratív adatok felhasználásának több előnye van. Egyrészt jóval olcsóbb, mint a hagyományos módszerek használata, egyes becslések szerint akár tizedére csökkenhetnek a költségek egy teljes mértékben regiszteralapú népszámlálással.³ Az adminisztratív adatok naprakészsége azt is lehetővé teszi, hogy nagyobb gyakorisággal frissüljenek a népszámlálási sarokadatok. További előny lehet, ha az adminisztratív adatok minősége jobb, mint a megkérdezésen alapuló adatoké. Bár ez a feltéte-

1 Dygaszewicz 2020.

2 Kitchin 2014; Aragona–Zindato 2016; Németh 2020.

3 Kodaj 2010.

lezés elméletileg megalapozottnak tűnik, mint látni fogjuk, empirikusan gyakran nem alátámasztott a szakirodalom alapján. A regiszteralapú népszámlálásnak ráadásul veszélyei, hátrányai is vannak. A regiszterek használatának és összekapcsolhatóságának komoly jogi feltételei vannak, amelyek megteremtése akadályokba ütközhet. Továbbá, szemben a megkérdezésen alapuló statisztikákkal, a regiszterek adatait nem feltétlenül a statisztikusok „generálják”, így azok nem feltétlenül, vagy kevésbé alkalmasak statisztikai felhasználásra.

Magyarországon az adminisztratív adatok népszámlálási célokra való felhasználása, nemzetközi összehasonlításban, gyerekcipőben jár, amelynek legfőbb oka, hogy jelenleg nem adottak a regiszteralapú népszámlálás feltételei. A jogszabályi környezet jelenleg nem alkalmas a regiszterek adatainak felhasználására és összekapcsolására, ám a KSH kutatói a különböző regiszterek minőségével kapcsolatban is hiányosságokról számoltak be.⁴ A KSH által vizsgált adatbázisok nem teljes körűek, különbözőképpen vannak nyilvántartva, sőt még a rendszereken belül sem feltétlenül egységesek a nyilvántartások.⁵ A KSH mindazonáltal folyamatosan vizsgálja az adminisztratív adatok felhasználását, és ajánlásokat tesz arra a népszámlálások során. A legutóbbi jelentésekben⁶ a soron következő népszámlálásra még a kombinált, azaz megkérdezés- és regiszteralapú adatok egyidejű használatát valószínűsítették a kutatók, és a KSH honlapján⁷ ma is található erre irányuló szándék.⁸

Jelen tanulmány egy *state-of-art* jellegű összegzését kívánja adni az európai népszámlálások módszertanának, különös tekintettel a regiszteralapú módszerre. Tanulmányunk célja bemutatni a regiszteralapú népszámlálásokban rejlő lehetőségeket és a potenciális kihívásokat. A nemzetközi tapasztalatok és a KSH által az elmúlt években összegyűjtött

4 Harcsa 2010.

5 KSH 2017, 64.

6 KSH 2017.

7 KSH Általános Adatkezelési Tájékoztató természetes személyek részére. http://www.ksh.hu/altalanos_adatkezesi_tajekoztato_termeszetes_szemelyek_reszere Letöltve: 2021. április 13.

8 Nehéz ugyanakkor bármit is előre jelezni, hiszen a 2021-re tervezett népszámlálást a koronavírus-járvány miatt 2022 őszére halasztották. Forrás: A kormány 45/2021. (II. 5.) rendelete a veszélyhelyzet idején alkalmazandó további védelmi intézkedésekről szóló 479/2020. (XI. 3.) korm.-rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny*, 2021/18, 489. <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/efa2cedfc8de412d4da06cbc09cfaa7d73854183/letoltes> (Letöltve: 2021. április 12.)

információk alapján írásunkat a magyarországi átállás feltételeinek rövid összegzésével, valamint javaslatok megfogalmazásával zárjuk.

A fogalmak tisztázása

A népszámlálások évtizedeken át kizárólag *megkérdezésen alapuló* adatokat tartalmaztak. Az adatgyűjtésben az adatgazda aktívan részt kellett hogy vegyen, az adat jellemzően egy interjúszituációban kérdezőbiztos és kérdőív segítségével keletkezett. A technológiai fejlődés következtében az adatfelvételek fokozatosan digitalizálódtak, ám a domináns továbbra is a megkérdezésen alapuló mód maradt (legyen az személyes vagy online, önkitöltős interjú). Ezt azonban már az 1970-es évek óta Európa-szerte próbálják statisztikusok kiváltani *nem megkérdezésen alapuló* vagy másodlagos adatforrásokkal. Ezen adatok egységes jellemzője, hogy gyűjtésükhöz nincs szükség az adatgazda bevonására, hiszen az adatokat tipikusan valamilyen intézmény tárolja.⁹ A legtöbb esetben ezek az intézmények nem statisztikai intézmények. A nem megkérdezésen alapuló adatok főbb típusait és forrásait az 1. ábrán foglaltuk össze.

A nem megkérdezésen alapuló adatforrások legnagyobb része *adminisztratív adat*, azaz „a közigazgatási/közfeladatot ellátó szervezet hazai jogszabályban vagy EU-s követelményben meghatározott igazgatási feladatának végrehajtása során keletkező adat, gyűjtését jogszabály rendeli el. Idetartoznak a nyilvános, a közhitelű és egyéb nyilvántartások, valamint a hatósági ellenőrzési, gazdasági vagy egyéb tevékenységgel járó adatgyűjtések.”¹⁰ A *regiszterek* tehát azok az adatbázisok, amelyek rendelkezésre állnak ezeknél az intézményeknél. Fontos, hogy – a megkérdezésen alapuló adatokkal szemben – ezeket jellemzően nem statisztikai hivatalok, és nem statisztikai célra gyűjtik, ám céljuk szintén a teljes körű adatgyűjtés¹¹.

⁹ KSH 2017, 8.

¹⁰ KSH 2017, 118.

¹¹ Bár az adatok nem statisztikai céllal készülnek, a regiszteradatok egy része a népszámlálási céloktól függetlenül is részét képezheti a KSH adatgyűjtéseinek, például a nemzeti számláknak.

A nem megkérdezésen alapuló adatok egy további szelete a *magán-szektorban képződő adminisztratív adat*. Ezek annyiban különböznek az adminisztratív adatoktól, hogy nem közfeladatot ellátó szervezetnél képződnek, jogilag nem minősülnek statisztikai adatforrásnak, ám a cégek jogszabályi kötelezettsége gyűjteni őket.¹² Ilyenek a közüzemi szolgáltatók, telekommunikációs szolgáltatók adatbázisai, amelyek szintén közel teljes körű gyűjtések eredményei, és akár jól alkalmazhatóak statisztikai célokra.

A harmadik nagy csoportja a nem megkérdezésen alapuló adatoknak ugyancsak a magán-szektorban képződik, ám nem jogszabályi előírásból, hanem organikus¹³ vagy éppen üzleti céllal. Az adatforradalom nyomán ma korábban nem elképzelhető mennyiségű digitális adat termelődik elképesztő gyorsasággal nap mint nap. A gyakran *big data*ként¹⁴ hivatkozott adattömeg legfontosabb megkülönböztető jele az előző kategóriákhoz képest, hogy kevésbé vagy egyáltalán nem strukturált.¹⁵ Ugyanakkor például olyan „digitális lábnyomok”, mint a pénzügyi, ügyviteli folyamatokból, a szenzorokból, a nyomkövető eszközökből (GPS), a viselkedést nyomon követő szolgáltatásokból vagy a közösségi médiából származó adatok statisztikai felhasználásában nagy lehetőségek rejlenek.

Megkérdezésen alapuló népszámlálásnak nevezzük tehát azokat a cenzusokat, ahol az adatok teljes egészében közvetlenül a lakosoktól kerülnek begyűjtésre tipikusan egy kérdőív segítségével. *Regiszteralapú népszámlálásnak*¹⁶ minősülnek azok a népszámlálások, amelyek a megkérdezésen alapuló adatokat *teljes egészében* kiváltva, *minden* adatot regiszterekből gyűjtenek. Azt a megközelítést, amely az adatok egy részét regiszterekből, másik részét hagyományos, megkérdezésen alapuló adatgyűjtésből származtatja, *kombinált népszámlálásnak* hívjuk. Megemlítjük még a *gördülő*

12 KSH 2017, 8.

13 Groves 2011.

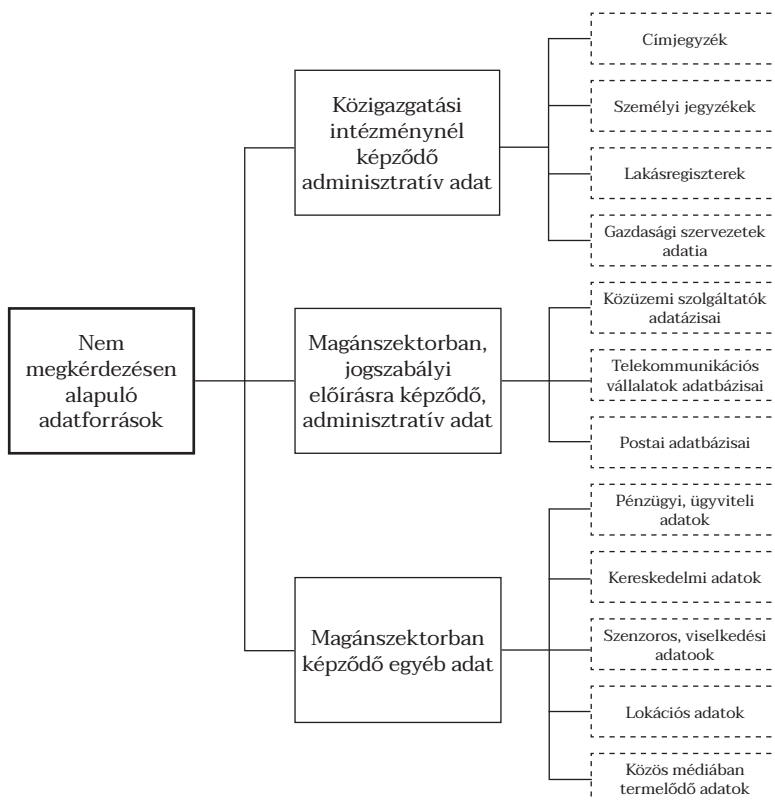
14 Kitchin 2015.

15 Dessewfy–Láng 2015; Kmetty 2018.

16 A KSH nem használja ezt a kifejezést, helyette az adminisztratív adatforrásokon vagy nyilvántartásokon alapuló népszámlálást használja. Érvelésük szerint a regiszter fogalma Magyarországon erősen szűkíti a szóba kerülhető nyilvántartások körét (KSH 2017). Tanulmányunkban azért használjuk mégis a regiszteralapú népszámlálás fogalmát, mert a nemzetközi szakirodalomban ez terjedt el.

népszámlálást,¹⁷ amelyet Franciaországban fejlesztettek ki. Az eljárásban időben elhúzódó mintavételt alkalmaznak, amelynek keretében nem egy időpontban kérdezik meg az ország összes lakosát, hanem egyes években csak bizonyos kiválasztott települések lakosaitól gyűjtenek adatokat, és ezt követően a mintavétel „továbbgördül” más települések lakóira. A teljes periódus ötéves.

1. ábra. A nem megkérdezésen alapuló adatok főbb típusai és példák azok forrásaira

Forrás: KSH 2017. Saját szerkesztés.

17 Durr 2005.

Lehetőségek és kihívások

Ahogy a bevezetőben már érintettük, a regiszteralapú népszámlálás egyszerre hordoz magában lehetőségeket és kihívásokat. Ebben a fejezetben ezeket járjuk körbe. A lehetőségek és előnyök kapcsán a költségeket, az időtényezőt, a minőséget és a gyűjtött adatok körét lehet kiemelni.

Költségek: A regiszteralapú népszámlálások egyik legnagyobb előnye, hogy jelentős költségcsökkenést eredményezhetnek az adatgyűjtésben. A költségcsökkenés mértéke értelemszerűen attól függ, hogy milyen mértékű a regiszterek felhasználása, a nemzetközi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy egy kombinált népszámlálás 22 százalékos költségcsökkenést eredményezhet egy hagyományos népszámláláshoz képest.¹⁸ A kérdőíves megkérdezések teljes kiváltása jó minőségű regiszterekkel ugyanakkor akár 98 százalékos csökkenést is eredményezhet.¹⁹ Fontos azonban hozzátenni, hogy az átállás, az új adatgyűjtési rendszer felállítása magas egyszeri költségekkel járhat (például pilot mérések formájában), így elképzelhető, hogy rövid távon még nem látható megtérülés.²⁰ Az átállásnál ráadásul nemcsak a gyűjtést végző statisztikai intézménynél, de az adatszolgáltató intézményeknél is megjelenhetnek extra költségek.²¹

Idő: Egy másik előnye az adminisztratív adatok használatának, hogy jelentősen gyorsíthatja az adatfelvételt. Ismeretes, hogy a kérdőíves felvételek rendkívül hosszú időt vesznek igénybe. A teljes átállás drámai gyorsulást eredményezhet, mivel a teljes terepmunka megspórolható, de egy kombinált népszámlálás ideje is rövidülhet azáltal, hogy kevesebb adatot kell gyűjteni primer adatfelvétellel. Ugyanaz elmondható azonban itt is, ami a költségeknél, hogy az új rendszer felépítése nyilvánvalóan sok tervezést és időt vesz igénybe az első egy-két adatgyűjtésnél.²² Az időhöz kapcsolódó másik előny, hogy az adminisztratív adatok használata megteremtheti a lehetőségét a gyakoribb, évi vagy akár folyamatos adatszolgáltatásnak. Ennek természetesen az a feltétele, hogy a regiszterek folyamatosan frissüljenek. Már az évi rendszeresség is komoly pozitív

¹⁸ ENSZ 2014.

¹⁹ ENSZ 2014.

²⁰ KSH 2017.

²¹ Összefoglalásért lásd: KSH 2017.

²² ENSZ 2018.

változást jelentene Magyarországon a jelenlegi tízéves ritmushoz képest, különösen annak fényében, hogy egyre nagyobb igény mutatkozik a friss statisztikák használatára minden területen.²³

Minőség: A megkérdezések kihagyása és az adminisztratív adatok használata mellett, hogy csökkenteni mind a megkérdezettek, mind az adatfelvevők terheit,²⁴ potenciálisan korrigálhatja a megkérdezések mérési hibáit. Ilyen az a probléma, hogy a népszámlálási kérdőívekre annak ellenére sem válaszol minden állampolgár, hogy kötelező (*teljes nemválaszolás*), illetve a kérdőívre válaszolók egyes kérdéseknél megtagadják a válaszolást (*részleges nemválaszolás*).²⁵ A hiányzó adatokat súlyozással és imputálással szokás korrigálni, ám még ezek ellenére is számolni kell bizonyos mértékű torzítással a nemválaszolásnak köszönhetően. A nemválaszolási trendek ráadásul arra utalnak, hogy a válaszadási hajlandóság fokozatosan és következetesen csökken világszerte.²⁶ A módszertani szakirodalomban jól dokumentált, hogy a kérdőíves interjú milyen potenciális torzításokat implikál, milyen hibák merülhetnek fel a válaszadó és a kérdezőbiztos oldalán (például társadalmilag elvárt válaszadás). Ezen lehetséges hibaforrásokra nem térünk ki részletesebben, így csak azt hangsúlyoznánk, hogy az adminisztratív adatok gyűjtése során ezek a hibák nem merülnek fel. *A viselkedésalapon vagy beavatkozásmentesen* gyűjtött adatok nagy előnye, hogy az adatgyűjtő nem avatkozik bele az adat születésébe, és az egyének sincsenek tudatában az adatok létrejöttének. Ez sok szerző szerint forradalmi az empirikus szociológia és a népszámlálók számára.²⁷

Új adatok: A regiszterek olyan új adatokhoz juttathatják az adatgyűjtőket, amelyeket megkérdezéssel nem tudnának gyűjteni. Ennek oka, hogy a válaszadók egyszerűen nincsenek birtokában bizonyos információknak (például internetes adathasználat mértéke), vagy nem feltétlenül pontos, hiányos a tudásuk (például energiafogyasztás, egészségügyi események).

23 KSH 2017.

24 Aragona–Zindato 2016.

25 Schulte Nordholt 2018.

26 Luiten és szerzőtársai 2020.

27 Savage–Burrows 2007; Aragona–Zindato 2016.

Több adat: Egy kérdőíves megkérdezés természetes korlátját jelenti, hogy az interjúhossz adott, nem lehet 2-3 órás kérdőíveket felvenni. A regiszterek használatánál nincs ilyen korlátozás.

Szakpolitika-független: A regiszteralapú adatok használatának egy további előnye, hogy míg a megkeresésen alapuló adatgyűjtés során a ki-gyűjtendő információ köre politikai döntések függvénye volt, addig a regiszterek adattartalma adott.²⁸ Ahogy Rudas érvel: „Ebben az értelemben a *big data* nemcsak nagy lehetőség, hanem bizonyos értelemben véve korlát is az államigazgatás működésében.”²⁹

Kooperációs nehézségek: A regiszteralapú adatok használatának hátrányai is vannak. Az egyik gyakran emlegetett nehézség, hogy szemben a hagyományos gyakorlattal, amely során az adatgyűjtő statisztikai intézmény egyedül végzi a gyűjtést, minimálisan kooperálva más intézményekkel, addig a regiszteralapú népszámlálás több intézmény szoros együttműködését feltételezi. Ez egyrészt bonyolítja a folyamatokat, másrészt az állami intézményektől való függés veszélyeztetheti az adatszolgáltatás minőségét.³⁰

A hátrányok között több olyan pont is szerepel, amit az előnyöknél is felsoroltunk.

Fogalmi különbségek: A tény, hogy más, nem statisztikai intézmények szolgáltatják az adatokat, gyakran azt eredményezi, hogy ezek az adatszolgáltatók más-más fogalmakat és definíciókat használnak. Ez komoly problémákat vethet fel az idősoros összehasonlítások vagy a különböző forrásból származó adatok összehasonlítása során. Ahogy az ENSZ ajánlása is fogalmaz, a statisztikai hivatalok minden esetben az adataik koherenciájának és folytonosságának megőrzésére törekcsenek, így mérlegelniük kell, hogy megéri-e az az ár, amit az adminisztratív adatok használatával fizetnek.³¹ A statisztikai hivatalok és az adatszolgáltató intézmények jó kooperációjával mindazonáltal hosszú távon egységesíthetőek a fogalmak. Hasonló probléma, hogy a regiszterek gyakran nem ugyanarra az időpontra tartalmazznak adatokat, ami az adatok összekapcsolásakor szintén gondot okozhat.

²⁸ Galántai 2015.

²⁹ Galántai 2015, 104.

³⁰ ENSZ 2018.

³¹ ENSZ 2018, 15.

Idő: Az időtényező kapcsán nemcsak előnyt, hanem egy potenciális hátrányt is kiemelhetünk. Mivel egyes regiszterek lassabban frissülnek, egy adott évre vonatkozó adatgyűjtés lezárásához akár egy évet is várni kell, míg minden regiszteradatunk rendelkezésre állhat. Ez gyengítheti a népszámlálások naprakészességét.

Minőség: Láttuk, hogy az adminisztratív adatok használatával egyes mérési hibák eltűnnek, és számos olyan adathoz férhetünk hozzá, amihez hagyományos módszerrel nem. Az adminisztratív adatok használata azonban ezzel egyidejűleg adatminőség-romláshoz is vezethet. Az egyik kapcsolódó probléma, hogy a regiszterekben található információ gyakran nem kellően részletes, azaz elnagyoltabbak az adatok, mint a statisztikusok megszokott kategóriái.³² Egyes adatforrásoknál felmerülhet az is, hogy bizonyos aktorok pontatlanul/hibásan gyűjtenek egyes adatokat. Az egészségügyi vagy akár a bűnügyi adatok kapcsán számos ilyen kritika született az elmúlt években.³³

Teljeskörűség: A minőséghez részben kapcsolódó további probléma lehet, hogy az adatok gyakran nem a teljes populációra vonatkoznak.³⁴ Ráadásul vannak olyan adatok, amelyek nem találhatóak meg regiszterekben, viszont hagyományos módszerrel gyűjthetőek lennének. Ilyen például Magyarországon a vallási hovatartozás és az etnikum. Az interneten képződő digitális adatoknál sem világos jellemzően, hogy milyen populációra vonatkoznak, azaz számottevő fedési hibát implikálhatnak.³⁵ Az interneten képződő adatoknál nagyon fontos megvizsgálni az adatok keletkezésének kontextusát és körülményeit (például algoritmusok), hiszen ezek alapvetően befolyásolják az adattömeg érvényességét.³⁶ Mindazonáltal az ilyen típusú adatok minősége igen változó. Az iparág számottevő erőfeszítéseket tett az elmúlt évtizedben a minőségi kritériumok felállítására annak érdekében, hogy minél több ilyen adat legyen felhasználható népszámlálási célokra.³⁷

32 Schulte Nordholt 2018.

33 Erdei 2013.

34 ENSZ 2018, 16.

35 Giczi–Szóke 2018.

36 Kmetty 2018.

37 European Statistical System Committee 2014.

Jogi kérdések: Nem feltétlenül hátrány, de minden bizonnyal kezelendő probléma a regiszteralapú népszámlálásoknál az adatokhoz való hozzáférés jogi kérdése, illetve az adatbiztonság. Törvényileg biztosítani szükséges a statisztikai hivatal számára az adatokhoz való hozzáférést és azok statisztikai felhasználhatóságát. Ez a közintézményeknél tárolt adatok esetében számos európai országban, így Magyarországon is biztosított. Nagyobb problémát jelent a magáncégek tulajdonában lévő adatok felhasználása, ezek ugyanis többnyire, ha személyes adatot tartalmaznak, nem hozzáférhetőek. A jogi nehézségek közé tartozik az egyéni szintű adat-összekapcsolást megnehezítő/megtiltó szabályozási környezet is.

Társadalmi támogatottság: A megkérdézésen alapuló népszámlások természetes módon nagy érdeklődésre tartanak számot, hiszen minden egyes állampolgárt személyesen érint az adatfelvétel. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a regiszteralapú adatgyűjtésre való áttérés határozott visszaesést eredményez a nyilvánosság és a média népszámlálás iránti érdeklődését tekintve. Ez nem meglepő annak fényében, hogy kérdés nélkül, a nyilvánosság számára észrevétlenül zajlik az adatgyűjtés. Ideális esetben ez nem azt jelenti, hogy a népszámlálások eredményei és azok felhasználása ne lennének továbbra is fontosak, ám az adatgyűjtés módszertana jóval kisebb figyelmet kap egy regiszteralapú censuznál. Az is felmerülhet továbbá, hogy legitimációs vita alakul ki a regiszterek felhasználásáról, mert például a társadalom egy részében ellenérzéseket kelt, ha központi szervezetek különböző adatbázisokhoz, szenzitív egyéni adatokhoz férnek hozzá, és ilyeneket használnak fel.

1. táblázat. A regiszteralapú népszámlálások előnyei és hátrányai

<i>Előnyök</i>	<i>Hátrányok</i>
Jelentősen alacsonyabb költségek	Több intézmény kooperációja szükséges
Gyorsabb adatgyűjtés	Lehetséges fogalmi különbségek a regiszterek között
Gyakoribb adatgyűjtés	Akár rosszabb minőségű, hiányzó adatok
Akár jobb minőségű adatok	Jogszabályi feltételei vannak
Új adatok	Technikai feltételei vannak
Függetlenedés a politikától	Szükséges a közvélemény támogatása

A regiszteralapú népszámlálások feltételei

Az adminisztratív adatok statisztikai célú felhasználásának számos olyan feltétele van, melyek nem feltétlenül vonatkoznak a hagyományos felvételekre. Ezeket az alábbiakban mutatjuk be vázlatosan.³⁸

Jogalap: A regiszteralapú népszámlálásnak számos jogi feltétele van. A legfontosabb, hogy a jogi környezetet úgy kell kialakítani, hogy a statisztikai hivatal hozzáférjen az adatokhoz, és jogi felhatalmazást kapjon azok további használatára. Az Európai Unió statisztikai rendelete³⁹ a 2015-ös módosítással megkönnyítette a jogalap megteremtését, ám további országspecifikus törvénymódosítások lehetnek szükségesek. A magánvállalatoknál képződő adatok felhasználása ugyanakkor jellemzően más megítélés alá esik, Magyarországon például „az egyéb adatforrások tekintetében, ha azok személyes adatot tartalmaznak, az Infotv. [...] 5. §-a a mérvadó, más esetben a polgári törvénykönyv magán-, üzleti és egyéb titkokra vonatkozó rendelkezéseit kell figyelembe venni.”⁴⁰ Tudunk azonban olyan országokról, ahol a statisztikai törvény vonatkozó részeit magáncégekre is kiterjesztették (például Szlovénia, Észtország, Kanada).

A közvélemény támogatása: Mint említettük, a hagyományos népszámlálások nagy nyilvánosságot kapnak, és társadalmi támogatottságuk magasnak mondható. A regiszteralapú adatgyűjtésre való áttérés legitimációs veszélyeket rejthet magában, amennyiben az adminisztratív adatok felhasználása ellenérzéseket kelt az emberekben. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a kérdés kulturálisan erősen meghatározott. Olyan országokban, mint Hollandia, az adatok felhasználására vonatkozóan gyakorlatilag konszenzus van a lakosság körében,⁴¹ míg a posztoszocialista országokban – a negatív történelmi tapasztalatok (megfigyelés) miatt – ez nem feltétlenül ilyen egyértelmű. A statisztikai hivatalok kommunikációja az adatok biztonságára és felhasználására vonatkozóan kulcsfontosságú egy ilyen átállásnál.

Együttműködés az intézmények között: Jó minőségű adminisztratív adatok gyűjtése csak úgy képzelhető el, ha a statisztikai hivatal és az adat-

38 Az összegzés az alábbi tanulmányokon alapul: ENSZ 2018; Gárdos 2015; KSH 2017.

39 Az Európai Parlament és a Tanács 223/2009/EK rendelete az európai statisztikákról.

40 Gárdos 2015, 37.

41 Schulte Nordholt 2018.

közlő intézmények szorosan együttműködnek. Gyakran ez kormányzati „segítséggel” történik, például egy központi határozat formájában, amely előírja az adatközlő intézményeknek a statisztikai hivatal munkájának segítését. A nem kormányzati szerveknél ez nehezebben biztosítható, esetükben más ösztönzőket kell alkalmazni.

Jó minőségű regiszterek, egységes azonosítók, adat-összekapcsolás: Az adminisztratív adatok használatának vélhetőleg leggyakoribb kerékkötője a jó minőségű regiszterek és az egységes azonosítórendszer hiánya (például Magyarország). Az adminisztratív adatok gyűjtése csak abban az esetben kifizetődő, ha nem jár adatminőség-romlással. Ez pedig csak jó minőségű és teljes lefedettséget nyújtó adatbázisokkal képzelhető el. Amennyiben a regiszterek elemeinek azonosítása nem egységes kóddal történik, az adatok összekapcsolása csak nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem lehetséges. Ez legalább három szinten: az egyének; az épület, lakás; valamint a gazdasági szervezetek szintjén jelenhet meg.

Technikai feltételek: Mivel nagy mennyiségű adatot szükséges integrálni különböző informatikai rendszerekből, a regiszterek használatára való áttérés gyakran komoly informatikai fejlesztéseket igényel, továbbá az informatikai munkaerő fejlesztését, bővítését elsősorban a statisztikai hivataloknál, de akár az adatközlő intézményeknél is.

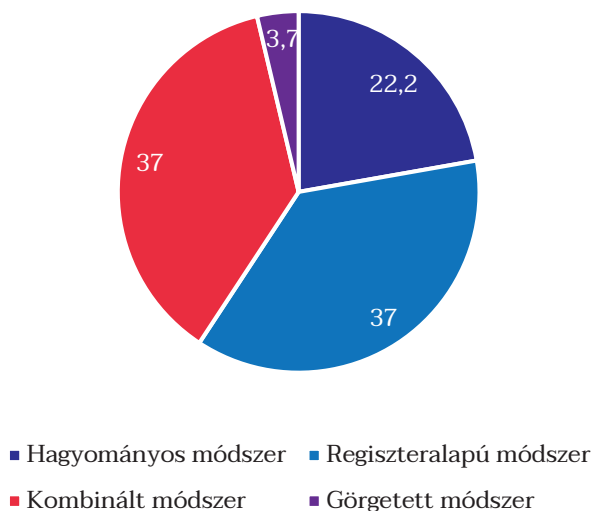
Módszertani sokféleség az unióban

Míg az idődimenzió tekintetében viszonylag korán – az 1870-es évek elején – konszenzus alakult ki az európai nemzetek között a tízéves⁴² kérdéses gyakoriságot illetően, az adatok összehasonlítását érintő tartalmi egységességre való igény csak a 2000-es évek elején alakult ki. Mára ugyan a lekérdezés idejét tekintve (amennyiben az adott országban ez releváns), illetve a rendeletek következtében a kérdések tartamát illetően is egységesség uralkodik az Európai Unió országain belül, az adatok rögzítése szempontjából sokféleség jellemzi a tagországokat. Az adatfelvételhez alkalmazott módszerek négy csoportot képeznek: elsőként említhető

42 A kezdeti, tízévente történő mérés kiegészült az ötévente lebonyolításra kerülő mikrocenzussal, amelyet hazánkban 1963 óta kérdeznek le.

a hagyományos kérdőíves adatfelvétel (online és/vagy offline), a második a kombinált módszer, amely során már alkalmaznak nyilvántartásokat, azonban szükségesnek vélik a hagyományos módszer megtartását is. Az adatfelvételek módjának harmadik típusát a kizárólag regiszteralapon történő lekérdezés képezi, a negyedik pedig a görgetett módszer. Az országok közötti sokféleség abban is tetten érhető, hogy a kombinált módszer tekintetében sem beszélhetünk egységességről, hiszen egyes országok a teljes lakosságon elvégzik a regiszterekből ki nem nyerhető adatok mérését, míg mások eseti mintavételt alkalmaznak. Emellett a regiszteralapú mérésre való átállást tekintve is vegyes módszerekkel közelítenek a tagországok: némelyik ország egyikről a másik hullámra tér át, más országokban ez több időt és erőforrást igénylő folyamat, így egy-két köztes hullámot követően valósul meg a teljes átállás. Az 2. és 3. ábrán, valamint a mellékletben az ENSZ által közölt 2020-as népszámlálási forduló módszertani megoszlása látható az Európai Unió országai közt.

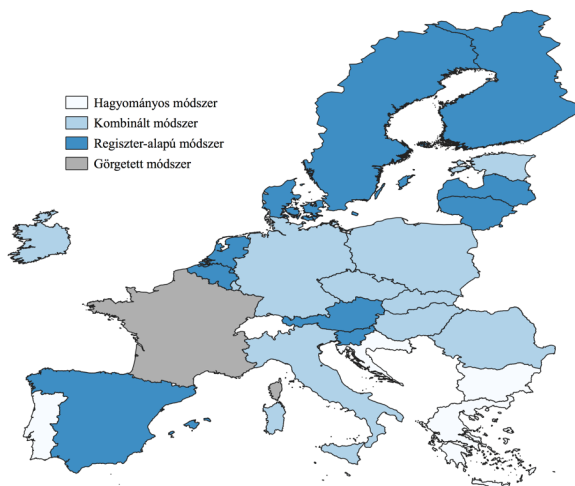
2. ábra. A népszámlálások (tervezett) módszerei az európai uniós országok körében a 2020–22-es népszámlálás alapján (%)

Forrás: ENSZ 2020, saját gyűjtés, saját szerkesztés

A 2020–2022-es (hiszen ebben az évben rendhagyó módon a 2022-es év is részét képezi a fordulónak) népszámlálás során – előreláthatólag – az uniós országok 37 százaléka regiszteralapú mérést végez, és ugyanilyen arányban végeznek vagy terveznek végezni kombinált, tehát regiszteralapú és hagyományos módszerű mérést. Az országok ötöde (22,2 százalék) a hagyományos módszerrel fogja lebonyolítani a népszámlálást. Az uniós országok közül egyedül Franciaország az, amely nem sorolható egyik említett kategóriában sem, ők a görgetett módszert alkalmazzák. Ebben a listában Magyarországot a kombinált módszert használókhoz soroltuk, hiszen a KSH szerint a 2022-es népszámlálás már ezzel a módszerrel készül.⁴³A regiszteralapú módszert alkalmazó országok között főként észak- és nyugat-európai (skandináv és balti) országokat találunk, míg a kombinált vagy a hagyományos módszert alkalmazók között déli és posztoszocialista országokat. Az országok közötti különbségeknek számos történeti, kulturális oka lehet,⁴⁴ ezek részletezésére jelen tanulmányban nem térünk ki.

3. ábra. A népszámlálások módszerei az európai uniós országok körében a 2020–22-es népszámlálás alapján térképen ábrázolva

Forrás: ENSZ 2020, saját gyűjtés, saját szerkesztés

43 KSH Általános Adatkezelési Tájékoztató természetes személyek részére. http://www.ksh.hu/altalanos_adatkezesi_tajekoztato_termeszetes_szemelyek_reszere Letöltve: 2021. április 13.

44 Karttunen 2001, 247.

Három ország, három út

A következőkben három, részben vagy egészben regisztereket használó európai ország népszámlálási módszertanának átalakulását mutatjuk be. Célunk konkrét példákkal illusztrálni a regiszterek lehetséges felhasználási lehetőségeit. Elsőként Dánia, majd Spanyolország, végül pedig Szlovénia esetében mutatjuk be, hogy váltottak át regiszteralapú népszámlálásra. Azért esett választásunk erre a három országra, mert történelmük, méretük és gazdasági körülményeik igen különbözőek, így bemutatásuk jól szimbolizálhatja, hogy eltérő adottságokkal és utakon, de el lehet jutni a regiszterek extenzív használatáig.

Dánia

Dánia – Magyarországot egy évszázaddal megelőzve – 1769 óta készít népszámlálásokat, továbbá az egyike azoknak az országoknak, amelyek meglehetősen korán áttértek az adminisztratív nyilvántartásokból származó adatok alapján készült cenzusokra. Dániában 1981 óta kizárólag ezzel az eljárással készülnek a cenzusok, melyek technikai és módszertani kivitelezésére alig több mint tíz évre volt szükségük. Ennek megfelelően az első statisztikai kiadvány, amely az adminisztráción alapuló népszámlálás módszertanát taglalja, szintén Dániából származik 1994-ből.⁴⁵ Az adminisztratív alapon működő népszámlálások módszerének kidolgozásához minden országban szoros együttműködés szükséges a regisztereket üzemeltető hatóságok, a közigazgatási szervek és a statisztikai hivatalok között.⁴⁶ Emellett fontos alapfeltételnek tekinthető az adatok összekapcsolását lehetővé tevő jogi környezet is.

Dániában 1966-ban került bevezetésre egy statisztikai törvény, amely lehetővé tette a korábban kormányzati fennhatóság alá tartozó statisztikai hivatal függetlenedését. A törvény teljes hozzáférést és felügyeletet biztosított a rendelkezésre álló nyilvántartásokhoz a hivatal számára, emellett célul tűzte ki az adatfelvételi és -rögzítési módszerek korszerű-

⁴⁵ Wallgren–Wallgren 2007, 31.

⁴⁶ Valente 2010, 2.

sítését. Ez a törvény nagyban hozzájárult a tizenöt évvel később megvalósuló átálláshoz, és következményeként a dán kormány lefektette, hogy az 1970-ben lebonyolított népszámlálás lesz az utolsó, amely a hagyományos módszerrel kerül rögzítésre.⁴⁷

A jogi feltételek biztosítását követően a technikai és az adminisztrációs feltételek kidolgozása következett. Elsőként egy nyilvántartó regiszter létrehozására volt szükség, a korábbi mérések és a rendelkezésre álló nyilvántartások adatai alapján. Így 1968-ban létrejött az ún. *Központi népesség-nyilvántartás* (CPR). A nyilvántartás tartalmazta a lakosság nagyságát, az állampolgárok születési helyét és idejét, nemét, családi állapotát, lakcímét és állampolgárságát. A 70-es években a CPR-be további nyilvántartások is becsatornázásra kerültek, mint például orvosi adatok, az aktuális születések és halálozások, azóta pedig folytonosan frissül a helyi nyilvántartások által közölt adatokkal. Az adatok aktualitása éves szintű, jó minőségű és friss adatokat tesz lehetővé. A CPR rendszerének legjelentősebb újítása, hogy minden állampolgárhoz egyedi azonosító számot rendeltek, amely felváltotta és egységesítette a korábbi azonosítási eljárásokat a közigazgatási rendszer egészében, továbbá kizárta a rendszerek közti duplikálás lehetőségét.⁴⁸

Az 1975-re tervezett népszámlálást elhalasztották a gazdasági miniszter és a dán statisztikai hivatal döntése értelmében, ehelyett egy népszámláláshoz hasonló mérést bonyolítottak le 1976-ban, amely már kombinált módszerrel zajlott. A cenzusszerű mérés során a legnagyobb nehézségnek a lakhatási információk hiánya, a munkahelyek címekre vonatkozó információk hiánya, illetve a munkavállalókra vonatkozó konkrét tevékenységi információk hiánya bizonyult. Emellett adathiányokat regisztráltak az állampolgárok iskolai végzettsége és jelenlegi foglalkozása kapcsán is. Számos egyeztetés és tárgyalás zajlott a következő időszakban az illetékes hatóságokkal, hogy a hiányosságok kijavítására még az 1980-as népszámlálást megelőzően sor kerülhessen. Az 1978-as év fordulópontnak bizonyult a dán népességszámlálások történetében, hiszen ekkor jött létre a *Központi lakás- és épület-nyilvántartás*, amelynek kidolgozásában fontos szerepe volt a statisztikai hivatalnak, hiszen kulcsfontosságú volt,

47 Thygesen 2015, 381.

48 Borchseniu 2011, 2.

hogy a census statisztikai igényeit kielégítse. Ezzel az új nyilvántartással megoldódott a fent említett lakhatási információk hiányának problémája. A másik említett probléma a tevékenységi köröket érinti, melynek kiküszöbölése érdekében *munkaerő-kutatást* végeztek, a munkahelyeket érintő adatproblémák kapcsán pedig *munkahelyprojektet* bonyolítottak le 1978-ban.

Dániában a hetvenes években a statisztika több területén beindult az adminisztratív források alkalmazása: az oktatás, a szociális szolgáltatások és a bűnelkövetések terén is, azután ez az átalakulási folyamat folytatódott a nyolcvanas években, mikor az egészségbiztosítás, a kórházi kezeléseket és a szociális támogatások nyilvántartásai is csatlakoztak.

Miután az Európai Unió elfogadta a benyújtott eredményeket, 1980-ban Dánia lebonyolította az első adminisztratív forrásokon alapuló népszámlálást.⁴⁹ A dánok sikere főként abban rejlik – más országokkal szemben – hogy az „*internetalapú adminisztrációs bumm*” előtt tették ezt az egységesítést elősegítő lépést, így ez a kódrendszer képezhette a későbbi rendszerek alapját, nem pedig fordítva. Az évek során a *CPR* rendszerébe becsatornázásra kerültek többek között a cégekre, adózásra, biztosításra, oktatási rendszerre, fizetési információkra és munkanélküli-ellátásra vonatkozó további nyilvántartások is.

Spanyolország

Spanyolországban a censusok története 1785-ig nyúlik vissza. Az ország helyzete a népességszámot tekintve sajátos, hiszen a regiszteralapú népszámlálást lebonyolító országok között az egyik legnépesebbnek mondható. A spanyolok már a 90-es évek közepe óta dolgoznak a regiszteralapú népességszámlálás kialakításán, melynek érdekében 1996-ban létrehozta egy népesség-nyilvántartó rendszert *Padrón* néven.⁵⁰ A *Padrón*t más országok népesség-nyilvántartó rendszereitől eltérő módon a Spanyol Statisztikai Hivatal (INE) koordinálja, nem pedig az állami közigazgatás valamely szerve.⁵¹

49 Thygesen 2015, 383.

50 Valle–Jiménez–Julián 2020, 187.

51 Argüeso 2021, 1.

A népszámlálásoknak alapvetően két kérdésről kell információt szolgáltatniuk: egyrészt az országban élő emberek számáról régiók szerint is értelmezhető részletességgel, másfelől részletes adatokat kell hogy biztosítsanak az állampolgárok főbb demográfiai jellemzőiről, például az aktuális tevékenységi státuszukról, az országba való megérkezésük évéről és az iskolai végzettségükről. Spanyolországban a *Padrón* létezésének köszönhetően pontos adatok állnak rendelkezésre a népességről, így a spanyol rendszer igazi kihívása a másik kritériumnak való megfelelés volt.⁵² A rendszer mára már havi szinten tart nyilván friss adatokat, tartalmazza a nemre, születési helyre és időre, nemzetiségre, iskolai végzettségre és a regiszterek összekapcsolása tekintetében kulcsfontosságú nemzeti azonosító számra vonatkozó információkat a spanyol lakosságról. Adatforrásként működnek az önkormányzatok, az anyakönyvi hivatalok, illetve a konzulátusok is.

A 2001-es hullám kulcsfontosságúnak tekinthető a spanyol cenzusok történetében, hiszen a népszámlálás adatait rögzítő kérdőívre már előre nyomtatásra kerültek a korábbi fordulók adataiból származtatott információk – megkönnyítve a terepmunka feladatát –, amit a személyes lekérdezés során kiegészítettek a további adatokkal. A 2001. évi népszámlálás során már folyamatban volt az adminisztratív és statisztikai nyilvántartások integrálása, mind az egyének, mind a lakásszámok vonatkozásában. A teljes átállásig azonban számos megoldandó feladat áll az INE előtt, egyfelől a lakossági nyilvántartás egységesítése az összekapcsolás megvalósítása érdekében, másfelől pedig a jogszabályi környezet kidolgozása. A terepmunka csökkentése lehetővé tette egy átláthatóbb és ellenőrizhetőbb statisztikai rendszer létrehozását, ami előnyösnek bizonyult az adatok pontosságát és aktualitását illetően.⁵³ Az adatok integrálása a következő években folytatódott: a 2001-es népszámlálási adatokkal, a választási összeírással, az ingatlanokkal, a születési, a házassági és a halálesi nyilvántartásokkal.⁵⁴ Ennek köszönhetően a 2001-es adatok bevonásával és a *Padrón* segítségével 2011-ben már kevert módszert alkalmaztak a népszámlálás lebonyolítására a spanyolok. A lakosok 12 százalékát kérdezték meg kérdőíves módszerrel, a népesség további részé-

52 Valle–Jiménez–Julián 2020, 188.

53 Maruri–Domingo 2020, 116.

54 Valle–Jiménez–Julián 2020, 188.

nek adatait azonban már a szinte teljes egészében a nyilvántartásokból származtatták.⁵⁵ A spanyol népszámlálás kérdőíve 22 fő kérdést tartalmaz, amelyek 8 további blokkra csoportosíthatók alapvető demográfiai adatok alapján: migráció, családi állapot, lakás összetétele, tanulmányok, igénybe vett szolgáltatások, termékenység, gazdasági aktivitás, mobilitás. A 2011-es mérést követően, 2016-ban lebonyolításra került egy pilot kutatás, melynek célja a 22 fő kérdés lefedése volt, és az arról való meggyőződés, hogy a nyilvántartáson alapuló népszámlálás képes-e reprodukálni legalább azonos részletességgel a 2011-es népszámlálást.

A 2016-os mérés eredményei bizakodásra adnak okot olyannyira, hogy a következő mérést – a tervek szerint – teljes mértékben adminisztratív módon e rendszer segítségével tervezik lebonyolítani. A pilot tanulsága alapján az Európai Unió által megkövetelt összes információt (születési hely és idő, lakhely, nem, családi állapot, gazdasági aktivitás, iskolai végzettség, országba való érkezés)⁵⁶ tartalmazza a spanyol regiszteralapú népszámlálás. Vannak azonban más változók, amelyeket nem vagy nem elég részletesen tartalmaznak a kötelező érvényű uniós előírások, ugyanakkor nagy hagyománnyal rendelkeznek, és relevánsnak mondhatók Spanyolországra nézve. Ilyen opcionális változónak tekinthetők például a migrációval kapcsolatos változók és a háztartástagok közti kapcsolatokra vonatkozó változók, így az INE szakemberei ezen adatokat más forrásokból vagy különböző források összekapcsolásából kísérelték meg kinyerni.⁵⁷ A migrációs adatok pontosabb megismerése érdekében olyan, szinte futurisztikusnak tekinthető felvetés is megfogalmazódott, mely szerint a nyilvántartások erre vonatkozó adatait nemzetközi szinten is érdemes lehet összekapcsolni.⁵⁸

A 2011-es népszámláláshoz hasonlóan tehát a 2021-es fordulónál is alapnak lesz tekinthető a *Padrón* és a 2016-os mérés adatai. A 2021-es mérés során az adatokat az alábbi módokon tervezik kinyerni az egyes forrásokból Spanyolországban. A nemre, korra, születési helyre, állampolgárságra és az országba érkezés idejére vonatkozó adatok a *Padrón* nyilvántartásából származtathatóak, a családi állapot az adóhivataltól

55 Maruri–Domingo 2020, 108.

56 Európai Bizottság 2017, 14.

57 Valle–Jiménez–Julián 2020, 189.

58 Argueso 2021, 11.

és a főbb statisztikai jelentésekből. A gazdasági aktivitás változóját több forrás összehangolásából nyerik, mint például a társadalombiztosítási nyilvántartás, munkanélküliségi nyilvántartás, állami segélyek nyilvántartása. A foglalkozásra vonatkozó adatokat a társadalombiztosítás és a kölcsönösségi nyilvántartás adataiból, az oktatásra vonatkozóakat az oktatási hivatal adataiból. Az ingóságokra vonatkozó adatokat az adóhivataltól, a tartózkodási helyre vonatkozó adatokat pedig az ingatlan-nyilvántartások adataiból.⁵⁹

Szlovénia

Az első népszámlálást Szlovénia területén 1857-ben tartották. A szlovén népszámlálások végigkövetésekor azonban nem mellőzhetjük a tényt, hogy az ország éveken át Jugoszlávia részét képezte, ami hatást gyakorolt a népszámlálások lebonyolítására is. A jugoszláv népszámlálások egyik sajátossága volt, hogy területspecifikusan kellett kialakítani a kérdéseket mind nyelvileg, mind a megfogalmazást tekintve, amely rontotta a későbbi évek népszámlálásainak összehasonlíthatóságát, emellett az adatok folytonosságára hatással voltak a világháborúk okozta határváltoztatások is.⁶⁰ Szlovénia területe részét képezte az Osztrák–Magyar Monarchiának és Jugoszláviának, történelmében nagy hangsúlyt kapott tehát az eltérő nemzetek együttélése. A jugoszláv népességszámlálás azonban politikailag befolyásolt volt, így az etnikai kisebbségekre vonatkozó adatokról – amilyen a nemzeti hovatartozás, a vallás, az anyanyelv és a családban használt nyelv – nem állnak rendelkezésre megfelelő minőségű adatok ebből az időszakból.⁶¹

Az ország már az 1970-es évek eleje óta készült a regiszteralapú mérésekre való átállásra, melynek első állomásaként említhető, hogy a Szlovén Statisztikai Hivatal (SURS) által kidolgozásra kerültek a nyilvántartásokat illető jogszabályok. Kezdetben négy fő regisztert alakított ki a helyi közigazgatás és a SURS: a *Központi népesség-nyilvántartás*, a *Területi egységek nyilvántartása*, a *Foglalkoztatás-nyilvántartás* és a *Cégnyilvántartás*. Fontos

59 Valle–Jiménez–Julián 2020, 190.

60 Josipovič 2015, 160.

61 Flander 2008, 1021.

pontját képezte az átállásra való felkészülésnek, hogy a 90-es évek fordulóján a kérdőíveket személyre szabottan előre kinyomtatták a lakosok korábbi mérésekből származó adataival. A kitöltendő kérdőíveken szerepelt a lakosok azonosító száma, neve, lakcíme és a népszámlálási körzet kódja. Az évek során némi átalakításon ment át a nyilvántartási rendszer, mígnem minden releváns nyilvántartás elemét képezte, így 2002-ben lebonyolították az első kombinált nép- és lakásszámlálást Szlovéniában, tehát az adatokat részben adminisztratív és statisztikai forrásokból, részben pedig helyszíni összeírás alapján gyűjtötték össze.⁶²

A regiszteralapú népszámlálások során az egyik legfontosabb feladat a személyekre, a háztartásokra és a lakásokra vonatkozó adatok egyedi azonosítókkal való összekapcsolása volt. Az adatok összekapcsolásánál azonban Szlovénia azzal a kihívással szembesült, hogy a *Központi népesség-nyilvántartásban* a többlakásos épületekben élő személyek lakhatási száma nem felel meg a helyi adatoknak, megközelítőleg 400 000 személy adata hiányzott, ami a többlakásos házban élő lakosság több mint felét jelenti, ez a változó pedig kulcsfontosságú volt a lakások személyekhez és háztartásokhoz való illesztése szempontjából.

Ennek orvoslására a belügyminisztérium és a SURS egyfelől módszertani megoldásokat dolgozott ki a hiányzó lakásszámok automatikus meghatározására, például összekapcsolással, a tulajdonosok és bejegyzett lakóhelyük alapján. Másfelől hivatalos levelet küldtek a többlakásos épületben élő háztartások számára, amelyek lakószáma nem volt ismert, hogy jelentsék ezt az információt. Ennek következtében a 2011-es 75 százalékos adatról jelentősen megnőtt a lakcímek helyes nyilvántartásának aránya, hiszen 2015-re már 94 százalék volt. A nemzeti statisztikai törvény értelmében csak statisztikai adatokra alapozva nem lehetséges adminisztratív nyilvántartásokat létrehozni, következésképpen a lakások 2002. évi népszámlálási adatai nem használhatók fel erre a célra. 2007-ben azonban létrehozták az addig hiányzó helyi *Központi lakás- és épület-nyilvántartást* is, amelynek alapját képezik az összeírt ingatlanok, a szlovén földmérési és térképészeti hatóság adatai, valamint a már rendelkezésre álló források (geodéziai kataszter, bírósági telekkönyv). A lakószámot és a lakcímet is tartalmazza az adatbázis, így létrejöhetett a szlovén sajátosságként említ-

62 Flander 2008, 1014.

hető *Elektronikus háztartás-nyilvántartás* is. Más nyilvántartás-alapú népszámlálást alkalmazó országokban nincs ilyen magas színvonalú adatforrás a háztartások szerkezetéről.⁶³

A 2002-es adatokat referenciapontként alkalmazva, illetve bevonva számos adminisztratív nyilvántartást,⁶⁴ 2011-re Szlovénia egyike lett annak a kilenc európai országnak,⁶⁵ amely a népszámlálást regiszteralapú módszerrel bonyolította le. Szlovénia átállását megkönnyítette, hogy a SURS számára biztosított a hozzáférés az állami nyilvántartási rendszerekhez, továbbá a vonatkozó jogszabály nemcsak a közigazgatási célú adatokhoz biztosít hozzáférést, hanem a vállalkozások adminisztratív adataihoz is.⁶⁶

A korábbi évek népszámlálása jellemzően a tavaszi időszakban volt esedékes, azonban Szlovénia a mérések eszményi időpontját a regiszteralapú mérésre való átállást követően áthelyezte a naptári év elejére, január 1-re. Ennek okaként a más nyilvántartásokkal való koherenciát jelölték meg, hiszen számos adminisztratív forrás kapcsolódik a naptári évhez.⁶⁷

A hazai helyzet

Magyarországon a népszámlálást az első népszámlálás óta (1784–85) – így a legutóbbi, 2011-es cenzust is – megkérdezésen alapuló módszerrel végzik. 2011-ben regiszterek csak előkészítési és adatpótlási célokra kerültek felhasználásra. A megkérdezés hibrid módszerrel zajlott: a lakosoknak lehetőségük volt online kitölteni a kérdőívet, azokat pedig, akik nem töltötték ki online, kérdezőbiztosok keresték fel otthonukban. A KSH 2007-ben kezdte meg a regiszteralapú népszámlálás megvalósíthatóságának feltérképezését, azóta meglehetősen világossá váltak a megvalósulás

63 ENSZ 2018, 59.

64 Többek között a Központi Népeségregisztert, a Háztartásregisztert, a Foglalkoztatási regisztert, a belügyminisztérium adatait, hivatalos statisztikai adatbázisokat, a hatósági és az ingatlan-nyilvántartást, a Szlovénia által vezetett cégnylvántartást és a jogi nyilvántartásokat.

65 Dánia, Finnország, Hollandia, Izland, Belgium, Svédország, Norvégia és Ausztria mellett.

66 KSH 2017.

67 ENSZ 2018, 58.

feltételei.⁶⁸ Az elemzések fő tanulsága, hogy Magyarországon továbbra is komoly akadályokba ütközik a regiszterek népszámlálási célokra való felhasználása. Ennek két fő oka a jogi környezet hiányosságai, valamint a regiszterekkel kapcsolatos hiányosságok. Mindazonáltal a KSH honlapján elérhető információk szerint a 2022-re halasztott népszámlálás során már név felvételére is sor kerül, s ennek nyomán kombinált módszert terveznek használni.⁶⁹

Ahogy utaltunk rá korábban, a hatályban lévő magyarországi törvények alapvetően megteremtik a lehetőséget az adminisztratív adatok statisztikai célú felhasználására, kisebb lényegi módosítások azonban szükségesek lennének. A Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala (KEKKH) kezelésében álló személyiadat- és lakcímnyilvántartás használatát és a személyes adatok statisztikai célú összekapcsolását a 2013. évi CCXX. törvény (Interoptv.) 345/2014. (XII. 23.) rendelete lehetővé teszi. Mindezt nagyban elősegíti az Európai Unió 2015-ös rendelete is.⁷⁰ A jogosítványok tehát adottak, ám „azok érvényesítése továbbra is a partnerek együttműködési hajlandóságától függ”.⁷¹ Hiányoznak azok a rendelkezések is, amelyek előírják, hogy a regiszterek kialakítása, fejlesztése csak a KSH együttműködésével lehetséges. Mint látni fogjuk, ez utóbbi hiány szorosan összefügg a hazai regiszterek minőségi problémáival. További nehézség, hogy az egyéb, nem közigazgatási intézmény által gyűjtött adatok használatát jelenleg szigorú adatvédelmi törvények védik.⁷²

Ami a regisztereket illeti, az egyik alapvető probléma magyar sajátosság: nincs Magyarországon egységes személyazonosító rendszer. Minden lakost legalább három azonosító kódszám azonosít (személyi szám, adóazonosító jel, tajszám), és ezek nem feleltethetők meg egymásnak.⁷³ Mivel azonban az adattartalom között van átfedés, az adatok összekap-

68 KSH 2017; „Felkészülés a 2011-es népszámlálásra” című európai uniós projekt; Harcsa 2010.

69 KSH Általános Adatkezelési Tájékoztató természetes személyek részére. http://www.ksh.hu/altalanos_adatkezelesi_tajekoztato_termeszetes_szemelyek_reszere Letöltve: 2021. április 13.

70 Az Európai Parlament és a Tanács 223/2009/EK rendelete az európai statisztikákról.

71 KSH 2017, 93.

72 Giczi–Szőke 2018.

73 KSH 2017, 22.

csolása elvileg megoldható technikailag, például mesterséges azonosítók bevezetésével.⁷⁴

A KSH jelenleg 19 regisztert tart nyilván népszámlálási célokra reálisan felhasználható forrásként.⁷⁵ A fő adminisztratív forrás a KEKKH kezelésében lévő személyiadat- és lakcímnnyilvántartás, ahonnan a fontosabb demográfiai adatok átvehetőek a bejelentett lakcímmel rendelkezőkre vonatkozóan.⁷⁶ Fontosabb forrás emellett a földhivatal nyilvántartása, az OEP-adatbázis, az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság (ONYF) adatbázisa, az Adóadatbázis és az Oktatási információs rendszer. Általános tapasztalat, hogy ezek az adatbázisok „nem teljes körűek, nyilvántartási módjuk különböző, olykor egy rendszeren belül országosan sem egységesek”.⁷⁷ Az egyéb, digitális forrásból származó adatok (mobiltelefon-adatok, szenzoradatok) felhasználására a KSH végzett elemzéseket, ezek statisztikai felhasználhatósága azonban egyelőre jogi és anyagi korlátokba ütközik.⁷⁸

Nem térünk ki az egyes regiszterekkel kapcsolatos speciális minőségi problémákra, itt csak a legjelentősebb hiányosságokat említjük meg. A KEKKH adatbázisa nyomán egyáltalán nem áll rendelkezésre adat a *bejelentés nélkül élők*ről és a *bejelentés nélkül dolgozók*ról. Nem áll rendelkezésre továbbá információ olyan változókról, mint az *iskolai végzettség*, a *család/háztartásszerkezet*, a *szenzitív kérdések* (anyanyelv, nemzetiség, vallás, fogyatékossgal élőkre vonatkozó kérdések). A lakcímadatok hiányosságai kritikusak lehetnek, hiszen feltételezhető, hogy a hiányzó adatok nem véletlenszerűen, hanem szisztematikusan hiányoznak egyes országrészekben (például határ mentén dolgozók). Ezek a nem ismert, vélhetőleg szisztematikus hiányok lényegében minden statisztikát torzíthatnak, beleértve a lakosságszámot, de bármilyen területi szintű statisztikát is. Nem áll továbbá rendelkezésre jelenleg regiszter a magyarországi *lakásállományról*. A földhivatal tulajdonában lévő információk lekérése rendkívül költséges, statisztikai célra alig alkalmas, így a KSH a 2011-es népszámlálás címállományát használja.

74 Kodaj 2010.

75 Részletes listáért lásd: KSH 2017, 63.

76 Részletes listáért lásd: KSH 2017, 69.

77 KSH 2017, 64.

78 Giczi–Szöke 2018.

Mint ismertettük, a regiszteralapú népszámlálások kulcsa az intézmények közötti együttműködés. A KSH tapasztalatai arról árulkodnak, hogy hazánkban ezen a téren is sok tennivaló. Bár léteznek intézményesült formái az együttműködésnek (együttműködési megállapodások), egyfajta *kulturális* fordulatra is szükség lenne, ami az adatgazda intézmények oldalán a kooperációra való nyitottság, a transzparencia (adatgyűjtéssel kapcsolatos információhiány) általánossá válását jelentené az adatbázisok kialakításának teljes folyamatára vonatkozóan. Mint utaltunk rá, ez jogi eszközökkel is ösztönözhető lenne.

Mindazonáltal olyan feltételről is tudunk, mely már teljesül hazánkban. A KSH beszámolója szerint az utóbbi évek informatikai fejlesztései nyomán a regiszterek fogadására való átállás technikai feltételei biztosítottak.⁷⁹

Összegzés

Tanulmányunk címében megfogalmazott kérdésünkre tehát a válasz: a népszámlálásnak, ahogy ma ismerjük, (lassan) vége van. A legtöbb európai ország (és számos ország Európán kívül is) népszámlálási gyakorlatában részben vagy teljesen áttért a regiszterek használatára. Jó hír, hogy hazánk is tervez áttérni a kombinált adatgyűjtésre, ami, mint láttuk, az első lépés lehet egy teljes egészében regiszteren alapuló népszámlálási gyakorlathoz. Tanulmányunkban részletesen vizsgáltuk a regiszteralapú népszámlálás előnyeit és lehetséges veszélyeit. Úgy véljük, amennyiben rendelkezésre állnak jó minőségű regiszterek, és az áttérés jól tervezett, a regiszteralapú népszámlálással összességében nyerhet egy ország. Arról nem is beszélve, hogy a nemválaszolási trendek miatt hosszú távon valószínűleg elkerülhetetlen az átállás.

A regiszterek használatára való áttérés folyamata ugyanakkor több, mint technikai változás. A technológiai fejlődés és a digitalizáció nyomán létrejövő új adatok és adatgyűjtési lehetőségek alapjaiban formálják

⁷⁹ KSH 2017, 70.

át a társadalomkutatást, és a társadalmat magát.⁸⁰ Számos szerző érvel úgy, hogy az adatforradalom válságba sodorta mind a hivatalos statisztikákat,⁸¹ mind az empirikus szociológiát.⁸² Az biztosnak látszik, hogy a statisztikai hivatalok nem hagyhatják figyelmen kívül a digitalizáció okozta társadalmi változásokat, és folyamatosan követniük kell az újonnan képződő digitális adatok felhasználási lehetőségeit. Ennek hiányában a hivatalos statisztika kiüresedik, és legitimitását veszti. Itt csak egy ilyen példát említünk meg. Ahogy Davies⁸³ érvel, a hivatalos statisztika hagyományos fogalmainak egy része legalábbis széttöredezett. Az identitáspolitika széles körű terjedése nyomán ma már az emberek jelentős része nem a hagyományos demográfiai kategóriákban értelmezi magát (például alsó középosztálybeli férfi). Az identitásképző tényezők köre jelentősen kibővült, kezdve a gendertől a politikai preferenciákon át a kedvenc focicsapatig vagy popsztárig.⁸⁴ Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a hivatalos statisztikáknak ezentúl ezekkel a kategóriákkal kellene foglalkozniuk, de amennyiben nem tartják az ujjukat a társadalmi változások ütőerén, úgy valós veszély a hagyományos kategóriák kiüresedése. Fontos hangsúlyozni tehát, hogy a regiszterek használata, és különösen az adatforradalom nyomán képződő digitális adatok használata alapvető gondolkodásbeli, módszertani, illetve – némileg túlzóan – *paradigmatikus* változásokat igényel a hivatalos statisztikákat művelők között.

Sajnos Magyarország az új digitális adatok használata és általában az adminisztratív adatok használata terén is komoly lemaradásban van európai viszonylatban. Bár számottevő erőfeszítések történtek az elmúlt évtizedben a jogi környezet szabályozása terén, szükséges lenne törvényileg szabályozni az adatgazdák együttműködését a KSH-val. Ez elősegítené, hogy már az adatgyűjtés során olyan struktúrájú és minőségű adatok képződjenek a különböző intézményeknél, amelyek később jól összekapcsolhatóak és statisztikai elemzésre alkalmasak.

Megítélésünk szerint továbbá a jelenleg elérhető hazai regiszterek oly mértékben hiányosak, hogy a megkérdezésen alapuló adatok ezen regisz-

80 Aragona–Zindato 2016

81 Davies 2017; Németh 2020.

82 Savage–Burrows 2007.

83 Davies 2017.

84 Németh 2020, 192–193.

terekkel való kiváltása irreális adatminőség-romláshoz vezetne egy népszámlálásnál, még akkor is, ha csak az adatok egy része kerülne kiváltásra regiszterekkel. A fenti jogszabályi változtatásokkal egyidejűleg szükséges egy olyan átfogó *program* elindítása, amely ezen hiányosságok kezelését célozza. A legnagyobb deficit a bejelentés nélkül élők kimaradása. Kérdés például, hogy a NAV adónyilvántartásaiból, OEP-adatokból vagy lokális önkormányzati statisztikákból lehet-e pótolni ezt az adatot.

Amennyiben a regiszterek használatának fenti, technikai akadályai elhárulnak, fontosnak tartjuk az adminisztratív adatok népszámlálási célokra való felhasználásának aktív *lakossági kommunikációját*. Nincsenek adataink a lakossági véleményekről, de úgy sejtjük, hogy az államszocializmus negatív tapasztalatai miatt a lakosság egy részében ellenérzéseket kelthet, ha személyes adataikat állami intézmények felhasználják. A megkérdésezően alapuló népszámlálásnak ráadásul több évszázados hagyománya van Magyarországon, így az áttérés során fontos hangsúlyozni, hogy pontosan miért szükséges változtatni, és milyen előnyei származhatnak ebből az egyéneknek.

Irodalom

- Aragona, B. – Zindato, D. 2016: Counting People in the Data Revolution Era: Challenges and Opportunities for Population Censuses. *International Review of Sociology*, 26, 3, 367–385. <https://doi.org/10.1080/03906701.2016.1244926>.
- Argüeso, A. 2021: *2021 population census and migration statistics in Spain. Why exchanging microdata?* Socio-Demographic Statistics. INE, Spanyolország. https://www.ksh.hu/dgins2017/papers/dgins2017_session1_es.pdf
- Borchsenius, L. 2001: From a Conventional to a Register-based Census of Population. *Les Recensements après*.
- Davies, W. 2017: How Statistics Lost Their Power – and Why We Should Fear What Comes Next. *Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2017/jan/19/crisis-of-statistics-big-datademocracy>
- Dessewfy, T. – Láng, L. 2015: Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika*, 92–93, 155–168.
- Durr, J. M. 2005: The French new rolling census. *Statistical Journal of the United Nations Economic Commission for Europe*, 22, 1, 3–12.
- Dygaszewicz, J. 2020: Transition from traditional census to combined and registers based census. *Statistical Journal of the IAOS*, 36, 1, 165–175. <https://doi.org/10.3233/SJI-190566>.
- ENSZ 2013: *High-Level Group for the Modernisation of Statistical Production and Services. What does “big data” mean for official statistics?* <http://www1.unece.org/stat/platform/pages/view-page.action?pageId=77170622>

- ENSZ 2014: *Measuring Population and Housing. Practices of UNECE countries in the 2010 round of censuses*. New York – Geneva, <https://unece.org/measuring-population-and-housing>.
- ENSZ 2015: *Report of the Global Working Group on Big data for official statistics*. <http://unstats.un.org/unsd/statcom/doc15/2015-4-BigData.pdf>
- ENSZ 2018: *Guidelines on the Use of Registers and Administrative Data for Population and Housing Censuses*. <https://doi.org/10.18356/48165223-en>
- ENSZ 2020: *Censuses of the 2020 round. Plans and practices of UNECE countries for the population and housing censuses of the 2020 round*. <https://statswiki.unece.org/display/censuses/Censuses+of+the+2020+round>
- Erdei, G. 2013: A bűnügyi statisztika valóság tartalma. *Military Science Review/Hadtudományi Szemle*, 6(3), 119–125.
- Európai Bizottság 2017: *Az Európai Statisztika Gyakorlati Kódexe*. Luxembourg, Európai Bizottság. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4031688/9394119/KS-02-18-142-HU-N.pdf/5a4e298a-40e4-472c-aadf-5b831841a634>
- European Statistical System Committee 2014: *ESS Big Data Action Plan and Roadmap 1.0. 22nd Meeting of the European Statistical System Committee*. Lettország.
- Flander, A. O. 2008: A regiszteren alapuló népszámlálás lehetőségei és kihívásai – Szlovénia esete. *Statisztikai Szemle*, 86. évfolyam, 10–11. szám
- Galántai, J. 2015: Interjú Rudas Tamással. *Educatio*, 3, 103–107.
- Gárdos, É. 2015: Adatok és kezelésük a hivatalos statisztikában. *Statisztikai Szemle*, 3, 27–39.
- Giczi, J. – Szőke, K. 2018: Official Statistics and Big Data. *Intersections*, 4, 159–152. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i1.408>
- Groves, R. M. 2011: Three Eras of Survey Research. *Public Opinion Quarterly*, 75, 5, 861–871. <https://doi.org/10.1093/poq/nfr057>
- Harcza, I. 2010: Műhely-konferencia az adminisztratív adatállományok statisztikai célú hasznosításáról – különös tekintettel a népszámlálásra. *Statisztikai Szemle*, 88(5), 549–558 http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2010/2010_05/2010_05_549.pdf
- Josipovič, D. 2015: Slovenia and the Census: From the 20. Century Yugoslav Counts to the Register-Based Census of 2011. *Contemporary Southeastern Europe*, 2(2), 159–175.
- Karttunen, S. 2001: How to make use of census data in status-of-the-artist studies: Advantages and shortcomings of the Finnish register-based census, *Poetics*, 28(4), 273–279. [https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(01\)80004-8](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(01)80004-8)
- Kitchin, R. 2015: *What Does Big Data Mean for Official Statistics?* Egyesült Királyság, Discover Society.
- Kitchin, R. 2014: *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. Egyesült Királyság, SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781473909472>
- Kmetty, Z. 2018: A szociológia helye a Big Data-paradigmában és a Big Data helye a szociológiában. *Magyar Tudomány*, 179(5), 683–692. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.5.11>
- Kodaj, K. 2010: A regiszteralapú népszámlálás feltételei Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 88(9), 990–1001.
- KSH 2017: *Másodlagos adatforrások használata a statisztikában. Műhelytanulmányok 11.* Magyarország.
- Luiten, A. – Hox, J. – de Leeuw, E. 2020: Survey Nonresponse Trends and Fieldwork Effort in the 21st Century: Results of an International Study across Countries and Surveys. *Journal of Official Statistics*, 36, 3, 469–487. <https://doi.org/10.2478/jos-2020-0025>
- Németh, Zs. 2020: A hivatalos statisztika válsága az adatforradalomban. *Replika*, 117–118, 179–210. <https://doi.org/10.32564/117-118.7>

- Savage, M. – Burrows, R. 2007: The coming crisis of empirical sociology. *Sociology*, 41, 5, 885–899.
- Schulte Nordholt, E. 2018: The usability of administrative data for register-based censuses. *Statistical Journal of the IAOS*, 34, 4, 487–498. <https://doi.org/10.3233/SJI-180425>
- Thygesen, L. 2015: The use of administrative sources for censuses: Merits and challenges. *Statistical Journal of the IAOS*, 31(3), 381–389.
- Treviño, R. – Domingo, A. 2020: ¿Adiós al censo en España?: elementos para el debate. REIS: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, (171), 107–124. doi:10.5477/cis/reis.171.107
- Valente, P. 2010: Census taking in Europe: how are populations counted in 2010. *Population & Sociétés*, 467, 1–4.
- Valle, J. L. V. – Jiménez, A. A. – Julián, M. P. 2020: Moving towards a register based census in Spain. *Statistical Journal of the IAOS*, 36(1), 187–192. <https://doi.org/10.3233/sji-190516>
- Wallgren, A. – Wallgren, B. 2007: *Register-based statistics: administrative data for statistical purposes (Vol. 553)*. Egyesült Királyság, John Wiley & Sons.

Melléklet

A népszámlálások módszerei az európai uniós országok körében a 2020–22-es népszámlálás alapján az adott módszerre való átállás évszámával

<i>Hagyományos módszer</i>	<i>Kombinált módszer</i>	<i>Regiszteralapú módszer</i>	<i>Görgetett módszer</i>
Bulgária	Csehország (2011)	Ausztria (2006)	Franciaország (2004)
Ciprus	Észtország (2021)	Belgium (1991)	
Görögország	Írország (2020)	Dánia (1981)	
Horvátország	Lengyelország (2011)	Finnország (1981)	
Málta	Luxemburg (2020)	Hollandia (1971)	
Portugália	Magyarország (2022)	Lettország (2001)	
	Németország (2010)	Litvánia (2019)	
	Olaszország (2020)	Spanyolország (2016)	
	Románia (2020)	Svédország (2011)	
	Szlovákia (2020)	Szlovénia (2011)	

Forrás: ENSZ 2020, saját gyűjtés, saját szerkesztés

GRÁBICS ÁGNES – LOVÁSZY LÁSZLÓ GÁBOR

Az adatvezérelt állam és a világ megkettőződése – avagy a Big Data perspektívája a népszámlálás szolgálatában

Absztrakt

A statisztikai adatgyűjtések eredményeként előálló adatállományok és a különböző adminisztratív nyilvántartások, regiszterek előre meghatározott céllal, strukturáltan kerülnek előállításra, jól behatárolható és minőségű információk alapján. Ezzel szemben a Big Data meghatározás alá eső hatalmas adattömeg létrejöttét semmilyen cél nem határozza meg előre, sőt, az adatok elsődleges forrása akár ismeretlen is lehet a felhasználó számára, így rendszerezettségéről sem beszélhetünk. Ez az a két fontos jellemző, aminek hiánya miatt alapvetően különbözik a statisztikai és adminisztratív adatállományoktól. Mindemellett folyamatosan és egyre gyorsabb ütemben keletkeznek új adatok, exponenciálisan bővül az a halmaz, amelyek immár célirányos kiaknázása hatalmas lehetőség a hivatalos statisztika számára. A közadatok mellett a nagy tech- és más cégek adathalmazai, a magánadatok széles köre bevonható ebbe a felhasználási folyamatba. A Big Data célzott felhasználásával kapcsolatban még nagyon sok megoldandó kérdés és probléma van, amely feladatot generál mind az adatbányászok, mind a statisztikusok számára. Tanulmányunkban felvillantunk néhány kérdést ezzel kapcsolatban, kiindulva a népszámlálások történetéből és a lakossági adatgyűjtések bizonytalansági tényezőiből, megemlítve a hazai statisztikusok korábbi, a témához kapcsolódóan igen előremutató módszertani munkáit is. Összességében úgy látjuk, hogy mielőtt a Big Data beállhat a népszámlálások szolgálatába, rengeteg módszertani és technikai fejlesztésnek kell még megtörténnie, amelyeket először a reprezentatív adatgyűjtésekben kell és érdemes meghonosítani. Az írás célja rámutatni arra, hogy a statisztikus szemlélet és a Big Data „bányász” homlokegyenest eltérő munkamódszere még távol áll egymástól, ugyanakkor hosszabb távon létre fog jönni a világ „megkettőződése”, hiszen immáron a valóság egyre nagyobb részének lesz digitális megfelelője, ami már mindkét szakmát arra fogja kényszeríteni, hogy ne egymás ellenében, hanem egymást értve, mi több: egyesülve jöjjön létre egy egészen új szakma, amit – Isaac Asimov sci-fi-író életművének is tisztelegve – nevezhetünk akár kiberstatisztikusnak is.

Kulcsszavak: népszámlálás, adatbázis, hibaforrás, regiszterek, Big Data, módszertani fordulat, adatbányászat, sci-fi, kiberstatisztikus

Abstract

The datasets made from statistical data collections and the various administrative registers are produced from a predefined purpose in a structured way, based on well-defined and quality information.

In contrast, the huge amount of data under the definition of Big Data isn't created for a specific purpose, in fact the primary source of the data may even be unknown to the user, so it isn't systematic. These two important characteristics make it fundamentally different from statistical and administrative data sets. Nevertheless, new data are constantly being generated at an ever faster pace, and the data set is expanding exponentially, and the potential for targeted exploitation of this data set is now overwhelming for official statistics.

In addition to public data, a wide range of data sets from big tech and other companies as well as private data can be included in this exploitation process. There are still many questions and problems to be solved added to the targeted use of Big Data, that generates a challenge for both data miners and statisticians. In our study we outlined some of the issues regarding this, starting from the history of censuses and the uncertainty factors in population data collections and also mentioning previous methodological work by Hungarian statisticians that had been very forward-looking on the subject. In conclusion, we believe that before Big Data can be used in censuses, a lot of methodological and technical developments has to be made, which should be implemented in representative data collections first.

The aim of this paper is to point out that both the statisticians and the "Big Data miners" diametrically different working methods, approaches are still far apart, but in the longer term there will be a "duplication" of the world, as more and more of reality will have a digital counterpart, which will force both professions to work not against each other but understand each other, and even more: a whole new profession which – in homage to the work of science fiction writer Isaac Asimov – could be called cyberstatistics can appear.

Key words: census, database, source of error, registers, Big Data, methodological turn, data mining, science fiction, cyberstatistics

Bevezetés

A 21. század elején a modern információtechnológiák új generációja már nemcsak a tudományt, az űr- és hadiipart, a médiát, a szórakoztatóipart, hanem a kormányzati infrastruktúrákat és kormányzóképeséget is alapvetően befolyásolja. Az Egyesült Államok és azon belül a Szilícium-völgyben működő óriásvállalatok, így különösen a nagy techcégek – GAFA (Google, Amazon, Facebook, Apple) – élen járnak nemcsak a globális IT ipar, hanem az innovációk és azok társadalmasítása terén is, amire már a kormányzati politikának is reagálnia kell.

Julia Lane, a New York Egyetem közgazdászprofesszora tavaly nyáron az MIT kiadójának gondozásában megjelent, az adatok demokratizálásáról szóló művében (*Democratizing Our Data: A Manifesto*)¹ kifejti, hogy az Egyesült Államok népszámlálási adatfelvételi módszerei és intézményei elavultak, széttagoltak és hibás adatokat szolgáltatnak, ráadásul valójában nem a legfontosabb társadalmi folyamatokat mérik, ugyanis az USA jelenleg képtelen a saját népességének változásait, a gazdasági és társadalmi folyamatokat naprakészen nyomon követni. Lane szerint az USA nem rendelkezik pontos adatokkal – többek közt – a saját GDP-jét, vagy akár az országos munkanélküliségi statisztikákat illetően, nem beszélve a tagállamok költségvetéseinek nyomon követéséről. Ez Lane szerint már a demokratikus, átlátható és szakszerű kormányzati döntéshozatalt veszélyezteti. A professzornő azt javasolja, hogy szükség lenne egy tízéves nemzeti adatfelvételi kutatási programra, valamint egy szövetségi szintű adatgyűjtésért és kezelésért felelős intézmény felállítására. A magyar Központi Statisztikai Hivatalhoz hasonló intézmény felállításának időszerűségét nem lehet elvitatni, Lane azonban egy érdekes elemmel toldotta meg javaslatát: szerinte az amerikai kongresszusnak létre kellene hoznia egy, a közösségi adatokért felelős nemzeti intézményt is.

Ami az Egyesült Államokban még csupán igényként merült föl, az Magyarországon már megvalósulni látszik. A kormány a Digitális Jólét Programhoz és a Nemzeti Digitalizációs Stratégia (NDS) 2021–2030 alapelveihez kapcsolódóan jogszabálytervezetet dolgozott ki a nemzeti adatvagyon mint gazdasági jószág minél szélesebb körű felhasználására, szorosan kapcsolódva az Európai Unió vonatkozó jogszabályaihoz és irányelveihez, melyek a személyes adatok védelméről, a közsféra információinak további felhasználásáról szólnak.² Felelős nemzeti intézményként létrehozta a Nemzeti Adatvagyon Ügynökséget,³ melynek legfőbb feladata a nem-

1 Lane 2020.

2 Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről; az Európai Parlament és a Tanács 2003/98/EK irányelve (2003. november 17.) a közsféra információinak további felhasználásáról; az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/1024 irányelve (2019. június 20.) a nyílt hozzáférésű adatokról és a közsféra információinak további felhasználásáról; az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2018/1807 rendelete a nem személyes adatok Európai Unióban való szabad áramlásának keretéről.

3 A kormány 440/2020. (IX. 23.) rendelete a Digitális Jólét Program végrehajtásával összefü-

zeti közadatportál üzemeltetése, a nemzeti közadatkataszter létrehozása és gondozása. A magyar kormány ezzel a lépéssel az adatvagyon-gazdálkodás terén a világ élvonalába kerülhet, megteremtve annak lehetőségét, hogy elinduljon Magyarország adatgazdasága.

Egy hónappal Lane könyvének megjelenése után, 2020 októberében a Marion Fourcade – Jeffrey Gordon szerzőpáros, a Berkeley, valamint a Yale kutatói a *Journal of Law and Political Economy*ben megjelent tanulmányukban (*Learning Like a State: Statecraft in the Digital Age*)⁴ az „adatvezérelt állam” modelljét ismertetve arra mutattak rá, hogy a közeljövőben teljesen másképp fog működni az az állam, amely az adatbázisokra építi kormányzását. A tudósok szerint az adatvezérelt állam a mai kormányzatoknál kevésbé lesz politikailag elszámoltatható, illetve a stratégiai tervezés is teljesen átalakul, hiszen gyakorlatilag nem lesznek hosszú távú akciótervei, hanem lényegében állandó válságkezelésre fog fókuszálni. A stratégiai célhoz vezető előre eltervezett lépések kerülnek folyamatosan átértékelésre és változtatásra. Az adatvezérelt államban a magánszereplők és nem ritkán külföldi gazdasági szervezetek által birtokolt adatokért fokozódó verseny folyik majd, hiszen az adatokra fog épülni egy adott kormányzat sikere. Ez pedig azt jelenti a kutatók szerint, hogy az államnak – és így a hivatalos statisztikai szervezeteknek is – meg kell tanulnia a polgárok szemével látni a problémákat, és számukra is értelmezhetővé tenni az adatokat.

A társadalom számára a legegyszerűbben elfogadható adatok a népességre vonatkozó számok. Ezekhez nem kell különösebb magyarázat. Hányan vagyunk, milyen korúak, hol élünk? És ezek azok az adatok, amelyek már régóta rendelkezésünkre állnak.

gő egyes feladatokról, valamint a Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökségről szóló 268/2010. (XII. 3.) korm.-rendelet módosításáról szóló 127/2017. (VI. 8.) korm.-rendelet módosításáról.

4 Fourcade–Gordon 2020.

Röviden a népszámlálásokról

Az feltehetően sokak előtt ismert, hogy a népszámlálások több ezer éves múltra tekintenek vissza. Az első ilyen jellegű adatgyűjtések még nem feleltek meg teljesen a ma ismert összeírási követelményeknek, a teljeskörűségnek. Többnyire adózási, katonai célokat szolgáltak, így például a nőket, gyermekeket nem írták össze, ugyanakkor sokszor kiterjedtek a vagyontárgyak – ennek megfelelően a rabszolgák – számbavételére is.⁵

A Római Birodalom bukása után ezek a cenzusszerű adatgyűjtések több évszázadig szüneteltek. Az első, mai értelemben is népszámlálásnak tekinthető összeírásokra a 14–16. században került sor Európában, de ezek sem fedtek le teljes országokat, csupán néhány városállamot, fejedelemséget. A mai követelményeknek már többé-kevésbé megfelelő, teljes körűnek tekinthető adatgyűjtéshez a statisztika mint tudományág fejlődésére is szükség volt. A Központi Statisztikai Hivatal honlapján található információk szerint a világon az első, statisztikai céllal szervezett népszámlálást az észak-amerikai Québecben hajtották végre 1665-ben, Európában pedig 1749-ben Finnországban. Ezek már megfelelték az egyidejűség, az azonos időpontra vonatkozás és a teljeskörűség feltételeinek.

Magyarországon az 1784–1787-ben végrehajtott népszámlálást⁶ tekintjük az első, statisztikai céllal végrehajtott népesség-összeírásnak, ami kiterjedt a demográfiai, társadalmi jellemzőkre. Mindenkit össze kellett írni, aki az eszmei időpontban – az az időpont, amelyre az adatok vonatkoznak – életben volt, mégpedig azon az összeírási helyen, ahol az eszmei időpontban megfelelt az összeírás körébe tartozó személy kritériumának. Az adatgyűjtés tényleges egyidejűségét ekkor még nem sikerült biztosítani. Az adatok feldolgozásánál a katonai szempontok még fontos szerepet játszottak.

Az adatgyűjtés szervezete, végrehajtása lényegében megegyezett az ezt követő népszámlálásokéval. A feldolgozási módszerek, lehetőségek rengeteget fejlődtek, de magának a végrehajtásnak a módja alapjaiban nem változott az időközben eltelt több mint kétszáz évben. Olyannyira nem, hogy eleink még a „reklámra” is gondoltak, amire az első magyarországi

⁵ KSH 2006, 7–9.

⁶ KSH 1960, 5–7.

népszámlálásról szóló kötet szerint szükség is volt, mivel a nemesség ellenállással viseltetett az összeírással szemben.

„Magától értetődik, hogy a honoratiorok, nemesek és mágnások közül senkinek sem kell húzódoznia attól, hogy családiával összeírják, és kastélyait megszámozzák, minthogy magát a Császári Palotát is megszámozták, és politikai tekintetben mindenki fogyasztónak számít.”⁷

A népszámlálások sorában fordulópontot jelentett az 1930-as census, hiszen ekkor használtak először statisztikai gépeket, ahogy az szerepel a megjelent kiadványban.⁸ Ezek Powers-féle gépek voltak, automatikus billentyűs lyukasztógépek és számlálószerkezetes rendezőgépek. A leírás szerint az adatok közlése részletesebb volt, mint a nyugati államok által közölt adatok. A háború alatt végrehajtott 1941-es népszámlálás tervei- ben a korábbiaknál részletesebb adatgyűjtés szerepelt, de ezt a háborús körülmények felülírták.

Napjainkban a modern technika eszközei segítik az adatgyűjtést, a módszertanok nemzetközi összehangolása – ami lehetővé teszi az országok közötti összehasonlítást, és aminek igénye már a 19. század második felében felmerült – megtörtént, ezek egyike az ENSZ által 1998-ban megjelentetett „Népszámlálási elvek és ajánlások” (*Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses*, United Nations, New York, 1998).

2011 óta kérdezőbiztosok közreműködése nélkül is lehetőség van (interneten keresztül) a válaszadásra, a részvételre törvény kötelezi az állampolgárokat. Az előkészítés, a kérdőívek kialakítása, a terepmunka lebonyolítása alapjaiban nem változott. Mindezek mellett az sem változott, hogy az adatok forrása továbbra is maga a kérdőív, amit a censusok során – a modern technika nyújtotta lehetőségek felhasználásával – még ma is többnyire kérdezőbiztosok töltenek ki, akik nagyban hozzájárulnak az összegyűjtött adatok pontosságához vagy pontatlanságához, kisebb-nagyobb mértékben befolyásolva az eredményeket. Persze nem szándékosan, elegendő egy általuk rosszul megfogalmazott mondat vagy egy olyan

⁷ KSH 1960, 439–440.

⁸ KSH 1932, 3–4.

válasz, amit nem tudnak értelmezni, az előírásoknak megfelelő részletezettséggel leírni. Egy teljes körű felvételnél elvileg nem jön szóba mintavételi hiba, mégis számtalan tényező alakítja a kapott adatok minőségét, még akkor is, ha tudjuk, hogy a hibák negatív hatásai a feldolgozás során mérsékelhetők.

A statisztikai adatok megbízhatóságáról

A nem mintavételi hiba nehezen mérhető, számszerűsítésére korábbi tapasztalatok, analógiák, illetve szakértői becslések állnak csak rendelkezésre.⁹ Írásunk szempontjából releváns hibaforrás a kérdező, az adatgyűjtés módja és a kérdőív, továbbá – a törvényi kötelezettség ellenére – a nemválaszolás és maga a válaszadó. A hivatkozott értekezés szerint a kérdőív olyan hibákat hordozhat magában, mint a kérdés megfogalmazása, a kérdések hossza, magának a kérdőívnek a hossza, a kérdések sorrendje, a válaszkategóriák, nyitott és korlátozott válaszlehetőségek megadása. A felmérések lebonyolítása eltérő technikákat követel meg különböző adatgyűjtési módszerek esetén. A postai-, az elektronikus, a személyes adatgyűjtések, illetve a naplózáson alapuló felmérések mind-mind sajátos hibaforrásokat rejtenek magukban. A kérdezőbiztos által okozott válaszadási hibák a válaszadó kiválasztásából, a kérdés módjából, a rögzítésből és a csalási hibákból erednek. Emellett a kérdezési hiba azokat az eseteket jelenti, amikor a kérdésfeltevés során követnek el hibákat, vagy amikor nem kérdeznek rá tovább valamire, holott több információra lenne szükség. Például a kérdezőbiztos a kérdéseket nem a kérdőív szóhasználatával teszi fel. A válaszadásból akkor származik hiba, ha a válaszadók pontatlan válaszokat adnak, vagy válaszaikat rosszul rögzítik, illetve azokat félreértelmezik. A válaszadás hibáját „elkövetetik” a kutatók, a kérdezőbiztosok vagy a válaszadók. A válaszadó által elkövetett hibák a képtelenségből és a válasz megtagadásából eredhetnek. A képtelenségből származó hibákat az jelenti, hogy a válaszadó nem tud pontos válaszokat adni. Ismeretlen a téma, fáradt, unatkozik, rosszul emlékszik, nem

⁹ Szilágyi 2011, 33.

érti a kérdést, vagy más miatt ad pontatlan feleletet. A válaszmegtagadási hibák abból erednek, hogy a válaszadó nem hajlandó pontos információt adni. A válaszadó szándékosan „félreválaszolhatja” a kérdéseket, mert társadalmilag elfogadható válaszokat akar adni, vagy el akarja kerülni, hogy megütközzenek a válaszában, zavarba jöjjön, vagy egyszerűen a kérdezőbiztosnak akar imponálni.

Az ilyen hibák aránya sokszor meglehetősen magas lehet, de előfordulási arányuk pontos meghatározása – éppen a statisztikai célú adatgyűjtésből fakadóan – gyakorlatilag lehetetlen. A statisztikai célú adatgyűjtés során a kérdezőbiztos nem kérhet írásos bizonyítékokat, az ő tevékenységéből fakadó hibákat pedig utólag, a feldolgozás során csupán részlegesen lehet kiküszöbölni. Éppen ezért fontos ezeknek a hibáknak a lehető legnagyobb mértékű megelőzése, részben a kérdőív kialakítása, részben a kérdezőbiztosok felkészítése során, továbbá az adatszolgáltatók minél sokrétűbb tájékoztatásával, érdekeltté tételével, ahogy erre már az első hazai népszámlálásnál is gondot fordítottak.

A nem mintavételi hibákon belül többnyire az összeírók által elkövetett hibák jelentik a legnagyobb hibaforrást, ugyanakkor ezeket a legnehezebb tetten érni, a szakirodalom sem tudja pontosan meghatározni ennek nagyságát. Ehhez társul továbbá, hogy egyre nehezebb – különösen a censusokhoz szükséges nagy tömegben – megbízható kérdezőbiztosokat találni, és ha képzésük mégoly alapos is, a felvétel iránti feltétlen elkötelezettségük, a minél jobb eredmény érdekében végzett lelkiismeretes és pontos munkájuk – tisztelet a kivételnek – sokszor várat magára. Napjaink technikai lehetőségeivel néhány sorozathiba kiküszöbölhető, de mindenre nincs megoldás.

A hitelességi problémáról és a Big Data jellemzőiről

A statisztikák korántsem írják le olyan megbízhatóan a szociológiai folyamatokat, mint azt hisszük, mindazonáltal minden korlátjuk ellenére fontos szerepük van a társadalom megismerésében. Az abban való hit, hogy a társadalmi változások, az emberek cselekedetei a statisztikai számítások segítségével könnyen megjósolhatók, veszélyes következményekkel

járhat. Ennek elkerülésére tesz javaslatot Hannah Fry egy 2019-ben megjelent tanulmányában.¹⁰ Ebben leírja, hogy valószínűleg a Big Data korai megjelenése volt a francia igazságügyi minisztérium által a bünyügyi nyilvántartások 1825-ben elrendelt nemzeti gyűjteményének létrehozása. Ennek adatait elemezte Quetelet belga csillagász, és megállapította, hogy a bűncselekmények száma és összetétele évről évre ugyanannyi volt, minden ehhez kapcsolódó intézkedéstől függetlenül. Ennek nyomán kidolgozta elméletét arról, hogy az emberi élet számszerűsíthető és megjósolható.

Gondoljunk bele, ez minden felmerülő kétség ellenére ma is elfogadható állítás, és nem is kell másra hivatkoznunk, mint a nagy számok törvényére. És ez az, amit szem előtt kell tartanunk, hiszen a sokaságra igaz állításokat nem vonatkoztathatjuk az egyénekre. Átlagos egyén nem létezik, az átlag az egyének különbözőségének összegzése nyomán alakul ki. Fry szerint erre a Big Data sem ad jó választ, ígérete ellenére az egyén élete továbbra is kiszámíthatatlan marad. A statisztikai adatok bizonytalanságát a Big Data korszaka csak tovább súlyosbította. Minél több adat áll rendelkezésre, minél több a kereszthivatkozás, minél több összefüggést keresünk, annál könnyebb hamis következtetésekre jutni. Ezért válik egyre fontosabbá a tudomány ösztönzőinek megváltoztatása, egyre fontosabbá kell hogy váljanak a mások munkájának megismétlésére épülő tanulmányok. Fry azzal zárja írását, hogy a bizonytalanság világában a statisztika soha nem fogja eloszlítani a kétségeket, de mindenképpen jó alap a kezdéshez.

Ez a kezdet lehetne egy módszertani alapjaiban megváltoztatott statisztikai munka, ami a Big Data és a mesterséges intelligencia korában, a fentebb már említett nagy techcégek (GAFA) adatvagyonára mellett előnyt tudna kovácsolni a módszertani fordulatból, kiküszöbölve azokat a hibákat, amelyek éppen a statisztika deduktív módszeréből, a frissen, célirányosan gyűjtött adatokból fakadnak. A Big Data nyújtotta lehetőségek mellett nem kell előre megtervezni az adatgyűjtést, nem kell adatokat gyűjteni, mivel a felhasználni kívánt adatok már rendelkezésre állnak. Ugyanakkor ennek ára van, hiszen megoldandó feldolgozási és elemzési problémák merülnek fel.

¹⁰ Fry 2019.

Statisztikai szakmai körökben már több évtizeddel ezelőtt felmerült a kérdezőbiztosokkal végrehajtott censzusok, a hagyományosnak tekinthető terepmunka „leváltása”, az adminisztratív adatforrások mind szélesebb körű bevonása. Ennek megvalósítására talán a legjobb példa a holland statisztikai hivatal, ahol már négy évtizede digitálisan szervezik a népszámlálásokat, az adminisztratív adatforrások lehető legszélesebb körét felhasználva. A census végrehajtásához számlálóbiztosok helyett az önkormányzati statisztikákat és a társadalomstatisztikai adatbázisok rendszeréből származó adatokat használják fel, további népszámlálási adatgyűjtés nélkül, összevonva a rendelkezésre álló forrásokat, megspórolva ezzel sok millió eurót.¹¹ E módszer nem keverendő össze a Big Data használatával, az abból fakadó lehetőségek teljes kiaknázásával, de a regiszteralapú népszámlálás mindenképpen előrelépés annak irányába, összekapcsolva a rendelkezésre álló forrásokat egy virtuális népszámláláshoz.

Már ennek a módszernek a hazai megvalósítása is komoly, összehangolt előkészítést igényel, amit a gyakorlati megvalósítás érdekében már a legutóbbi népszámlálás befejezésekor el kellett volna kezdeni. Ez is egyfajta kiaknázása lehetne a Big Data nyújtotta lehetőségeknek, de ehhez el kell érni, hogy az adminisztratív adatforrások megbízhatósága magas szintű legyen. Ennek megvalósítását szolgálja a már említett nemzeti adatvagyonnal összefüggő kormányzati intézkedések sora.

A hivatalos statisztika – úgy tűnik – továbbra sem használja ki teljes mértékben az adatforradalom nyújtotta lehetőségeket,¹² kívülről nézve az erre irányuló szándék sem érhető tetten, bár Németh Zsolt szociológus elemzése megemlíti az Eurostat lépéseit e téren.¹³

Annak ellenére, hogy jelenleg még nincs teljeskörűen kiaknázva a lehetőségek tárháza, néhány évtizeddel ezelőtt a Big Data előfutárának is tekinthető ún. kisterületi becslések terén a hazai statisztika igencsak úttörő szerepet töltött be, és fontos tanulmányok születtek a témában, többek közt Marton Ádám¹⁴ és Mihályffy László¹⁵ tollából.

11 van der Sangen 2021.

12 Németh 2021, 18–19.

13 Németh 2021, 21.

14 Marton 2006.

15 Mihályffy 2018.

A KSH munkatársai egy, a *Statisztikai Szemlében* megjelent írásban javaslatot tettek a Big Data hazai alkalmazásának néhány lehetőségére.¹⁶ Mindeközben a KSH maga is hozzájárul ahhoz, hogy egyre több adathoz férjünk hozzá, saját – a hagyományos módszertan szerint összegyűjtött és feldolgozott – adatvagyonát egyre szélesebb körben és egyre inkább felhasználóbarát módon osztja meg a mind nagyobb számú érdeklődővel.

Ugyanakkor egyre több kétség merül fel a hivatalos statisztikai adatok valóságtartalmával kapcsolatban, amely valóságra és tárgyilagosságra törekszik a hivatal immár több mint százötven éve. Egyre többen – köztük például Matolcsy György jegybankelnök is – gondolják úgy, hogy meg kellene reformálni a statisztikát,¹⁷ hogy felgyorsult világunkban, a ránk zúduló információdömpingben fel tudja venni a versenyt a statisztikai szervezet annak érdekében, hogy gyorsan és ténylegesen a valóságot tükröző adatokat állítson elő, lehetőleg mind a társadalomra, mind a gazdaságra vonatkozóan. Ne kerüljön ellentmondásba a tapasztalás és a közölt adat, ugyanis napjainkban gyakorta láthatjuk, hogy a közösségi médiában egyre többen legyintenek a megjelenő inflációs adatokra, hiszen a saját érzetük, a pénztárcájuk mást mutat.¹⁸ És itt sem arról van szó, amit nem szakmabeliek közül sokan és sokszor mondanak, hogy „hazudik a statisztika”. Csupán annak vagyunk tanúi, hogy a közösségi média, az okos infokommunikációs eszközök világában az emberekre zúduló adatlöngingben a laikusok nem tudnak különbséget tenni a manipulatív adatok és a hivatalos statisztika között. Erre vonatkozóan közölt érdekes cikket 2020 őszén a nature.com.¹⁹

Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb a megbízható adatok iránti igény, de az alapot jelentő adatok megismerése mind nagyobb akadályokba ütközik, különösen ott, ahol ezek megadása önkéntességen alapul. Az egyének egyre inkább elzárkóznak az adatszolgáltatástól, miközben a világhálón élük életük nagy részét. A hivatalos statisztikában az aktuális kormányzatot látják, a válaszmegtagadásban sokan egyfajta állampolgári engedetlenséget testesítenek meg.

¹⁶ Giczi–Szőke 2017.

¹⁷ Matolcsy et al. 2019.

¹⁸ Sebők 2020.

¹⁹ Cinelli et al. 2020.

A hivatalos statisztikának a hitelesség és a felhasználói bizalom megőrzése érdekében mielőbb választ kell adnia a jelen kihívásaira, természetesen az általa képviselt magas minőség és átlátható módszertan mellett. Erről a válaszadról írt Walter J. Radermacher, amikor 2018-ban arról értekezett,²⁰ hogy a Big Data által kínált lehetőségek az adatok sokkal gyorsabb és gyakoribb terjesztése; a felhasználók speciális kéréseire sokkal relevánsabb válaszok, mivel a hagyományos statisztikai adat-előállítási folyamatok hiányosságai eltűnnek; a meglévő intézkedések finomítása, új mutatók kidolgozása és új kutatási lehetőségek megnyitása; az adatszolgáltatókra nehezedő teher jelentős csökkenése és a nemválaszolás arányának csökkenése. Végül, de nem utolsósorban a Big Data-hozzáférés jelentősen csökkentheti a statisztikák előállítási költségeit, az erőforrások és a kiadások drasztikus szűkítése idején. A Big Data jelenség azonban bizonyos számú kihívást is felvet. Ezek az adatok nem a szokásos gyakorlatnak megfelelően tervezett statisztikai előállítási folyamat eredményei. Nem felelnek meg a módszertanoknak, osztályozásoknak és definícióknak, ezért nehéz őket összehangolni, és integrálni a meglévő statisztikai struktúrákhoz. A statisztikusoknak továbbra is olyan módszerekbe és algoritmusokba kell befektetniük, amelyek javítják a felhasználók igényeihez igazodó statisztikai szolgáltatások adatminőségét.

Nyilvánvaló – ahogy az W. Radermacher írásából is kitűnik –, hogy a Big Data statisztikai célú alkalmazása előtt még mindig számos nehézség tornyosul. Ilyen az is, amiről Diego Kuonen statisztikus írt,²¹ miszerint a legtöbb adatbányász és statisztikus továbbra is gúnyosan kritizálja egymást. Ez mindkét tudományágnak káros. Sajnos az antistatisztikus hozzáállás azt is megakadályozza, hogy az adatbányászat kiaknázza tényleges lehetőségeit – ugyanis az adatbányászat szintén tanulhat a statisztikákból. Az adatbányászat és a statisztika a közeljövőben óhatatlanul közeledni fog egymás felé, mert az adatbányászat statisztikai gondolkodás nélkül nem válik tudássá, a statisztikák pedig nem tudják sikeresen felhasználni a robusztus és összetett adathalmazokat adatbányászati ismeretek nélkül.

²⁰ Radermacher 2018.

²¹ Kuonen 2004.

A jelenlegi kérdőíves adatgyűjtések felvázolt problémáira megoldást jelenthet a Big Data „beengedése” a hivatalos statisztikába, de ez paradigmaváltással kell hogy járjon a statisztikai módszertan területén, még-hozzá a nem is oly távoli jövőben. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a jelenlegi lehetőségek egyelőre nem alkalmasak a népszámlálással szemben támasztott követelmények, adatigények teljes körű kiváltására.

Következtetések és a jövő – avagy mit adott nekünk Asimov a statisztikában?

A Fourcade–Gordon alapján bemutatott adatvezérelt állam azt is jelenti, hogy a célokhoz vezető társadalompolitikai eszközök is átértékelődnek, hiszen az államnak folyamatosan mozgó célpontra kell lőnie, miközben tartania kell(ene) magát a stratégiai célokhoz is. Ez alapján az adatokhoz való jobb hozzáférés miatt megnő a nyomás a permanens politikai kommunikációra is, valamint – ahogy korábban láttuk – az állami szervezetek meg kell tanulniuk a polgárok szemével látni a problémákat, és számukra is értelmezhetővé tenni az adatokat.

Kevesen tudják, de – Ian Stewart *Social physics*²² című írása szerint – az egyik legnagyobb sci-fi-íróként számon tartott Isaac Asimov fantáziájának köszönhetően válik valóra a mesterséges intelligencia és a Big Data-elemzés tökéletesedésével az ún. „pszichohistória” tudománya. A Warwicki Egyetem professzor emeritusa szerint Asimov 1951-ben írt *Alapítvány* című mesterművének sokkal több a tudományos alapja, mint hinnénk, hiszen a fő karakter, Hari Seldon figuráját – a korábban már említett – 18. századi belga származású matematikus Adolphe Queteletről mintázta, aki matematikai módszerekkel elemezte az emberi viselkedést. Az időközben regényfolyammá bővülő *Alapítvány*-sorozatban megjelenő pszichohistória lényege, hogy a matematika és a pszichológia házasításával megjósolhatók a jövő eseményei, hasonlóan a szociofizikai kutatásokhoz, melyek kiindulópontja a népsűrűsége vonatkozó számadat. Stewart professzor szerint ez, majd a francia matematikus Pierre-Simon de Lap-

22 Stewart 2019.

lace munkássága is hozzájárult ahhoz, hogy az emberi viselkedési minták társadalmi szinten történő értelmezését is jobban megértsük. (De Laplace volt az első, aki összevetette a népszámlálást megelőző évben történt születések számát, valamint ennek az összegnek a teljes népességhez viszonyított arányát.)

Miért fontos a tudomány múltjára és a sci-fi-irodalom érdekes fantáziáira is figyelni? Asimov zsenialitásán túlmenően ma már látjuk, hogy a modern technológia lehetővé teszi a különböző rendszerek, eszközök, folyamatok permanens és virtuális modellezését. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a bővülő adatbázisokkal nemcsak egy-egy komplex folyamat válik egyre jobban nyomon követhetővé, érthetőbbé, hanem azok mintázatai is láthatóbbá válnak. A pekingi Beihang Egyetem Automatizálási és Villamosmérnöki Karának professzora és PhD-hallgatója, Fei Tao és Qinglin Qi közös cikkükben már 2019-ben úgy gondolták, hogy a világ mintegy meg fog kettőzödni. A *Nature*-ben 2019 szeptemberében publikált írásukban (*Make more digital twins*)²³ a „digitális iker” lényegében létre fogja hozni egy fizikai eszköz, rendszer vagy termék virtualizált, informatikai mását, amely lehetővé teszi azok különböző célból történő szimulációját. Ez azt is fogja jelenteni, hogy a társadalomtudományok számára is rendelkezésre fognak állni olyan eszközök, amelyek eddig csak a természettudományok számára álltak rendelkezésre: laboratóriumi körülmények közötti kutatások lehetősége. Ehhez viszont az szükséges – ahogy a szerzők kifejtik –, hogy elengedhetlenné váljon a legkülönbözőbb tudományágak és szakemberek átfogó, szoros együttműködése, méghozzá egy önálló virtuális és fizikai tér kialakításával, amelyben a szakértők képesek interdiszciplinárisan kommunikálni egymással, valamint megoszthatják tudásukat és fejlesztéseiket.

Talán ez is lehet az egyik – ha nem éppen a legfontosabb – feladata egy nemzeti statisztikai hivatalnak azzal, hogy új típusú tudással és képességekkel felvértezett szakemberekre, azaz „kiberstatisztikusok”-ra lehet szükség a jövőben.

Összefoglaló

Bármennyire is hihetetlennek tűnik, az adatvezérelt állam koncepciója a 20. század eleji sci-fi-irodalomban leírtak felé tart, s akár Asimov munkáiból is kisarjadhatott. Az adatvezérelt intelligens megoldások kikényszerítik a statisztikai tudomány, a statisztikai módszertan elkerülhetetlen megújulását. A modern információtechnológiák, a hatalmas adatbázisok már nem csupán a tudományt, hanem a kormányzóképeséget is befolyásolják. Az információs versenyben a hivatalos statisztika sem maradhat le, saját, költséges adatgyűjtései mellett és/vagy helyett fel kell tudnia használni a nemzeti adatvagyon adminisztratív adatbázisait, és ki kell aknáznia a Big Data nyújtotta lehetőségeket is.

Mindezek segítségével egyre gyorsabban, az aktuális viszonyokat jól tükröző adatokat kell előállítania, egyesítve a statisztikai gondolkodás és az adatbányászati ismeretek teljes tárházát, kiküszöbölve azokat a hibákat, amelyek a statisztika eddigi deduktív módszeréből, a frissen, célirányosan gyűjtött adatokból fakadnak. Végső soron a különböző tudományágak szoros együttműködése nyomán egy önálló virtuális tér kialakítása – azaz a valóság megkettőződése – lehet a nemzeti statisztikai hivatal feladata, amelynek megvalósítása egy új foglalkozás és szakembergárda, a „kiberstatisztika” és „kiberstatisztikusok” megjelenése nélkül aligha képzelhető el.

Irodalom

- II. József 1784: Leirat gróf Esterházy Ferenc magyar főkancellárnak. In *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* 1960: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, Függelék 439. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1784_első_magyar/?pg=0&layout=s
- Az 1930. évi népszámlálás 1932: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1930_01/?pg=2&layout=s
- Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) 1960: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1784_első_magyar/?pg=0&layout=s
- Cinelli, Matteo – Quattrociocchi, Walter – Galeazzi, Alessandro – Valensise, Carlo Michele – Brugnoli, Emanuele – Schmidt, Ana Lucia – Zola, Paola – Zollo, Fabiana – Scala, Antonio 2020: *The COVID-19 social media infodemic*. <https://www.nature.com/articles/s41598-020-73510-5#Sec6>
- Digitális Jólét Program 2020: Megalakult a Nemzeti Adatvagyon Ügynökség. <https://digitalisjoletprogram.hu/hu/hirek/megalakult-a-nemzeti-adatvagyon-ugynokseg>

- Fourcade, Marion – Gordon, Jeffrey 2020: *Learning Like a State: Statecraft in the Digital Age*. <https://escholarship.org/uc/item/3k16c24g>
- Fry, Hannah 2019: *What Statistics Can and Can't Tell Us About Ourselves*. <https://www.newyorker.com/magazine/2019/09/09/what-statistics-can-and-cant-tell-us-about-ourselves?fbclid>
- Giczi, Johanna – Szőke, Katalin 2017: Hivatalos statisztika és a Big Data. *Statisztikai Szemle*. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2017/2017_05/2017_05_461.pdf
- Kuonen, Diego 2004: *Data Mining and Statistics: What is the Connection?* <http://www.statoo.info/en/publications/articleDM4TDAN.pdf>
- Lane, Julia 2020: *Democratizing Our Data: A Manifesto*. Cambridge, MIT Press. <https://mitpress.mit.edu/books/democratizing-our-data>
- Marton Ádám: *Országos reprezentatív felvételek – (kis)területi becslések*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2006/06/ts2006_06_02.pdf
- Matolcsy, György – Nagy, Márton – Palotai, Dániel – Virág, Barnabás 2019: *Az infláció mibenléte – ideje a mérőrendszereinket újragondolni*. <https://www.mnb.hu/letoltes/matolcsy-gyorgy-nagy-marton-palotai-daniel-virag-barnabas-az-inflacio-mibenlete.pdf>
- Mihályffy László: *Kisterületi becslések: rövid áttekintés a korszerű módszerekről*. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/2018/2018_01/2018_01_091.pdf
- Németh, Zsolt 2020: A hivatalos statisztika válsága az adatforradalomban. *Replika*, 18–19, 21. https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_117-118-08_nemeth.pdf
- Radermacher, Walter 2018: *Official statistics in the era of big data opportunities and threats*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s41060-018-0124-z>
- Sebők, Miklós 2020: *Statisztikai adatok és elemzés a Big Data korában*. https://www.mstnet.hu/cikkek/_doku/06_Sebok_Miklos_200122.pdf
- Statisztikai Módszertani Füzetek, 48 2006: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/nepcsoport.pdf>
- Stewart, Ian 2019: *Social physics*. https://aeon.co/essays/our-behaviour-in-bulk-is-more-predictable-than-we-like-to-imagine?fbclid=IwAR0jrHDSMrI56AmbpX_PKHvNvm4SrXxag-NKgbSQVNq9P0_DOh-XxQA95XeU
- Szilágyi, Roland 2011: *Mintavételen alapuló becslések hibáinak kezelése különös tekintettel a nemválaszolás okozta problémákra*. Miskolc, Miskolci Egyetem 33. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/12105/4124.pdf>
- Tao, Fei – Qi, Qinglin 2019: *Make more digital twins*. <https://www.nature.com/articles/d41586-019-02849-1>
- van der Sangen, Miriam: *CBS in the starting blocks for the 2021 Census*. <https://www.cbs.nl/en-gb/corporate/2021/20/cbs-in-the-starting-blocks-for-the-2021-census>

TÓTH MIKLÓS BÁLINT

*Sorok közt olvasni. A politika és irodalom aldiszciplinájának áttekintése**

Absztrakt

Tanulmányomban a politikatudomány egy kevésbé ismert és elismert területének, a politika és irodalom aldiszciplinájának szakirodalmát tekintem át. Írásomban a René Wellek – Austen Warren szerzőpárosnak az irodalom belsőleges és külsőleges megközelítési módjairól szóló elgondolását veszem analógiaként, s azt távolról követve megkülönböztetem a szépirodalmi művekben rejlő politikai okfejtések belsőleges és külsőleges értelmezését. Míg az előbbi kategóriába tartozó elgondolások, vagyis az illusztratív, a biográfiai és a társadalmi összefüggésekre koncentrááló felfogás az irodalmi alkotásokban található politikumot külső tényezőkre vezeti vissza, addig a belsőleges megközelítések közé sorolható politikafilozófiai és politikaelméleti irány a szépirodalmi textusokból kiolvasható politikai mozzanatok sajátos jellegét szem előtt tartva tisztán önmagukban értelmezi őket. Az egyes koncepciók erőnyeinek és gyengeségeinek számbavételét követően amellet foglalom állást, hogy az irodalmi textusok sajátosságaira tekintettel lévő politikaelméleti felfogás alkalmazásával kerülhetünk a legközelebb a prózai és lírai alkotásokban megbúvó politikai eszmefuttatások helyes értelmezéséhez.

Kulcsszavak: politika, irodalom, politikaelmélet, interdiszciplinaritás

Abstract

In my paper, I give an overview of the most important approaches of a relatively unknown area of political science, namely politics and literature. The present study applies René Wellek's and Austen Warren's famous distinction on the extrinsic and intrinsic ways of reading literary texts as an analogy for typifying the main approaches to interpret the political elements of novels and poems. Extrinsic explanations relate to factors outside a text – such as authorial biography or societal background – while intrinsic approaches – the political philosophical and the political theoretical interpretation – regard literary works as autonomous political trains of thought. After specifying the pros and cons of each types, I argue that the political theoretical approach is the most compatible conception with the nature of literary thought with a view to understanding the political elements in literature.

Keywords: politics, literature, political theory, interdisciplinarity

* Jelen tanulmány az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

Kimondva vagy kimondatlanul, de minden tudományterület él bizonyos episztemológiai előfeltevésekkel. Így van ez a modern politikatudomány esetében is, amely a felvilágosodásban gyökerező karteziánus tudáskonceptió jegyében fogant. Ebből adódik, hogy – akárcsak a társadalomtudomány más ágai – a politológia is a természettudományokat tartja követendő mintának. Szintén a modern tudományosság ismeretelméleti premisszáira vezethető vissza a specializálódás és a módszertani szigor túlburjánzása.¹ A főáramú tudományeszmény ezen sarokkövei nem pusztán egy haladáselvű tudásfelfogás kereteit jelölik ki, hanem az egyedül érvényesnek tekintett tudásfogalom szűkre szabásával leértékelik azon intellektuális formákban – például a jelen tanulmány tárgyát képező szépirodalomban – rejlő tudáspotenciált, amelyek nem felelnek meg a karteziánus megközelítés metodológiai követelményeinek. Ahogy Szabó Márton fogalmaz, napjaink gondolkodásának sajátja, hogy „a fikció politikai elítélése igen általános mind a tudományos, mind a politikai diskurzusokban”.²

Látványos eredményei dacára egyre egyértelműbbé vált, hogy a fenti felfogás humán tudományokra való adaptálása komoly, sőt nemegyszer leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Ez a felismerés elindított egy ellentétes irányú akadémiai trendet, mely a modern tudománynak a korábban illegitimnek tételezett intellektuális szférákhoz fűződő viszonyának újragondolását sürgette. Noha ez a tendencia a politikatudomány karakterét érdemben természetesen nem írta át, ám a társadalomtudományok területén végbement „rehumanizáció”-nak³ köszönhetően jöttek létre és tettek szert akadémiai elismertségre olyan területek, mint például a politika és irodalom (*politics and literature*). Tagadhatatlan ugyan, hogy az aldiszciplína nem vált a mainstream politológia részévé, ám tudományos láthatósága és elfogadottsága vitathatatlanul megnőtt az utóbbi évtizedekben, és bátran elmondhatjuk, hogy – kiváltképp az angolszász világban – manapság egy legitim interdiszciplináris területként jegyzik.

Növekvő nemzetközi ismertsége ellenére a *politika és irodalom* manapság is a magyar politikatudomány alulreprezentált ágai közé tartozik, ami különösen meglepő, ha figyelembe vesszük a szépirodalomnak a hazai

1 Almond–Genco 1977, 506.

2 Szabó 2016, 151.

3 Whitebrook 1995, 55.

politikai gondolkodásra gyakorolt hatását. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne találjunk szép számmal olyan magyar nyelvű írásokat, amelyek tudományos igénnyel reflektálnak a politika és a szépirodalom közti interakcióra. Az irodalomtörténet-írás, a történettudomány vagy éppen az eszmetörténet diszciplínáját tekintve megannyi munkát említhetnénk, amelyek saját területük kutatási fókuszát, logikáját és módszertanát alkalmazva értékes megállapításokat fogalmaznak meg a két szféra viszonyát illetően. Mindazonáltal fontos látni, hogy eltérő diszciplináris keretükből adódóan ezen szövegek elsődleges célja nem a politikatudomány által középpontba állított politikai mozzanatok szisztematikus vizsgálata, így politológiai relevanciájuk erősen korlátozott. A következő oldalakon tehát kifejezetten a *politika és irodalom* mint politikatudományi aldiszciplína magyar és nemzetközi szakirodalmát áttekintve ismertetem ezen tudományterület legfontosabb tudományos megközelítéseit.

A tanulmány első fejezetében röviden bemutatom René Wellek és Austin Warren nagy hatású gondolatmenetét, melyben a szerzőpáros az irodalom külsőleges és belsőleges megközelítési módjainak megkülönböztetésével világosan leválasztja azokat a gyakran alkalmazott (például életrajzcentrikus vagy szociologizáló) módokat, melyek az irodalmi textus lényegi elemei helyett valamilyen külső tényezőt vizsgálva próbálják megragadni az alkotás esszenciáját. Ezen irodalomelméleti elgondolás analógiájára különbséget teszek a politikum irodalmi szerepének külsőleges és belsőleges vizsgálata közt. Míg az előbbieket a politikai motívumokat biográfiai vagy társadalmi okokra vezetik vissza, addig az utóbbiakat – így a politikai filozófiai és a politikaelméleti felfogást – követve a szépirodalmi mű olvasójának lehetősége nyílik arra, hogy kibontsa az irodalmi textusokból kiolvasható politikai okfejtések sajátlagos mibenlétét. A számba jövő koncepciók áttekintése után amellett érvelek, hogy az irodalmi szövegek karakterére tekintettel a bennük rejlő politikum feltárásához jellemzően a politikaelméleti megközelítés alkalmazásával jutunk legközelebb.

A következőkben nem célom a vonatkozó szakirodalom tételes ismeretése, hanem sokkal inkább arra törekszem, hogy rámutassak az adott érvelési szerkezet legfontosabb és legelterjedtebb elemeire. Szintén megemlítendő, hogy az egyes argumentációs minták a valóságban legtöbbször nem tisztán önmagukban jelennek meg, hanem egy-egy tudományos

szövegben a domináns magyarázóelv mellett jellemzően más természetű érvek is fölbukkannak.

Olvasatok és analógiák

Wellek és Warren *Az irodalom elmélete* című 2002-es kötete nagymértékben támaszkodik az amerikai újkritikának az irodalmi alkotás autonóm mivoltát hangsúlyozó elgondolására. Ezen megfontolásból kiindulva a gondolatmenet talán legfontosabb eredménye, hogy szisztematikusan leválasztja azokat az irodalomtudományi megközelítéseket, amelyek ugyan öndefiníciójuk szerint képesek megragadni az irodalmi alkotások esszenciáját, valójában azonban olyan elemzési szempontra fókuszálnak, amelynek vajmi kevés köze van vizsgálódásuk céljához.

A szerzőpáros öt, általuk tévesnek tartott tudományos felfogást azonosít: az életrajzközpontú, a pszichológiai, a társadalmi vonatkozásokra fókuszáló, a filozófiai és végül az irodalmat más művészeti ágakhoz fűződő viszonyával összefüggésben értelmező gondolkodásmódot. Közös bennük, hogy mindegyik elképzelés az irodalmi minőségen kívül eső tényező bevonásával interpretálja az adott szépirodalmi textust. Ezen elgondolásokkal már mindannyian találkozhattunk, hiszen igen elterjedtek azok az értelmezések, amelyek egy-egy költemény vagy regény elemzésekor például a mű szerzőjének biográfiai hátterére vagy pszichés karakterére hivatkoznak, de ugyanúgy ismerősek azok a fejtegetések, amelyek az alkotás vizsgálatok kulcsfontosságúnak tartják az írás születésekor végbement politikai-társadalmi folyamatok tanulmányozását.

Wellek és Warren szerint a fenti megközelítések szükségszerűen tévútra vezetik az olvasót, ugyanis az irodalmi szöveg sajátos természete helyett attól idegen tényezőkre koncentrálnak. A helytelen olvasási módok meghatározását követően rátérnek azon szempontok bemutatására, amelyek elemzésével a kutató szerintük közelebb kerülhet az adott alkotás megértéséhez. Ezek közé sorolják – többek közt – a versmérték, a stílus, a költői képek vagy éppen az irodalomtörténeti összefüggések vizsgálatát.

Értelemszerűen a szépirodalmi művek specifikus karakterének elismerése nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az előttünk lévő szöveg

egyéb jellemzőit is górcső alá vegyük. Akár lírai, akár prózai textussal van dolgunk, könnyen elképzelhető, hogy a vizsgált írásnak vannak olyan figyelemre méltó motívumai, amelyek túlnyúlnak az irodalmiság határain. Ennek megfelelően helyénvaló feltenni a következő kérdést: miként tudjuk a politikailag releváns mozzanatokat elemzés tárgyává tenni anélkül, hogy az *ignoratio elenchi* hibájába esnénk?

Noha ez a kérdés ebben a formában nemigen foglalkoztatta az újkritikusokat, megválaszolásához mégis az ő meglátásaik nyomán juthatunk el. Az autonóm entitásként tételezett irodalmi textusok sajátosságairól szóló fejtegetéseik, továbbá az adekvát vizsgálati szempontok meghatározása elvezetnek minket oda, hogy képesek leszünk leválasztani a szépirodalom-specifikus megközelítést az egyéb természetű vizsgálódástól. Az egymástól eltérő elemzési fókuszok megkülönböztetése logikusan hozza magával azt a felismerést, hogy az első pillantásra riválisnak tűnő kutatási szempontok egyazon mű esetében egyszerre relevánsak lehetnek, vagyis egyáltalán nem zárható ki, hogy az interpretálandó textus egyidejűleg bír figyelemre méltó irodalmi, politikai és egyéb mondanivalóval.

A potenciális olvasatok sokszínűségének belátása azonban könnyen tévútra vezethet bennünket, amennyiben nem tudatosítjuk magunkban, hogy ezen megállapítás voltaképp szigorú korlátokat jelöl ki a kutató számára. Az értelmezések különbözőségéből ugyanis az következik, hogy az egyes paradigmák keretében gondolkodó olvasó észrevételeinek érvényessége csak az adott szempontrendszer határáig terjed. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy a konkrét szépirodalmi alkotásokat vizsgáló politikatudós még akkor sem fogalmazhat meg az elemzett szöveg irodalmi minőségére vonatkozó megállapításokat, ha történetesen egy vers vagy novella képezi vizsgálódása tárgyát.

A politikum irodalmi szerepének külsőleges vizsgálata

Akárcsak a tágan értelmezett irodalomtudomány esetében, a politikai perspektívájú irodalomolvasásnál is meg tudjuk különböztetni azon felfogásokat, amelyek kauzális viszonyt feltételezve a szövegben rejlő politikumot valamiféle külső hivatkozási pontból eredeztetik, illetve azokat,

melyek az irodalom világában meglévő politikai elemeknek egyfajta autonómiát tulajdonítanak. Először érdemes kategorizálnunk a külsőleges megközelítéseket annak érdekében, hogy világosan láthassuk az önmagában értelmezendő politikai okfejtések sajátlagos mivoltát.

Politikum mint illusztráció

A szépirodalom területén megjelenő politikumot vizsgáló irányok áttekintését célszerű azzal a gyakorlattal indítani, amely az alkotásokban rejlő politikai fenoméneknek egyfajta szemléltető szerepet tulajdonít. Ezt az alkalmazási utat Whitebrook kifejezését (*literature as illustration*)⁴ parafrazeálva nevezhetjük a politikum mint illusztráció megközelítésnek.

A szépirodalmi művek politikai vonatkozásainak ezen használati módját leginkább az oktatás területén fedezhetjük fel, vagyis az illusztráció-központú elgondolás a többi felfogással ellentétben elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy praktikus szempontokat szem előtt tartva kiaknázza a politika és irodalom közti relációban meglévő potenciált. A törekvés mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a politika világának taglalásakor azért érdemes a (köz)oktatásban alkalmazott módszertani megoldások közé felvenni az irodalomcentrikus tanítást, mert segítségével hatékonyabban lehet átadni az esetenként száraz és unalmas tananyagot. Különösen igaz ez, amikor számunkra idegen kultúrákba kívánjuk bevezetni a diákokat.⁵

Ez a megközelítés érzékelhető az 1984-ben megjelent, Crouch és Porter szerkesztette könyvben, amely a szovjet blokkban született szépirodalmi művek által kíván szemléletes módon hozzájárulni a kommunista rendszer sajátosságaival foglalkozó órákhoz. Még érdekesebb azonban Warthenberg 2009-es tankönyve, aki kifejezetten az általános iskolai filozófiaoktatás segédkönyvének szánt művében külön fejezetet szentel annak, hogy a politikai filozófiával még éppen csak ismerkedő korosztályok tanításához miként érdemes felhasználni egy-egy gyermekregényt.

⁴ Whitebrook 1995, 56.

⁵ Zuckert 1995, 189.

A fenti művekben közös, hogy noha felismerik a szépirodalmi textusokban fellelhető politikai mozzanatok hasznosságát, nem merészkednek el odáig, hogy a regényben vagy versben meglévő politikumot önmagában értelmezzék. Ez az óvatosság természetesen nem független a felfogás edukatív jellegétől: a felfogás követői mindenekelőtt arra törekednek, hogy minél hatásosabb metódusokat találjanak a közvetítendő tananyag és látásmód átadásához, és jóval kevesebb figyelmet fordítanak a politikum és irodalom közti összefüggés mibenlétének feltárására. Whitebrook ki-tűnően veszi észre, hogy ezen teoretikus reflektálatlanság a megközelítés legnagyobb gyengesége:

„Noha politikai témákra bukkanni az irodalomban érdekes dolog, ám *önmagában* mégsem bír jelentősebb hozzáadott értékkel. Ismétlem: az effajta munkák rendszerint kritika nélkül kezelik az irodalmi szöveget. Miközben rámutatnak az egyezésre, nem adnak magyarázatot arra, hogy az irodalmi forrásokat *miért* kéne tekintetbe vennünk.”⁶

Az elméleti tisztázatlanság érhető tetten abban a széles körben elterjedt gyakorlatban is, amely a politikai jelenségek magyarázatakor szinte mellékesen idéz fel közismert alkotásokat. A totalitárius rezsimek jellemzésekor rendszeresen elő-előjön George Orwell *1984*-e vagy Aldous Huxley *Szép új világ* című könyve, de ez az eljárás ugyanígy jelen van a hazai közgondolkodásban és oktatásban is; ahogy a náciizmus és a lágerek működésének elemzésekor számtalanszor felbukkan Kertész Imre *Sorstalansága*, úgy az önkényuralmak legfontosabb vonásainak bemutatásakor is rendre előkerül Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című poémája.

Politikum az írói életrajz tükrében

Annak dacára, hogy az elmúlt közel egy évszázadban határozottan megerősödtek a biográfiaalapú elemzést elvető irodalomelméleti irányzatok, egyáltalán nem állíthatjuk, hogy az életrajzi adatokra támaszkodó metódus kiszorult volna a vonatkozó szakirodalomból. Az irodalomértelmezéssel foglalkozó kutatók előszeretettel alkalmazzák azért, hogy nyomatékossítsanak egyes interpretációs következtetéseket, rávilágítsanak

6 Kiemelés az eredetiben, Whitebrook 1995, 57.

a szépirodalmi művek és az alkotói életpályák bizonyos jellemzőire, vagy éppen így kívánnak betekintést nyújtani az adott írói gyakorlat egy-egy speciális vonásába.⁷

Nincs ez másképp a műveikben politikai elemeket megjelenítő alkotók esetében sem, ugyanis az életút egy jól megfogható és plauzibilis magyarázatnak tűnik. Ezen megközelítés egyik meghatározó leágazása az írók származása és az írásaikból kiolvasható politikai tartalmak közti összefüggés feltételezése. Ahogy például Thomas Mann és Márai Sándor esetében gyakran fölvetik, hogy a regényeik központi témáját adó polgári létforma családi hátterük irodalmi kifejeződése, úgy a népi írókkal kapcsolatban is közkeletű vélekedés, hogy a parasztsághoz való kötődésük miatt foglalkoznak oly behatóan ezen társadalmi osztály problémáival. Az egyébként kétségkívül logikus elgondolás azonban nemegyszer félrevezeti az olvasót, és ejti zavarba azokat, akik túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a fenti szempontnak. Remek példa a kérdés összetettségére Tolsztoj munkássága, akit nemesi felmenői dacára az orosz paraszti réteg sorsa kiemelten foglalkoztatott.⁸ De szintén érdemes megemlíteni Szabó Dezsőt, aki kolozsvári kisenemesi család sarjaként lett a magyar eszmetörténetben hatalmas szerepet játszó népi mozgalom egyik fő alakja.

A biográfiai felfogás követői a származáson túl kulcsfontosságúnak tartják azon politikai események tanulmányozását, amelyek a szerző világnézetét döntően befolyásolták. Ezen komoly következményekkel bíró tapasztalatok jellemzően valamiféle gyökeres politikai változás – háborúk, lázadások, rendszerváltozások – vagy a fennálló renddel szembeni elégedetlenség eredményeképpen születnek. Ezt sejteti Bluefarb is, aki Hemingway konzervativizmusát az első világháborúban szerzett sebesülésével hozza összefüggésbe.⁹ Ezen megközelítés alapvetéseit Ingle okfejtése kitűnően foglalja össze az orwelli gondolkodást bemutató tanulmányában:

„Az író személyisége és tapasztalatai formálják azt, hogy miképpen értelmezzünk egy regényt. Nem olvashatjuk szabadon, és nem dekonstruálhatjuk Orwellt vagy bárki mást úgy, ahogy szeretnénk. Miközben nincsenek abszolút helyes olvasatai, vannak egyértelműen tévesek. Ismerjük

⁷ Olsen 2010, 436.

⁸ Johnson 2007, 108.

⁹ Bluefarb 2011.

eléggé Orwell Burmában szerzett tapasztalatait és a velük kapcsolatos vélekedését ahhoz, hogy világos képünk legyen arról, hogyan ítéli meg a gyarmati felügyelőként eltöltött időszakát, és azt, hogy miért írt oly megvetően a gyarmati küldetéséről.”¹⁰

A biográfiaalapú felfogás legnagyobb fogyatékosága, hogy nem vesz tudomást arról a tényről, hogy az adott költemény vagy regény egy-egy karakterének gondolatai és az alkotó világképe nem feltétlenül találkoznak. A köztük feszülő távolságról nem pusztán a fikciós művek esetében kell szót ejtenünk, hanem még a látszólag önéletrajzi elemeket tartalmazó irodalmi alkotásnál is szükséges köztük különbséget tennünk. Sőt még az objektív forrásnak tekintett autobiográfiák¹¹ vizsgálatakor is talán az a kutatók legnagyobb dilemmája, hogy az önéletírások ténylegesen mit mondanak el a szerző életéről.¹²

De még ha el is fogadjuk azt a vitatható feltételezést, miszerint egyes szépirodalmi szövegek alakjaiban nagy vonalakban a szerző alteregójára ismerhetünk rá, felettébb kérdéses, hogy a vizsgált mű értelmezésénél mi alapján szelektáljunk az ismert biográfiai adatok közt. Amikor az irodalmi alkotások kutatója a tényszerűnek tűnő életrajzi információkat figyelembe véve megpróbálja a szerző politikai gondolkodása és az adott karakter világfelfogása közti összefüggést feltárni, logikus módon az író vagy költő életének azon mozzanatait fogja kiemelni, amelyek összhangba hozhatók az alkotás vonatkozó elemeivel. Ez az eljárás azért problematikus, mert nem áll módunkban különválasztani az elemzett karakter szellemi alapállásának azon pontjait, amelyeket az alkotó önmagáról mintázott, és azokat, amelyeket máshonnan kölcsönzött.

A nehézséget az irodalomkritikusok jellemzően a Carl Schmitt¹³ által is kárhóztatott pszichologizálás eszközével próbálják orvosolni. A lélektani motívumokat előtérbe helyező metódus azonban szintén nemegyszer önkényességbe fordul, hiszen nem alkalmas annak eldöntésére, hogy az

10 Ingle 2003, 218.

11 Ezen tanulmány tárgya szempontjából ugyan kevésbé releváns kérdés, ám az irodalomelmélet kutatói számára vizsgálандó problémaként jelenik meg az irodalmi értékkel bíró önéletrajzok speciális státusza. Szent Ágoston és Rousseau egyaránt *Vallomások* címet viselő munkáikkal bizonyították, hogy az önéletírás és az irodalmiság nem feltétlenül zárja ki egymást. A téma irodalomtudományi aspektusáról részletesebben lásd Jefferson 2007, 4–8.

12 Carlson 2009, 176.

13 Schmitt 2006, 9.

alkotó önnön politikai beállítódását mintául véve, vagy épp ellenkezőleg: azzal szembehelyezkedve formálja meg szereplője gondolkodását. Ennek bizonyítéka, hogy a megközelítés hívei ugyanazon adatokkal dolgozva gyakorta egymásnak teljesen ellentmondó politikai-pszichológiai folyamatokat azonosítanak.

A fentiek fényében tehát elmondható, hogy a szerzői életúthoz kapcsolódó információk segítségével nem leszünk képesek a maga teljességében rekonstruálni az elemzett mű politikai mondanivalóját. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a politikatudomány kutatói időnként ne nyúlhatnak a biográfia eszközeihez. Bármennyire is jogosak az életrajzközpontú vizsgálódást érintő kritikák, tagadhatatlan, hogy a nagy szerzők élete iránti általános kíváncsiságra¹⁴ apellálva kifejezetten hasznosak lehetnek arra, hogy a teoretikus munkákat a széles közönség számára érdekessé és könnyebben befogadhatóvá tegyük.

Politikum és társadalom

A politikum és az irodalom közti összefüggéssel foglalkozó szakirodalom talán legelterjedtebb megközelítése azzal a feltevéssel él, hogy egyes szép-irodalmi művek tanulmányozása révén betekintést nyerhetünk az alkotás születésekor fennálló, tág értelemben vett politikai valóságba. Ebben az alfejezetben ezen felfogás három, jól elkülöníthető formáját mutatom be: az eszmetörténeti, a szociológiai, illetve az első két kategóriával időnként összeecsúszó, ám sajátos elvekre épülő kritikai megközelítést.

A történettudomány logikáját követő első elgondolás szerint a szépirodalom elemzése azért kulcsfontosságú a társadalomkutatás szempontjából, mert általa megérthetjük a korábbi történelmi periódusok politikai viszonyait. A történeti perspektívába ágyazott értelmezés legerőteljesebben a kontextualista iskola által jelenik meg. Habár a Quentin Skinner nevével fémjelzett cambridge-i módszertan nem elsősorban irodalmi szövegek elemzésével foglalkozott, hatása egyértelműen kimutatható a politika és az irodalom keresztmetszetében is. Skinner úttörő, 1969-ben írt, majd 2002-ben némiképp revideált művében annak a nézetének adott

14 Olsen 2010, 450.

hangot, hogy a korábbi idők szövegeinek vizsgálatakor akkor járunk el helyesen, ha az azokban foglalt gondolatokat az adott kor politikai-társadalmi-gazdasági viszonyaiba illesztve próbáljuk megérteni. Ezzel összhangban amellet foglal állást, hogy módszertani hibát követnek el azok a kutatók, akik saját koruk problémáiból kiindulva nyújtják valamiféle interpretációját olyan gondolkodók nézeteinek, akiknek gyökeresen más-fajta kérdésekkel kellett szembesülniük.

Már csak politikaelméleti jelentőségénél fogva is elkerülhetetlen, hogy első helyen Carl Schmitt 2006-os, kontextualista *Hamlet*-interpretációját említsük. A német politikatudós tanulmányában kifejti, hogy Shakespeare ezen drámájának értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerző korának politikai viszonyrendszerét, azonban a politika és irodalom közti sajátos relációt elméleti alapossággal elemezve igyekszik elkerülni a leegyszerűsítő értelmezési módokat. Állítja: a freudi ihletésű pszichoanalitikus, illetve a korábban oly divatos historicista olvasatok egyaránt alkalmatlanok arra, hogy feltárják a korabeli politikai szituációnak a tragédiára gyakorolt kiemelkedő hatását.

Schmitt megközelítése szerint a történelem háromféleképpen jelenhet meg a műben: áthallás (*allusion*), tükröződés (*reflection*) vagy behatolás (*irruption*) formájában. Gondolatmenete középpontjában az utóbbi jelenség vizsgálata áll, ugyanis vélekedése szerint az adott történelmi idő két ponton is erőteljesen áthatja a darab mondanivalóját. Úgy látja, hogy összefüggést fedezhetünk fel aközött, ahogy Shakespeare tabuvá teszi vagy legalábbis homályban tartja Gertrúdnak első férje halálában játszott szerepét, illetve ahogy saját korában Stuart Máriát is körülengte a „férjgyilkos” vagy a felbujtó mítosza. Továbbá szerinte Hamlet figurája és Stuart Mária fia, I. Jakab közt is analógiát vehet észre a figyelmes elemző.

A kontextualizmus elvrendszere legtisztább formájában Ian Higgins 2004-es, Swift politikai gondolkodásáról szóló könyvében jelenik meg. Különösen érdekes számunkra a *The politics of a Tale of a Tub*¹⁵ és a *The politics of Gulliver's Travels*¹⁶ című fejezet. Ezen részek igazi érdekessége abban rejlik, hogy a szerző a politikailag kifejezetten aktív Swiftet a művek születésekor fennálló politikai konstellációban próbálja elhelyezni.

¹⁵ 96–143.

¹⁶ 144–196.

Ebből adódóan a szövegek jelentős részben az életrajzi adatokra támaszkodva pontos látteleletet adnak a 17. század végének, illetve a 18. századnak a politikai viszonyairól, kiváltképp a whig–tory szembenállásról.

A kapcsolódó magyar nyelvű szakirodalomból érdemes kiemelni *A rendszerváltozások megjelenítései a magyar irodalomban* című kötetet,¹⁷ ugyanis meglepő módon ez az explicite politikai fókuszú alkotás nem politikatudományi berkekben született, hanem egy, a Magyar Írószövetség által rendezett konferencia előadásainak írásos változata. A mű nagy érdeme, hogy kiemelt figyelmet fordít a kortárs magyar irodalmi alkotásokban megjelenő politikai tartalmakra.

A politikum és a társadalom szépirodalomban megfigyelhető interakciójával foglalkozó szakirodalom második típusát jellemezhetjük szociológiai vagy még inkább szociologizáló megközelítésként. Ezen felfogás fundamentumait kitűnően összefoglalja Ngūgĩ Wa Thiong’o:

„Az, ahogyan az író bevonódik a képzelet világába – amit Shakespeare az emberi természetnek való tükörtartásnak nevezett –, a társadalom leképeződésévé válik: annak gazdasági struktúrája, osztálytagozódása, konfliktusai és ellentmondásai; az osztályhatalomért folytatott politikai és kulturális küzdelmek; érték szerkezete, vagyis azon antagonizmusból származó konfliktusok és a feszültségek, amelyek a halálukon lévők és a jövőért küzdők közt fennállnak. Ez okozza, hogy az irodalom gyakorta többet adott nekünk, és mélyebb betekintést engedett egy korszak mozgó szellemébe, mint mindenféle történelmi és politikai dokumentum, amely egy társadalom fejlődésének ugyanazon mozzanataival foglalkozik.”¹⁸

A fentieknek megfelelően a szociologizáló irány legfontosabb jellemzője, hogy követői szerint az irodalmi alkotások azért lehetnek relevánsak a társadalomkutatók számára, mert a bennük kirajzolódó kollektív dinamikák valamiképpen a valós társadalmi struktúrák leképeződései. Jó példa erre Elliot Kendall 2008-as monográfiája, amely John Gower *Confessio Amantis* című poémájának komplex elemzésén keresztül kíván rámutatni arra, hogy a nagy udvartartás mint intézmény milyen mértékben formálta a 14. századi angol társadalmi berendezkedést, hiszen politikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt hatással volt a mindennapokra.

17 Arany János Alapítvány 2013.

18 Wa Thiong’o 1981, 72.

A szociologizáló tudományos művek egy másik típusa azt vizsgálja, hogy egy-egy társadalmi osztály miképpen jelenik meg a szépirodalomban. Az idevágó szakirodalomban erősen felülreprezentáltak azok az elemzések, amelyek arra kíváncsiak, hogy a munkásosztály miként jelenik meg a szépirodalmi textusokban. Ezt a célt leginkább azon alkotások elemzése szolgálja, amelyeket Ingle a brit szocialista irodalmat áttekintő könyvében leíró jellegűként azonosít,¹⁹ vagyis amelyek a fennálló társadalmi szisztéma módszeres bemutatására törekednek. Első pillantásra valóban tudományos eredménnyel kecsegtet ez az eljárás, ám Ingle is elköveti azt a hibát, hogy a legtöbb esetben igazolhatatlan társadalomábrázolási, sőt társadalomkritikai szándékot tulajdonít a költőknek és íróknak.

A hazai szakirodalomban szintén jelentős számban találhatóak szocialista szellemben íródott szövegek, azonban ezek többségénél egyértelműen kijelenthető, hogy tudományos értéküket aláássák a nemegyszer explicite megfogalmazott ideologikus szempontok. A magyar munkásság irodalmi reprezentációjával foglalkozó alábbi idézet is érzékelteti a fenti problémát:

„Az alap fejlődésével nem fejlődik mechanikusan együtt a felépítmény. Az élet haladásával nem tart lépést annak irodalmi ábrázolása. A tudat a lét mögött következik s még később formálódik a tudat magasrendű megnyilatkozása, a művészi ábrázolás. Ebben a korszakban²⁰ ezért teljesítette oly kevésbé társadalomábrázoló kötelességét az irodalom munkásosztályunk kialakulásának ábrázolásával.”²¹

Az iménti mondatok már átvezetnek minket a politika és társadalom közti összefüggéseket tárgyaló szakirodalom harmadik típusához, a kritikai módszert alkalmazó elemzésekhez. Fontos hangsúlyozni, hogy az effajta vizsgálódást nem lehet világosan elválasztani a kontextualista, illetve a szociologizáló felfogástól, ugyanis a kritikai megközelítés sokkal inkább egy sajátlagos szemléletmód, amely mindkét irányzattal összeegyeztethető.

Ezen irodalomelméleti felfogás megalapozói a frankfurti iskola néven ismert szellemi közösség tagjai voltak, akik a marxizmus alapvetéseiből

19 Ingle 1979, 15.

20 Geréb az 1850 és 1870 közti irodalom elemzése kapcsán teszi ezt a megjegyzést.

21 Geréb 1959, 5.

kiindulva vizsgálták az irodalmi szövegekből kiolvasható társadalmi és gazdasági viszonyrendszert. Ahogy Castle fogalmaz:

„Az első időszakban (1930–64) az intézet²² törekvése arra irányult, hogy kidolgozzon egy átfogó társadalomelméletet, amely egyszerre leírja a hatalmi-uralkodó viszonyokat, és radikális társadalmi változásokat mozdit elő és ösztönöz.”²³

Castle a kritikai vizsgálódás egy fundamentális jellemzőjére mutat rá, amikor külön hangsúlyozza az irányzat kettős célkitűzését. A korábban említett megközelítésekkel szemben ezen felfogás képviselői nem pusztán teoretikus ambíciókkal rendelkeznek, hanem gondolkodásukban legalább olyan fontos törekvésként jelenik meg a tudományos észrevételeik segítségével végrehajtandó társadalmi változások támogatása, sőt időnként egyenesen azok véghezvitele. A kritikai látásmód elveit más tudományterületeken érvényesítő kollégáikhoz hasonlóan a kritikai irodalomelmélet reprezentánsai szemében tehát a feladat duális karaktere nem opcionális, s nem feloldható, hanem tevékenységük lényegét képező adottság.

Noha a kritikai irodalomtudomány eleinte elsősorban a kapitalista szisztéma szépirodalmi megjelenítésére koncentrált, a későbbiekben az adott irodalmi textusban fellelhető aszimmetrikus hatalmi viszonyokra fókuszáló megközelítés reprezentánsai újabb és újabb társadalmi rétegeket tettek vizsgálat tárgyává. Az elemzett csoportok közös vonása, hogy ezen hatalomközpontú szemléletmód képviselői szerint a többség dominálta társadalmi struktúrák az élet minden területén, így az irodalom szintjén is általában rejtett módon vannak jelen. Ezek kimutatása azért esszenciális, mert az elnyomottak felszabadítása nem valósítható meg anélkül, hogy az érintettekben tudatosítanak alárendelt helyzetüket.

A munkásosztályt érő vélt elnyomás irodalmi reprezentációjával foglalkozó művek (például Ingle 1979-es könyve) mellett fokozatosan megjelentek a társadalmi nemek kérdését középpontba állító kutatások. Ezek közül kiemelendő az *Antigoné* igen gazdag gendercentrikus recepciója,²⁴

22 A frankfurti iskola szellemi értelemben a Frankfurter Egyetem alá tartozó Társadalomkutatási Intézet falai közt született meg, de a hatása gyorsan túllépett az intézményi kereteken, ekképpen a felfogáshoz sorolható gondolkodók közül sokan csak áttételesen köthetőek az intézethez.

23 Kiemelés az eredetiben, Castle 2007, 65.

24 Többek közt Butler 2000; Irigaray 2010; Ettinger 2010.

de megemlíthetjük a shakespeare-i drámákra koncentrááló műveket²⁵ is. A kritikai szemlélet egyik további irányát a posztkolonialista fókusz jellemzi; idesorolható például a korábban citált Wa Thiong'o is.

A kritikai felfogás fent említett aktivista karaktere kapcsán joggal vetődik fel a kérdés, hogy ezen elemzéseket részben motiváló politikai célok mennyiben csökkentik a vizsgálódások tudományos értékét. A hatalmi aspektus túlzott hangsúlyozása azért különösen problematikus, mert könnyen oda vezethet, hogy a kutató inkább tekint magára egy társadalomformáló küldetés élharcosaként, semmint feltáró-megismerő szándékkal tevékenykedő akadémiai szereplőként.

Összegezve elmondható, hogy a szépirodalmi művekben rejlő politikum társadalmi összefüggéseire összpontosító irányzat igen szerteágazó szakirodalommal bír, ennek ellenére mégsem állíthatjuk, hogy a megközelítés alkalmazásakor esetenként ne merülnének föl komoly dilemmák a megszületett elemzések megalapozottságát illetően. A lehetséges anomáliák számbavételéből azonban nem feltétlenül következik ezen felfogás teljes elutasítása. A szigorúan kauzális viszonyokat sugalló munkákkal ellentétben igenis figyelemre méltóak azok az alkotások, amelyek hangsúlyozzák az irodalomban fellelhető politikum és a társadalmi valóság közti kapcsolat közvetettségét, ennek megfelelően pedig nagyívű problémák vizsgálata helyett áttételesen megjelenő partikuláris kérdéseknek (mint például a nagy udvartartás Kendall könyvében) szentelik figyelmüket. Mindazonáltal még ebben az esetben is elengedhetetlen annak tudatosítása, hogy a költeményekre és regényekre rendkívül félrevezető társadalomábrázoló dokumentumokként tekinteni.

A politikum irodalmi szerepének belsőleges vizsgálata

Miután áttekintettük azokat a felfogásokat, amelyek a szépirodalmi írásokban található politikai mozzanatok létét külső szempontokra vezetik vissza, rátérhetünk a politikaifilozófiai és a politikaelméleti megközelítés

25 Callaghan 2002.

taglalására, amelyek az alkotás keretein belül megvalósuló politikai okfejtéseket önálló entitásnak tételezik, s ennek megfelelően az autonóm politikum sajátosságainak megértésekor arra törekednek, hogy külső mérce helyett a politika világának logikáját helyezték a vizsgálódás centrumába.

Politikum és politikai filozófia

Igen kiterjedt azon szakirodalmak köre, amelyek az irodalmi textusokból kiolvasható politikai ideák kimutatására és értelmezésére fókuszálnak. E kutatási irány azon a meggyőződésen alapul, hogy egyes szépirodalmi alkotások olyan mélységű interpretációját adják az emberi létezéshez kapcsolódó legmélyebb problémáknak, amelyek értékes tanulsággal szolgálhatnak az akadémiai szférának is.

Az irányzat logikailag és diszciplináris tekintetben egyaránt szorosan kötődik a filozófia és irodalom (*philosophy and literature*) területéhez, ebből adódóan a megközelítés alapelveinek áttekintésekor érdemes tekintetbe venni az azzal kapcsolatos módszertani reflexiókat is.

A szépirodalmi szövegek politikafilozófiai relevanciáját kiemelő művek bemutatása kapcsán mindenképpen szót kell ejtenünk arról, hogy a filozófiai és irodalmi szemlélet közti összefüggés lebecsülésének, sőt radikális elutasításának jelentős hagyománya van az európai gondolkodás történetében. Ezen meggyőződés kétségkívül legnagyobb hatású képviselője Platón *Az államában* megszólaló Szókratész volt, aki a következőképpen fogalmazta meg álláspontját:

„Ha államunkba érkezne egy férfi, aki nagy bölcsességében mindenféle alakot öltene, és mindent tudna utánozni, és szeretné bemutatni költeményeit: mi igen tisztelnénk őt, mint szent, csodálatos és behízelgő férfit, de megmondanánk neki, hogy államunkban nincsen ilyen férfi és ne is legyen, és miután mirrhával öntöttük meg a fejét és gypjával koszorúztuk, elküldenénk őt egy másik államba. Mi magunk megelégszünk egy kevésbé kedves költővel és mondaszerzővel – a haszna miatt. Ez nekünk az illendőség szavait utánozná, és mondanivalóját azon alapelvek szerint

fejezné ki, amelyeket eleve törvénybe iktattunk, amikor próbát tettünk katonáink nevelésére.”²⁶

Ahogy láthatjuk, Szókratész nem pusztán értéktelennek gondolja filozófiai szempontból a tág értelemben vett költészetet, hanem a társadalom működésére nézve kifejezetten veszélyesnek tartja, ha az utóbbi reprezentánsai formálják a közgondolkodást. Megítélése szerint a költők által bemutatott világ a valóság illúzióját nyújtva tévútra vezeti a hiszékeny közönséget és a döntéshozókat egyaránt. Pontosán emiatt elengedhetetlen szerinte, hogy a politikusok korlátozzák a költői látásmód társadalomformáló hatását, továbbá különös figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy saját nézeteik kialakításakor az irodalom sugallta gondolatokkal szemben a filozófusok intellektuális tisztaságának adjanak teret.

A szépirodalmi művek filozófiai szempontú vizsgálata mellett kiállók egyik legfontosabb érve szerint a két terület szembeállítását erősen túlzó. A köztük fennálló viszonyt Eldridge a kiegészítettség és ellentmondás (*complementarity and opposition*) kettősségével próbálja megragadni.²⁷ Állítja: a filozófiának az univerzális és absztrakt megállapításokra való törekvéssel szemben az irodalomnak valóban van egy határozottan partikuláris jellege, azonban ez a kétségkívül látványos dualitás más tekintetben megfordulni látszik. Remek példa erre a filozófiai szemléletmód által alkalmazott, valamiféle egyediséget magukba foglaló megnyilvánulási formák sokasága. Ilyen többek közt a dialógus, a vallomás, az esszé, az elmélkedés vagy az értekezés.²⁸ Másrészt az is tagadhatatlan, hogy a szépirodalmi alkotások a jól megragadható emberi sorsok bemutatásakor az egyéni életek partikularitásán túlnyúló, gyakorta elvont és összetett fogalmakkal operálnak.

A fenti precíz különbségtétel azonban még nem ad választ arra a dilemmára, hogy az irodalom filozófiai mondanivalóját elemző kutatók miként tekintsenek ezen szövegekre. Gibson ebben a kérdésben arra az álláspont-ra helyezkedik, hogy tévednek azok, akik a szépirodalmat egyszerűen más eszközöket használó filozófiaként fogják föl.²⁹ Inkább azt javasolja,

²⁶ Platón 1989, 112.

²⁷ Eldridge 2009, 13.

²⁸ Eldridge 2009, 5.

²⁹ Gibson 2009, 469.

hogy a fikciós textusokban rejlő kézzelfogható és jól beazonosítható ideák helyett az általuk megjelenített újfajta perspektívára koncentráljunk.

A filozófia és irodalom mint aldiszciplínának a politikai gondolkodásra gyakorolt hatása szempontjából is jelentős képviselője Martha Nussbaum, akinek narratívaalapú megközelítése az irányzat egyik legfontosabb határozási pontjává vált:

„Ahogy rátekintünk az életre, az mindig elmondott. Az elbeszélés maga – műfajválasztás, formai jegyek, mondatok, szókincs, az egész módja annak, ahogyan az olvasó életérzékelésére apellálunk – kifejez egyfajta életérzékelést és értékítéletet, egy érzetet azzal kapcsolatban, hogy mi fontos és mi nem; azt illetően, hogy mi tanulandó és mi átadandó; az életbeli kapcsolatokról és kötelékekről.”³⁰

Nussbaum meglátása szerint az élet megélése és kiváltképp elmesélése elkerülhetetlenül egy adott nézőponthoz kötött. Úgy gondolja, hogy az ebből következő szükségszerű szubjektivitás feloldhatatlansága miatt voltaképpen nem is tehetünk mást, mint tudomásul véve az egyéni perspektívák sajátosságait arra törekszünk, hogy az elemzett nézőpontba minél inkább belehelyezkedve feltárjuk annak belső logikáját és érvrendszerét. A felismerés erényeit nem tagadva azonban azt is látnunk kell, hogy az élethelyzetek egyediségét hangsúlyozó nussbaumi gondolatmenet könnyen oda konkludálhat, hogy az individuális látásmódok szigorú elhatároltsága okán rendkívül nehézé válik a politikai filozófia, sőt mindenféle filozófia számára elengedhetetlen általános következtetések levonása.

Az irodalmi textusokat politikafilozófiai perspektívából vizsgáló kutatóknak arra a kérdésre is választ kell adniuk, hogy mi alapján tekintünk egy-egy szerzőt vagy alkotást elemzésre érdemesnek. Valóban felszínes és sekélyes az az álláspont, hogy minden szépirodalmi mű tartalmaz valamilyen szintű filozófiai eszmefuttatást, azonban határozottan túlzónak tűnik Kállay Géza azon konklúziója, hogy emiatt az általa „filozófia-az-irodalomban vállalkozásnak”³¹ nevezett szellemi törekvés teljes mértékben céltalan és semmitmondó lenne. Ha magunkévá tennénk ezt a meggyőződést, arra az abszurd eredményre jutnánk, hogy például a mindennapokban rend-

³⁰ Nussbaum 1992, 5.

³¹ Kállay 2008, 13.

szeresen tapasztalható álintellektuális filozofálás hiteltelenítené az emberi lét fundamentális dimenzióit megérteni szándékozó gondolkodást.

Inkább akkor járunk el helyesen, ha megpróbáljuk definiálni, hogy milyen szerzők és művek bírnak relevanciával a politikaifilozófiai nézőpont számára, hiszen egyértelmű, hogy a szépirodalmi szövegek többsége valóban nem rendelkezik érdemi filozófiai mondanivalóval. A szakirodalom által is alkalmazott egyik lehetséges eljárás középpontjában azon igyekezet áll, hogy feltárja a világirodalom legmélyebb és legösszetettebb gondolkodású alkotóinak nézeteit. Noha ez a megközelítés kísérletet tesz a vizsgálódási fókusz adekvát mértékű leszűkítésére, még a kivételes intellektusú írókkal (például Dosztojevszkij³²) foglalkozó elemzések esetében is fölöttébb kérdéses, hogy beszélhetünk-e a filozófiai életművükről.

Helytállóbbnak tűnik az az út, amely az egy-egy műből kiolvasható filozófiai okfejtések interpretációjára vállalkozik, de természetesen itt is fokozottan ügyelni kell a vizsgálat tárgyának precíz kiválasztására. Dosztojevszkij több szövege is joggal tart igényt a politikaifilozófiai perspektíva figyelmére: ilyen a *Feljegyzések az egérlyukból*,³³ de gazdag a shakespeare-i drámákra koncentráló szakirodalom³⁴ is. Nem véletlen, hogy ezen két szerző gondolkodása ennyire felkeltette a filozófia kutatóinak érdeklődését, hiszen alkotásaik időtállósága és szellemi sokrétősége miatt intellektuális teljesítményük valóban figyelemre méltó történelmi kortól és kulturális miliőtől függetlenül. Noha kissé leegyszerűsítőnek tűnik, mégis van igazságtartalma Miller megállapításának, aki a leguniverzálisabb írók közé sorolja őket.³⁵

A fentieknek megfelelően láthatjuk, hogy a szépirodalmi szövegek politikaifilozófiai prizmán át történő vizsgálatának igenis van létjogosultsága, azonban észlelnünk kell, hogy ezen elméleti-módszertani iskola nézőpontja csupán a vizsgálandó művek rendkívül szűk körében alkalmazható. Erényeinek elismerése és lehetséges adaptálásának számbavétele mellett kénytelenek vagyunk belátni, hogy exkluzivitása miatt ez a megközelítés az autonóm politikai mondanivalóval bíró alkotások nagy többségénél nem segít minket abban, hogy helytálló módon felfejtsük az

32 Scanlan 2002.

33 Stewart 2016.

34 Craig 2003.

35 Miller 2008, VIII.

emberi együttélés komplexitását vizsgáló réteget. Hatványozottan igaz ez a magyarhoz hasonló „filozófiátlan” irodalmakra,³⁶ mert ezek esetében jóval kisebb számban találhatunk olyan regényeket vagy drámákat, amelyek ténylegesen megfelelnek a filozófiai gondolkodással szükségszerűen együtt járó konzisztenciakövetelménynek.

Téves lenne azonban azt a következtetést levonni a fentiekből, hogy az általánosságban véve alacsonyabb konzisztenciaszintet mutató nemzeti irodalmak kevésbé értékesek a határozottabb filozófiai karaktert mutató írott kultúráknál. Valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy a filozófiacentrikus szépirodalmi tradíciók azért számítanak kivételesnek, mert alapvetően az irodalmi látásmód logikájának inherens eleme a paradoxonok és a kétértelműségek iránti vonzódás.

Politikum és politikaelmélet

A politikum és irodalom kapcsolatának fent vázolt megközelítéseit áttekintve nyilvánvalóvá válik, hogy ezen felfogások nem alkalmasak a szépirodalmi textusban megbúvó politikai okfejtések helyénvaló értelmezésére. Míg a politikai jelenségeket külső mérce alapján interpretáló irányzatok képtelenek feltárni a sajátlagos politikai logika specifikumait, addig a politikaifilozófiai nézőpont azért csupán elvétve tudja ellátni ezt a feladatot, mert túlságosan is különbözik az irodalmi szemléletmódtól.

Ezen közelítési módokban kiküszöbölhetetlenül meglévő hiányosságokra egy lehetséges megoldást jelenthet a politikaelméleti perspektíva alkalmazása, ugyanis a specifikus politikai észjárás vizsgálatát közép-pontba állító aldiszciplína helytálló teoretikus háttérrel biztosít az autonóm politikum elemzéséhez. Bármennyire is meglepőnek tűnik, ez arra vezethető vissza, ami máskor nehezen leküzdhető hátránnyként jelenik meg: a terület sokrétűségére és körülhatárolatlanságára. Ezzel természet-

³⁶ Ezen tanulmány keretében nem áll módunkban részletesen megvizsgálni, hogy mennyire megalapozott a magyar szépirodalom „filozófiátlanságának” széles körben elfogadott tézise. Ahogy Margócsy István 2008-as eszméletörténeti tanulmányában olvashatjuk, ezt az axiómaszerű vélekedést a romantikus alkotóktól kezdve a Lukács-iskola tagjaig bezárólag olyan gondolkodók vallották, akik más kérdésekben rendkívül éles világnézeti vitákat folytattak. Annyi azonban empirikus elemzések nélkül is határozottan kijelenthető, hogy például a német irodalom filozófiai orientáltságával (lásd Saul 2002) szemben a magyar szépirodalmi gondolkodás jóval kevésbé teljesíti azt a konzisztenciaszintet, amely lehetővé tenné a filozófiai vizsgálatást.

tesen tisztában vannak a diszciplína reprezentánsai is. Dryzek, Honig és Phillips maga is rámutat a politikaelmélet duális karakterére, amely a túlszabályozott politikatudomány legtöbb ágával ellentétben még erősen kötődik a humaniorák látásmódjához.³⁷ Ez az, ami a végletekig szeparált tudományterületek korában tűnhet akár tisztátalanságnak is,³⁸ hiszen egyfajta átmenetet képez a különböző tekintetben, de egyaránt rigorózus politikai filozófia és modern politológia közt.

A terület kettős jellege két szempontból is előnyt jelent. Egyrészt elmondható, hogy a politikaelmélet absztrakciós szintje és az ettől függetlenül meglévő empirikus irányultsága révén képessé válik a politikai valóságban felbukkanó komplex jelenségek megvilágítására. Másrészt nem kell attól tartanunk, hogy a politikai filozófiára jellemző konzisztencia-követelmény meggátolja a szépirodalmi forrásokból kiolvasható politikai gondolatmenetek felfejtését, ugyanis a politikaelmélet kutatója a filozófiai gondolkodással szükségszerűen együtt járó ellentmondás-mentesség helyett egy, az irodalom természetével összhangban lévő logikai kritériumot, a koherencia elvét fogalmazza meg. Erre a különbségtételre reflektál implicit módon Zwicker is:

„A politikai gondolkodás gondos felfejtése a legkritkább esetben a drámaírók, a költők vagy a regényírók feladata, és ki róhatná meg őket az analitikus szigorúság vagy az érvelési áttekinthetőség terén vétett hibáikért, miközben a maguk sajátos, érdekes, gyakran polemikus, időnként bizonytalankodó, ironikus és ritkán pártatlan módjukon behatolnak a politikai rendszerekbe; ez tehát értelemszerűen nem az ő dolguk.”³⁹

Ahogy korábban láthattuk, a filozófiai szemléletmód igényelte konzisztens gondolatmenet egyszerűen idegen az irodalmi észjárástól, hiszen az írók és költők által felvázolt képzeletbeli világ kötőerejét nem az alaposan végiggondolt logikai állítások hézagmentes illeszkedése adja, hanem a paradoxonok és metaforák egymáshoz lazán kapcsolódó láncolata biztosítja. Ebből fakad, hogy a szépirodalmi művekhez a filozófia felől közelítő elemzők az esetek többségében valami olyasmit várnak el a regényektől és költeményektől, ami a természetükkel szöges ellentétben áll; irreális

37 2006, 4.

38 Horton–Baumeister 2003a, 5.

39 Zwicker 2006, 145.

arra számítani, hogy képesek lesznek megfelelni a logikai letisztultság elvárásának.

A konzisztencia teljesíthetlenségéből azonban nem következik, hogy egyes irodalmi szövegek politikai mondanivalója ne felelne meg egy más típusú logikai kritériumnak. Dacára annak, hogy konzisztens argumentációt valóban nem követelhetünk az irodalom reprezentánsaitól, egyáltalán nem életszerűtlen, hogy bizonyos regénybeli politikai okfejtések esetében igenis értelmezhető a koherencia fogalma. Utóbbi ugyanis úgy feltételezi az alkotás gondolati egységességét, hogy közben nem zárja ki az összkép szempontjából másodlagosnak tekinthető belső ellentmondások meglétét.

A konzisztencia elve helyett preferált koherenciakövetelmény mellett a vonatkozó szakirodalom másik szembeűnő vonása, hogy a monográfia műfaja helyett előtérbe kerülnek az esszék és a valamilyen rendezőelv szerint kötetbe gyűjtött esettanulmányok. Ezen strukturális jellegzetesség nagy előnye, hogy a politikatudósoknak ekképpen módjában áll megfelelően reagálni az irodalmi észjárás sajátosságaira. Ezzel a rugalmas formai megoldással a kutató úgy képes reflektálni a szépirodalmi alkotásban rejlő politikaelméleti dimenzióra, hogy közben nem követel olyasmit az írótól vagy költőtől, ami az alkotói habitussal ellentétes: nem várja el tőle, hogy különböző művei kirajzoljanak egy egységes gondolkodásmódot vagy eszmeiséget.

Ez a megfontolás köszön vissza akkor is, ha áttekintjük a szépirodalmat politikaelméleti perspektívából elemző publikációkat. Ezen tanulmányok sorába tartozik Spegele 1972-es cikke Joseph Conrad *A sötétség mélyén* című regényéről és Balázs Zoltán 2015-ös írása Franz Kafka *A kastélyáról*; az előbbi fókuszában a politikum természete, az utóbbiéban pedig a hatalom és az állati lét közti összefüggés található. Hasonló a logikája Beensstock 2015-ös munkájának, aki H. G. Wells *A láthatatlan ember*, valamint *Mr. Lewisham és a szerelem* című regényei nyomán próbál következtetéseket levonni az író empiricista politikaelméletével kapcsolatban.

A különálló cikkek mellett a vonatkozó szakirodalom egy másik meghatározó csoportjába azon tanulmánykötetek tartoznak, amelyeket egyszerűen a politika és irodalom kapcsolata köré rendeztek. Ilyen például

a John Horton és Andrea T. Baumeister,⁴⁰ illetve a Maureen Whitebrook szerkesztette, *Reading Political Stories* címet viselő tanulmányfüzér 1992-ből. Megegyeznek abban, hogy néhány elméleti irányultságú szöveg után mindkettő esettanulmányok segítségével kívánja érzékeltetni a szépirodalomban rejlő politikaelméleti potenciált.

Másféle megközelítést alkalmaznak azon kiadványok, amelyek egy meghatározott korból és témakörből válogatják a vizsgálandó műveket. Megemlítendő itt Eleanor Courtemanche *The 'Invisible Hand' and the British Fiction, 1818-1860* című munkája 2011-ből, amelyben Adam Smith elgondolásának irodalmi adaptációit elemzi. Ez a kötet remek példa arra, hogy a szépirodalmi alkotások vizsgálata során miféle lehetőség nyílik a manapság szigorúan megkülönböztetett társadalomtudományi és társadalomelméleti területek közti együttműködésre, hiszen a fikciós irodalom gazdagsága lehetőséget teremt arra, hogy rámutassunk az interdiszciplináris vizsgálati szempontrendszernek előnyeire. Az előbb idézett mű esetében azt láthatjuk, hogy a láthatatlan kéznek elsősorban a politikai gazdaságtanban emlegetett fogalma mekkora hatással volt a tág értelemben vett politikai gondolkodásra is.

Mindazonáltal észre kell vennünk, hogy a könyv által használt módszer – miszerint egy bizonyos történelmi periódusból hozza vizsgálata tárgyát – tesz egy apró, de jól kivehető lépést a kontextualista felfogás irányába. Ezen eljárás egyszerre hordoz magában lehetőségeket és veszélyeket: egyrészt elmondható, hogy ezzel javul az elemzett alkotások összehasonlíthatósága, másrészt azonban felvetődik az a kérdés, hogy az időbeliség leszűkítése miatt nem csökken-e a belőlük levonható politikaelméleti következtetések általánosíthatósága.

A szakirodalom egy további meghatározó csapásirányát képezik az utópikus politikai gondolkodáshoz kötődő szépirodalmi okfejtéseket vizsgáló kutatások. Ez bizonyos tekintetben természetes, hiszen Thomas More *Utópia* című alkotásától kezdve a szépirodalom kifejezetten produktívan járult hozzá az elképzelt társadalmi berendezkedésekhez kapcsolódó politikai dilemmák végiggondolásához. A fokozott politikaelméleti érdeklődés⁴¹ egyformán megfigyelhető az utópikus (tehát a pozitív jövőképet

40 2003b.

41 Például Sargisson 2003; Burns 2008; Pintér 2017; Rempert 2017.

felvázoló) és a disztópikus (vagyis a negatív megítélésű) politikai rendszerek esetében. Azonban a konceptuális kiüresedés veszélyével kell szembenéznünk, ha olyan tágran értelmezzük az utópia fogalmát, mint Burns, aki szerint „a létező társadalom *mindenfajta* normatív alátámasztását és megkérdőjelezését utópikusnak kell tekintenünk”.⁴² Ha ezt az eljárást követjük, gyakorlatilag nem fogunk találni olyan politikai gondolatmenetet, amelyet ne minősíthetnénk utópikusnak.

Az utópiákkal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalmon belül külön kategóriát képeznek a science fiction-műveket középpontba állító elemzések.⁴³ A tudományos-fantasztikus könyveket és filmeket politikatudományi – és egyéb tudományos perspektívából – vizsgáló tanulmánykötetek elsődleges fókuszsa a górcső alá vett alkotásokban megjelenő politikai rendszerek leírása, ebből fakadóan kevésbé törekednek a vonatkozó politikaelméleti problémák szisztematikus végiggondolására.

A fentiek alapján tehát elmondhatjuk, hogy a politikaelméleti megközelítést hatja át leginkább az a belátás, miszerint a szépirodalmi szövegekben rejlő politikum vizsgálatakor tekintettel kell lennünk ezen textusok sajátos jellegére. Az alkalmazandó logikai kritérium, a koherencia elve pedig lehetőséget teremt a politikatudós számára arra, hogy politikatudományi mércével is értékes és hasznos következtetéseket vonjon le egyes irodalmi alkotások politikai mondanivalóját illetően.

Összegzés

Tanulmányomban a politikatudomány egy kevésbé (el)ismert területe, a politika és irodalom szakirodalmát tekintetem át. Írásomban a René Wellek – Austin Warren szerzőpárosnak az irodalom külsőleges és belsőleges megközelítéséről szóló nagy hatású elgondolását analógiaként használva különbséget tettem a szépirodalmi művekben rejlő politikai mozzanatok külsőleges és belsőleges értelmezései között. Az irodalmi textusokban megjelenő politikumot külső tényezőkre visszavezető –

42 Kiemelés az eredetiben, Burns 2008, 3.

43 Tóth 2017; Tóth 2018; Filippov et al. 2019.

például a szerzői biográfia vagy a társadalmi összefüggések jelentőségét hangsúlyozó – felfogásokkal ellentétben a belsőleges interpretációk (így a politikaifilozófiai és a politikaelméleti irány) az alkotásra tisztán politikai okfejtésként tekintenek, ennek megfelelően kizárólag a politikai logikát érvényesítik annak értelmezésekor. Az egyes felfogások erényeinek és gyengeségeinek számbavételét követően amellettt érveltem, hogy a politikaelméleti megközelítés alkalmazásával kerülhetünk a legközelebb a szépirodalmi művekben található politikai eszmekutatások megértéséhez.

Az aldiszciplína elfogadottságának és akadémiai láthatóságának növelése különös potenciált rejt magában a politikatudomány számára, ugyanis az irodalmi látásmód – Oakeshott-tal szólva a költészet hangja⁴⁴ – a politika világának számos összefüggésére érzékletesebben képes rámutatni, mint a főáramú politológia. Az emberi együttélés különböző dimenziói – például a politikum, a morál, a vallás vagy a nyelv – összefonódásának felvillantásával bizonyos irodalmi alkotások megtermékenyítően képesek hatni a tudományos diskurzusra. Sőt talán nem túlzás azt állítani, hogy a szépirodalmi perspektíva megjelenítésével nem pusztán a politikatudományi tudásanyag bővítéséhez tudunk hozzájárulni, hanem ezáltal akár a laikus közönség számára is láthatóvá és életközelivé lehet tenni a politológia mint tudományterület jelentőségét.

Irodalom

- Almond, Gabriel – Genco, Stephen J. 1977: Clouds, clocks and the study of politics. *World Politics*, Vol 29. No. 4, 489–522.
- Arany János Alapítvány 2013: *A rendszerváltozások megjelenítése a magyar irodalomban. A Magyar Írószövetség szervezésében 2009. március 6-án rendezett tanácskozás előadásai*. Budapest, Arany János Alapítvány – Kortárs Könyvkiadó.
- Balázs Zoltán 2015: Power and Animality in Kafka's *The Castle*. *Journal of Political Power*, Vol. 8. No. 1, 85–107.
- Beenstock, Zoe 2015: Empiricist political theory and the modern novel: The social contract and H. G. Wells. *Modern Language Quarterly*, Vol. 76. No. 1, 57–77.
- Bluefarb, Sam 2011: The Essential Tragic Conservatism Of Ernest Hemingway. *New English Review*. https://www.newenglishreview.org/Sam_Bluefarb/The_Essential_Tragic_Conservatism_Of_Ernest_Hemingway/. Letöltve: 2021. február 2.

- Burns, Tony 2010: *Political theory, science fiction, and utopian literature*. Plymouth, Lexington Books.
- Butler, Judith 2000: *Antigone's claim. Kinship between life and death*. New York, Columbia University Press.
- Callaghan, Dympna 2002: *Shakespeare without Women: Representing Gender and Race on the Renaissance Stage*. London – New York, Routledge.
- Carlson, David 2009: Autobiography. In Miriam Dobson – Benjamin Ziemann (eds.): *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from 19th and 20th Century History*. London – New York, Routledge, 175–191.
- Castle, Gregory 2007: *The Blackwell Guide to Literary Theory*. Chicester, Blackwell Publishing.
- Courtemanche, Eleanor 2011: *The 'Invisible Hand' and the British Fiction, 1818-1860. Adam Smith, Political Economy, and the Genre of Realism*. New York, Palgrave Macmillan.
- Craig, Leon Harold 2003: *Of Philosophers and Kings. Political Philosophy in Shakespeare's Macbeth and King Lear*. Toronto, University of Toronto Press.
- Crouch, Martin – Porter, Robert 1984: *Understanding Soviet Politics through Literature*. London, George Allen and Unwin.
- Dryzek, John S. – Honig, Bonnie – Phillips, Anne 2006: Introduction. In John S. Dryzek – Bonnie Honig – Anne Phillips (eds.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford, Oxford University Press, 3–41.
- Eldridge, Richard T. 2009: Introduction – Philosophy and Literature as Forms of Attention. In Richard T. Eldridge (ed.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Literature*. Oxford, Oxford University Press, 3–15.
- Ettinger, L. Bracha 2010: Antigone with(out) Jocaste. In S. E. Wilmer – Audronė Žukauskaitė (eds.): *Interrogating Antigone in postmodern philosophy and criticism*. Oxford, Oxford University Press, 212–228.
- Filippov, Gábor – Nagy, Ádám – Tóth, Csaba (szerk.) 2019: *Párhuzamos univerzumok: Képzlet és tudomány*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Geréb László 1959: *Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
- Gibson, John 2009: Literature and Knowledge. In Richard T. Eldridge (ed.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Literature*. Oxford, Oxford University Press, 467–485.
- Higgins, Ian 1995: *Swift's politics. A study in disaffection*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Horton, John – Baumeister, Andrea T. 2003a: Literature, philosophy and political theory. In John Horton – Andrea T. Baumeister (eds.): *Literature and the political imagination*. New York, Routledge, 1–31.
- Horton, John – Bumeister, Andrea T. (eds.) 2003b: *Literature and the political imagination*. New York, Routledge.
- Ingle, Stephen 1979: *Socialist thought in imaginative literature*. London, Palgrave Macmillan.
- Ingle, Stephen 2003: The anti-imperialism of George Orwell. In John Horton – Andrea T. Baumeister (eds.): *Literature and the political imagination*. New York, Routledge, 218–237.
- Irigaray, Luce 2010: Between myth and history: The tragedy of Antigone. In S. E. Wilmer – Audronė Žukauskaitė (eds): *Interrogating Antigone in postmodern philosophy and criticism*. Oxford, Oxford University Press, 197–211.
- Jefferson, Ann 2007: *Biography and the Question of Literature in France*. Oxford, Oxford University Press.
- Johnson, Paul 2007: *Intellectuals: From Marx and Tolstoy to Sartre and Chomsky*. New York, HarperCollins.

- Kállay Géza 2008: Mi rejlik egy köztöszóban? Filozófia és irodalom, irodalom és filozófia. In Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): *Filozófia és Irodalom*. Budapest, József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, 11–19.
- Kendall, Elliot 2008: *Lordship and Literature. John Gower and the Politics of the Great Household*. Oxford, Oxford University Press.
- Margócsy István 2008: Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiatlanságának tézise? In Bárány Tibor – Rónai András (eds.): *Filozófia és Irodalom*. Budapest, József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, 181–189.
- Miller, Robin Feuer 2008: *The Brothers Karamazov. Worlds of the Novel*. New Haven – London, Yale University Press.
- Nussbaum, Martha C. 1992: *Love's knowledge. Essays on philosophy and literature*. Oxford, Oxford University Press.
- Oakeshott, Michael 2001: A költészet hangja az emberiség társalgásában. In Michael Oakeshott: *Politikai racionalizmus*. Budapest, Új Mandátum, 491–530.
- Olsen, Stein Haugom 2010: Biography in Literary Criticism. In Garry L. Hagberg – Walter Jost (eds.): *A Companion to the Philosophy of Literature*. Chichester, Wiley–Blackwell, 436–452.
- Pintér Károly 2017: Civil Religion as Utopian Ideology: The Case Study of H. G. Wells. In Czigányik Zsolt (ed.): *Utopian Horizons: Ideology, Politics, Literature*. Budapest – New York, CEU Press, 143–157.
- Platón 1988: *Az állam*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Rempfort, Eglantina 2017: Marxist Utopianism and Modern Irish Drama. 1884–1904: William Morris, W. B. Yeats, and G. B. Shaw. In Czigányik Zsolt (ed.): *Utopian Horizons: Ideology, Politics, Literature*. Budapest – New York, CEU Press, 119–142.
- Sargisson, Lucy 2003: Contemporary feminist utopianism: practising utopia on utopia. In John Horton – Andrea T. Baumeister (eds.): *Literature and the political imagination*. New York, Routledge, 238–255.
- Scanlan, James P. 2002: *Dostoevsky the Thinker*. Ithaca – London, Cornell University Press.
- Schmitt, Carl 2006: *Hamlet or Hecuba: The irruption of time into play*. Corvallis, Plutarch Press.
- Skinner, Quentin 1969: Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory*, Vol. 8. No. 1 3–53.
- Skinner, Quentin 2002: Meaning and Understanding in the History of Ideas. In Quentin Skinner: *Visions of Politics Volume I: Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Spegele, Roger D. 1972: Fiction as political theory: Joseph Conrad's 'Heart of Darkness'. *British Journal of Political Science*, Vol. 2. No. 3, 319–337.
- Stewart, Jon 2016: Dostoevsky and the Novel as Philosophy. *Working Papers in Philosophy: Registers of Philosophy*, Vol. 1. No. 4, 1–17.
- Szabó, Márton 2016: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tóth, Csaba (szerk.) 2017: *Fantasztiкус világok: Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világában*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Tóth, Csaba 2018: *A sci-fi politológiája*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Wartenberg, Thomas E. 2009: Big Ideas for Little Kids. *Teaching Philosophy through Children's Literature*. Plymouth, Rowman & Littlefield Education.
- Wa Thiong'o, Ngũgĩ 1981: *Writers in politics*. London, Heinemann.
- Wellek, René – Warren, Austin 2002: *Az irodalom elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Whitebrook, Maureen 1995: Politics and literature? *Politics*, Vol. 15. No. 1, 55–62.
- Zuckert, Catherine 1995: Why political scientists want to study literature. *Political science and politics*, Vol. 28. No. 2, 189–190.

- Zwicker, Steven N. 2006: Irony, Disguise and Deceit: What Literature Teaches us about Politics. In David Armitage (ed.): *British Political Thought in History, Literature and Theory, 1500-1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 145–167.
- Whitebrook, Maureen 1995: Politics and literature? *Politics*, Vol. 15. No. 1, 55–62.

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

*A mozgalmi posztmodern**

Az elmúlt évtized látványos újdonsága a nyugati demokráciában az elit retorikájába beépülő, mainstreammé vált posztmodern politikai aktivizmus. Az e kifejezéseket használó aktivisták cselekvésmódja azonban mint ha nem lenne összhangban a posztmodern alapítóinak mentalitásával.

A nyugati értelmiség fokozatosan ábrándult ki a marxizmusból. Az egyetemek sarkaiban kisarjadó posztmodern baloldal kezdetben ezoterikus volt, ráadásul érthetetlen és irreleváns. Nem látszott, hogy hatással volna az egyetemeken kívüli boldog emberek életére. A posztmodern radikális székszise elsősorban nem a vallást, hagyományt vette célba – ezeket már régen kiirtották az egyetemekről –, hanem a modernitással, a liberális demokráciával uralomra jutó felvilágosodás különféle örököseit. Lényegében a létező nyugati civilizáció, amelynek alakításában eltagadhatatlan szerepe volt a liberálisoknak és a baloldálnak is, minden alapelemét megkérdőjelezték, és igyekeznek leépíteni. Ezt úgy teszik, hogy a valóság és az igazság létezését megkérdőjelezzik, és meginghatják a modernitás alapelemét, a tudásba vetett hitet. Az *Elmélet* – az ő elméletük – szerint a valóság, az igazság társadalmilag-kulturálisan megalkotott, csupán nyelvjáték. Az *Elmélet* ezt a valóságfenntartó diskurzust elemzi *kritikusan*, azaz leleplezi.

Walter Truett Anderson a következőket látta a posztmodern négy alapelemének:

1. Az én, az identitás társadalmi konstrukció: kulturális tényezők alkotják meg.

2. Erkölcsi relativizmus: az erkölcsöt nem felfedezi az ember, hanem megalkotja a diskurzus során. A tudás, az igazság, a jelentés, az erkölcs mind emberi konstrukció, ezért az egyén is kultúrafüggő, azaz relatív.

3. Dekonstrukció.

4. A határok folytonos lebontása.

* Pluckrose, Helen – Lindsay, James: *Cynical Theories. How Activist Scholarship Made Everything about Race, Gender, and Identity—and Why This Harms Everybody*. Durham, Pitchstone Publishing, 2020.

A posztmodern eredetileg a baloldali-liberális értelmiség belharcaként a tudást támadta azzal, hogy pusztán hatalmi konstrukciónak nevezte. Ez az *Elmélet* központi gondolata. A konstruktivizmusból eredő relativizmus szerint az, amit valóságnak és igazságnak gondolunk, a hatalom alkotása. A megkonstruált tudásunk tartja fenn a hatalmat, és a hatalom tartja fenn a tudásunk érvényességét. Ahogyan Foucault nevezte, egy „igazság-rezsimben” élünk. (*The political function of the intellectual*, 1976.) A tudás lényegileg a hatalom része, a tudástermelők és terjesztők a hatalom fenntartói.

Mindebből az is következik, hogy bármilyen tudás megfogalmazója hatalmi igénnyel lép fel, a valóság leírásának vagy alakításának igénye egyben a valóság uralására vonatkozó igény is. A hatalom azonban elsősorban nem a politikai, hanem a személyközi aszimmetria. Az *Elmélet* szerint az elnyomás, a hatalom független a haszonélvezői szándékaitól, nem tudatos a létező struktúrában, de mégis működik.

A posztmodern alapítók számára nincs jó hatalom, nincs jó aszimmetria: ha bármilyen megkülönböztetés („struktúra”) létrejön, akkor az hatalommal és elnyomással jár. Ahogyan a megkülönböztetés, úgy a hatalom sem lehet jó. Az eredeti posztmodern valóság- és igazságelutasítása, pesszimizmusa, nihilizmusa nem akart társadalmi változást elérni, sem mozgósítani. Nem remélte, hogy ez lehetséges.

Azonban a kultúránk része – jelen van, és kifejezi a formát, nyelvet keres magának – az a millenarista remény, hogy lehet az aszimmetriáktól, hatalomtól, frusztrációtól, kielégületlenségtől és csalódásoktól mentes mindennapi életet élni.

A 90-es években a posztmodern eredeti formája kiment a divatból, viszont megkezdődött a mozgalmi, alkalmazott változatának a kidolgozása – először az egyetemeken. A nyugati egyetemek, főleg a humán és társadalomtudományiak vereséget szenvedtek az irracionális, gondolat-, szólás- és vitaszabadság-ellenes baloldali *Mozgalommal* szemben vívott csatában.

Az eredeti posztmodern és a mozgalmi változata közti folytonosságot a retorikán és a Derridára, Foucault-ra történő hivatkozásokon túl az jelenti, hogy a hatalom, a nyelv és a tudás megszállottai. A világot olyan szemüvegen keresztül látják, ami minden szóban, tettben, a kultúra minden elemében a hatalom és elnyomás megnyilvánulását látja. A *Mozgalom* szerint az egy-két évszázada demokráciában élő Nyugat uralkodókra és

elnyomottakra oszlik, és ezt a fehér szupremácia, patriarchátus, heteronormativitás, cisznormativitás, a ducifóbia és egyebek láthatatlan rendszere tartja fenn. Az egyetemi mozgalmár abban látja feladatát, hogy minden szövegről, eseményről, kultúráról, tevékenységről, helyről, attitűdről, kifejezésről, öltözködésről kimutassa a rejtett bigottságot. A struktúra, a hatalom, az elnyomás és a leleplezésük azonban nem konstrukció, hanem valóságosak, a rombolásuk pedig abszolút érvényű erkölcsi-politikai parancs.

A hatalmat a posztmodern alapítói is valóságosnak tekintették, de az identitást megkonstruáltak. Azonban a mozgalmi posztmodern a hatalom mellett az identitást is valóságosnak és legalább annyira meghatározónak tekinti, mint egykor a marxisták az osztályhelyzetet.

Az első alkalmazott posztmodern elmélet az Edward Said-féle posztkolonialis tanulmányok, majd a női tanulmányok voltak. Ez utóbbi szerint a nőket elnyomják a férfiak, vagyis azt tanuljuk tőlük, hogy a nő és a férfi valóságos kategóriák, az elnyomás is valóságos. Ha az elnyomás leleplezéséről van szó, akkor már semmi sem konstrukció. Főleg nem a leleplezett struktúra/uralom léte. Így a felszabadítás sem az.

A következő alkalmazott posztmodern irányzat Judith Butler megalapozta queerelmélet volt, amely a gender megkonstruált voltát hangsúlyozza: eszerint a nemiségnek nincs lényegi eleme, az szabadon fel- és leépíthető bármiképpen. Queer az, aki nem kategorizálható, a queering a destabilizálás, a határátlépés. Ugyanakkor Butler a maga érthetetlen stílusában kiállt az erkölcsi elvek, parancsok mellett és az ellen, amit ő elnyomásnak vélt. Szerinte léteznek helyes és helytelen, igazságos és igazságtalan viszonyok és csoportok. Sőt, a nemiség terén bármennyire is kiindulópont azok megkonstruáltsága, a felszabadítás és mozgósítás érdekében el kell jutnia ahhoz az állításhoz, hogy vannak valóságos identitáscsoportok, léteznek „nők”, és az elnyomásuk, hatalmuk is valóságos; bármennyire is megkonstruált a létező erkölcs, a felszabadítás, egyenlőség, társadalmi igazságosság parancsai nem azok, nem viszonylagosak.

Ezek a változások még élesebben láthatók a *kritikai faji tanulmányok* esetén, amelyekben a faji identitás meghatározó és objektív volta mellett érvelnek. A Kimberlé Crenshaw által megfogalmazott interszekcionalitás – a hátrányok halmozódása – csak akkor értelmes, ha feltételezzük, hogy a fekete, homoszexuális, nő és hasonló identitások nem pusztán konstrukciók, amiket könnyedén újrakonstruálhatnánk. Ezek objektív,

sőt determináló tulajdonságok: társadalmi hátrányokat determinálnak, ugyanakkor erkölcsi és társadalomismereti előnyök származnak belőlük.

A kritikai faji elmélet meghirdetett célja a rasszizmus felszámolása, a hatása azonban a faj kirívó hangsúlyozása lett minden helyzetben. Hívei lényegében egy fordított rasszizmust gyakorolnak. Nem az a kérdés, hogy van-e rasszizmus, hanem hogy az miként nyilvánul meg. Aki nem ért velük egyet a rasszizmus valamely leleplezésében, az *per definitionem* rasszista. A kritikai faji elmélet paranoid: mindenhol elnyomást vagy annak szándékát véli látni. Az előítéletek gyengülése, a lehetőségek bővülése a kisebbségek számára a kritikai faji elmélet hívei szerint kamu, és haragot vált ki belőlük – főleg az egyetemeken és a kompetitív szakmákban. Sem vitatni, sem cáfolni nem lehet a rasszizmus megnyilvánulására vonatkozó megállapításait.

A mozgalmi posztmodern alapelve: társadalmi valóság létezik, benne elnyomó hatalmi és hierarchikus struktúrák vannak, és a célja az, hogy az elnyomást láthatóvá téve mozgósítson ellenük. Az „áldozatlét” nem lehet pusztán konstrukció. Ha nem létezne valóság és igazság, akkor a fekete nőknek azt kellene mondani, hogy amit ti hátrálynak, elnyomásnak véltetek, az csak konstrukció. Ezzel pedig a mozgalmi posztmodern nem sok embert tudna mozgósítani.

A mozgalmi posztmodern jelszava a *társadalmi igazságosság*, ami a társadalmi igazságtalanság – a létező egyenlőtlenlégek – elleni cselekvést igazolja, arra mozgósít. Az igazságtalanság valóságos, a *társadalmi igazságosság* parancs abszolút. A *társadalmi igazságosság* kifejezés az egyetemi világból szivárgott szét, és szorosan kapcsolódott egy egyetemi presztízst igénylő irányzathoz, a *kritikai elmélethez*, a világelutasítás egyetemi elnevezéséhez. Bár a *kritikai elmélet* korábban a frankfurti iskolához kapcsolódó társadalomelméletet jelentette, az utóbbi évtizedek posztmodern világában a rejtett, nem tudatos elnyomó előítéletek és megkülönböztetések feltárását jelenti. A *társadalmi igazságosság mozgalom* (*SocJus* vagy *wokism*) a posztmodernhez tartozik. A *wokism* forrása: akiket a *kritikai elmélet* felvilágosított az elnyomó előítéletekről és megkülönböztetésekről, azok tudatában vannak az elnyomásnak.

A mozgalmi posztmodern alapvető feltevése, hogy az előítélet, a kulturális elnyomás mindenhol örökké és folyamatosan jelen van, csak rá kell mutatni, fel kell tárnai, az embereket rá kell döbbsíteni. Az alapító posztmodernnek azonban nem remélték, hogy ettől meg lehet szabadul-

ni, pesszimisták voltak, a mozgalmárok viszont a megszabadulást ígérik. Az igazságtalanságok felismerésének egyetlen és csalhatatlan módja az áldozatként elismert kiválasztott csoportok tagjainak megérzése. A marginalizált identitáscsoportok tagjainak tapasztalatai és érzései feltétlenül értékesek, mert a valódi – és nem a megkonstruált – valóságról szólnak. A fehérek, heterók tapasztalatai, érvei, érzései csak annyiban érdekesek, amennyiben kimutatják, mennyire törekeny az identitásuk, de semmilyen ténybeli vagy erkölcsi relevanciájuk nincsen.

A mozgalmi posztmodern már határozottan állítja, hogy létezik valóság és igazság. A *woke* gondolkodás az igazság mellett tör lándzsát, nem csak egy újabb konstrukció a régiekkel szemben. Ez a radikális változás a *társadalmi igazságosság* kérdéséről az egyetemeken zajlott le, majd a kiszabadult az egyetemekről. Nagyjából 1968 óta nem igaz az a tétel, miszerint ami ott történik, az ott is marad.

A tudás felértékelése miatt a tanítás maga is politikai tetté vált. A mozgalmi posztmodern uralta világban szó sincs a tudományos sokszínűség és vita értékéről, hanem csak egyetlen tanítás fogadható el. A mozgalmi posztmodernben a tudósok nyíltan politikai aktivisták, ügyek harcosai, mint a posztmodern alapítóinak egykori céltáblái: a pozitivisták, szcientisták és marxisták. A tanítást a politika folytatásának tekintik más eszközökkel. (Vö. Laura W. Perna [szerk.]: *Taking It to the Streets: The Role of Scholarship in Advocacy and Advocacy in Scholarship*, 2018.)

Az identitás stabil, objektív és a tudást determináló kategória. Az alapdogma szerint a tudás az identitáshoz kötődik. Az váltotta fel az „osztályt”. Ahogyan Marx szerint a munkásosztály – helyzetéből fakadóan – felismerheti a történelem irányát, megértheti a társadalmi valóságot, úgy igaz ez az elnyomottnak nevezett identitásokra. Legalábbis a társadalmi igazságosság mozgalom hívei szerint. A valóság ugyanis az, amit az ilyen identitással bírók látnak a helyzetüknél fogva. Amit ők látnak, tapasztalnak, az már nem konstrukció, és nem a hatalom akarása.

Bár sokféle identitást támogatnak, de *csak elnyomottnak tekintett* identitásokat, mert ezek episztemológiailag szinoptikusok, azaz nem eredményezik a vélemények sokféleségét, sem a vitát az egyetemeken vagy a közéletben. A mozgalmi posztmodern nem a vélemények, hanem az identitások sokféleségét hangsúlyozza. Mivel ismerik az igazságot, nincs szükség vélemény- és vitaszabadságra, hiszen az eltérések jobb esetben tévedések, de valószínűleg inkább az elnyomók védekezései. Az elnyo-

mottak, a valamiért hátrányos identitásúak episztemológiai szempontból előnyben vannak, az ő tudásuk a megbízható, amit valóságnak látnak, az a valóság. Ha a valóságképükre nem figyelnek a többiek, akkor episztemológiailag elnyomottak, ha a valóságképüket beépítik a magukéba az uralkodó, elnyomó csoportok, akkor episztemológiailag kizsákmányoltak.

A posztmodern kritika eredetileg az általános, mindenre kiterjedő magyarázatok ellen irányult. A mozgalmi posztmodern a társadalmi igazságossággal, kritikai faji elmélettel azonban egy általános elmélet a helyes-helytelen, igaz-hamis tudásról, arról, hogy mi a valóság, hogy ez alapján újjáépítse a társadalmat, mint amire 1789 után a modernnek is törekedtek.

Az alkalmazás, a politikaivá válás során a posztmodern *Elmélet* változáson ment keresztül: nyíltan elfogadott egy sor nézetet a jóról, rosszról, hatalomról, kiváltságról (kinek jár), elengedte a relativizmust és konstruktivizmust ezekben az esetekben. Az eredeti posztmodern leírta a társadalmat, a mozgalmi át akarja alakítani, újrarendezni.

A *társadalmi igazságosság* képviselői a javak újraelosztását akarják, mert az most igazságtalan. Azonban, szemben a korábbi egalitárius szocialistákkal, nem az anyagi javakat, hanem az elismerést, megbecsülést akarják újra elosztani.

A posztmodern eredeti pesszimizmusát – a struktúrák, így az aszimmetriák, a hatalom léte felszámolhatatlan véglegesen, legfeljebb ideiglenesen lehetséges – a mozgalomban millenarista optimizmus váltotta fel: eszerint lehetséges hatalommentes világ a tulajdon, határok, előítéletek, struktúrák felszámolásával, de amíg ez bekövetkezik, addig is az utolsókból lesznek az elsők, az elnyomó identitáscsoportokat – fehéreket, férfiakat, heterókat – el kell nyomni, ahogyan azt Lenin leírta az *Állam és forradalomban* a burzsoázia, a nép ellenségei elnyomása kapcsán.

Leo Strauss és tanítványai, főleg Allan Bloom hatására a jobboldalon elterjedt az a meggyőződés, hogy a korszellem relativista, és ez a relativizmus a gondjaink forrása. A posztmodern alapítói bele is illettek ebbe a képbe. Azonban látnunk kell, hogy az elmúlt tíz évben szárba szökkenett mozgalmi posztmodern magába szívta a baloldal (liberálisok és szocialisták, marxisták) erkölcsi abszolutizmusát, amivel képes mozgósítani és uralmi igényt bejelenteni.

E szám szerzői

Kollár Dávid szociológus, költő, művészetkritikus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Budapest) doktorandusza, a PTE KPVK Alkalmazott Ontológiai Kutatócsoportjának (Pécs) alapító tagja.

Dávid Kollár, sociologist, poet, art critic, PhD student at Pázmány Péter Catholic University (Budapest), founding member of the Applied Ontology Research Group of the PTE KPVK (Pécs).

Pillók Péter szociológus, a szociológiai tudományok doktora. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Társadalomkutatás Tanszék vezetője, egyetemi adjunktus, a Századvég Társadalomtudományi Kutatócsoport igazgatója.

Péter Pillók, sociologist, doctor of sociological sciences. Head of the Department of Social Research, Assistant Professor at Pázmány Péter Catholic University, Director of the Social Science Research Group at Századvég Foundation.

Máthé Áron történész, szociológus, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese. Legutóbbi könyve: *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945*. Jaffa Kiadó, 2020.

Áron Máthé, historian, sociologist, vice chair of the Hungarian National Committee of Remembrance. Latest book: *Red armband. Militias of the Interim 1944-1945*.

Gyorgyovich Miklós szociológus, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *Vallásosság Magyarországon*, Századvég Kiadó, 2020. Kutatási területei: vallásosság, önkéntesség, társadalmi rétegződés.

Miklós Gyorgyovich, sociologist, university lecturer. His most recent book is *Religiosity in Hungary*, Századvég Publishing House, 2020. Research interests: religiosity, volunteering, social stratification.

Hannos Gábor a PPKE BTK szociológia mesterszakán végzett, jelenleg a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének mesterszakos hallgatója. Érdeklődési területei: szubkultúra- és színtérkutatás, a szexualitás szociológiája és antropológiája, a kulturális antropológia tudománytörténete.

Gábor Hannos graduated from PPKE BTK in sociology, currently he is a student of Department of Ethnography – Cultural Anthropology in Pécs. Research interests: research of subcultures and scenes, sociology and anthropology of sexuality, history of cultural anthropology.

Kovács Csaba történész, statisztikus, levéltáros. Legutóbbi munkái: Mit adtak nekünk a statisztikusok? Család és oktatás a számok tükrében a XIX. és a XX. század folyamán. *Könyv és Nevelés*, XXI. évf., 2019:1, 114–120; The Last Wave of Hungarian Collectivisation in the Mirror of Complaints. In Jarosz, Dariusz (szerk.): *Listy do władzy 1945–1989. Studia przypadków*. Varsó, Polska Akademia Nauk – Instytut Historii Nauki, 2019, 175–206.

Csaba Kovács, historian, statistician, archivist. His latest works: What was given to us by the statisticians? Family and education in the light of numbers in the 19th and 20th centuries. *Könyv és Nevelés* [Book and Education], Vol. XXI, 1/2019, 114–120; The Last Wave of Hungarian Collectivisation in the Mirror of Complaints. In Jarosz, Dariusz (ed.): *Listy do władzy 1945–1989. Studia przypadków*. Warszawa, Polska Akademia Nauk – Instytut Historii Nauki, 2019, 175–206.

Rovács Barna geográfus, statisztikus. Legutóbbi kötete: *A számontartott nemzet* (Rózsa Dáviddal), Központi Statisztikai Hivatal, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, 2020.

Barna Rovács geographer, statistician. Latest publication: *Mapping the Nation* (with Dávid Rózsa). Hungarian Central Statistical Office, Hungarian Central Statistical Office Library, 2020.

Dr. Neulinger Ágnes a Budapesti Corvinus Egyetem habilitált egyetemi docense, a Marketing Intézetben belül működő Marketingkutatás és Fogyasztói Magatartás Tanszék vezetője. Kutatási érdeklődése a fogyasztói magatartáshoz, azon belül elsődlegesen a fenntartható fogyasztáshoz és jólléthez, valamint kutatómódszertani témákhoz kötődik.

Dr Agnes Neulinger works for the Corvinus University of Budapest as an associate professor with habilitation and Head of Department of Marketing Research and Con-

sumer Behaviour. Her research interests lie in the broad areas of consumer behaviour and specifically, her research focuses on areas like consumer well-being, alternative food consumption and research methodology.

Stefkovics Ádám szociológus, a Századvég Alapítvány közvélemény- és piackutatási igazgatója, az ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszékének tanársegédje. Kutatási területei: survey-módszertan, politikai szociológia.

Ádám Stefkovics, sociologist, director of Polling and market research group at Századvég Foundation, and an assistant lecturer at the Eötvös Loránd University Faculty of Social Sciences. His research interest includes survey methodology, and political sociology.

Zenovitz Lili szociológus, a Századvég közvélemény- és piackutatási csoportjának kutatója. Kutatási területei: médiafogyasztás, értéksszociológia, környezetszociológia.

Lili Zenovitz, sociologist, a research fellow at the polling and market research group at Századvég Foundation. Her research interest includes media research, social values, environmental sociology.

Dr. Kmetty Zoltán szociológus, adattudós, az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa és az ELTE TÁTK adjunktusa. Szakterületei: kutatásmódszertan, hálózat kutatás és választáskutatás.

Dr Zoltán Kmetty, sociologist and data scientist. He works for ELKH Centre for Social Sciences as a senior research fellow and ELTE TÁTK as a senior lecturer. His main research areas: Survey methodology, network analysis, and electoral studies.

Grábics Ágnes közgazdász.

Ágnes Grábics, economist.

Dr. Lovász László Gábor jogász, tudományos főmunkatárs. Legutóbbi tudományos cikke: A mesterséges megtermékenyítésről mint az élethez való jog lehetőségéről és az ebből származó etikai dilemmákról. *Jog – Állam – Politika*, 8:2, 61–96, 36, 2021.

Dr Gábor László Lovász, lawyer, research fellow. His latest academic article: About artificial fertilisation as possibility of right to life and ethical dilemmas deriving thereof. *Jog – Állam – Politika* [Law–State–Politics], 8:2, 61–96, 36, 2021.

Tóth Miklós Bálint politológus, a Mathias Corvinus Collegium Társadalom- és Történelemtudományi Iskolájának kutatója. Legutóbb megjelent tanulmánya: Az ideológia anatómiája. *2000: Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*, 32:5, 3–23, 21, 2020.

Miklós Bálint Tóth, political scientist. Research fellow of the School of Social Sciences and History, Mathias Corvinus Collegium. Latest publication: Anatomy of Ideology. *2000: Irodalmi és Társadalmi Havilap* [2000: Literature and Social Weekly], 32:5, 3–23, 21, 2020.

Molnár Attila Károly eszmetörténész, a Molnár Tamás Kutatóintézet és a Századvég Kiadó vezetője. Főbb érdeklődési területe a politikai és társadalomelméleti gondolkodás története, a politika és a vallás kapcsolata, a konzervatív gondolkodás és a magyar eszmetörténet.

Attila Károly Molnár, intellectual historian, head of Tamás Molnár Research Institute and Századvég Publishing House. His main research areas are history of political and social theory thinking, connections between politics and religion; conservative thinking and Hungarian intellectual history.